

MISKOLCI EGYETEM

DOKTORANDUSZOK FÓRUMA

Miskolc, 2009. november 5.

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

SZEKCIÓKIADVÁNYA

Kiadja a Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály
Kiadásért felelős: Dr. Dobróka Mihály rektorhelyettes
Szerkesztette: Szőke Kornélia doktorandusz, ME BtK
Nyomda: ME Sokszorosító Üzeme
Üzemvezető: Kovács Tibor
Nyomdaszám: ME. Tu-195/2010.

TARTALOM

MODERN IRODALOM SZEKCIÓ

HÜNLICH ROBERT	
Malmot a pokolban zokogtatni nem kell félni jó lesz	5
RUTKAI BALÁZS	
Óda a genovai kikötőhöz – Egy új „világforma” látomása	10
HIRCSU ÁKOS	
Villon, Faludy György, a hatalom és az irodalom	
Általánosságban Faludy átköltéseiről.....	14
SEREG MARIANN	
Az <i>Így írtok ti</i> szövegeinek textológiai vizsgálata	17
HERVAI CECÍLIA	
Pikareszk hagyomány Tersánszky <i>Kakuk Marci ifjúsága</i> című regényében.....	22
HALÁSZ KRISZTINA	
„Az elmondás hogyanja”	
Török Gyula írói munkássága Márai Sándor megemlékezésének tükrében	27

KLASSZIKUS SZÖVEGTUDOMÁNY SZEKCIÓ

LENGYEL BARBARA	
Topozok Boccaccio <i>Trattatello in laude di Dante</i> című írásában.....	33
KŐMÍVES TIBOR	
Nyelvpolitikai viszonyok Kassán az 1840-es években és a szabadságharc alatt	37
SZŐKE KORNÉLIA	
A 18. századi családtörténet-írás elméleti kérdései.....	41
FEKETÉNÉ PÁL ENIKŐ	
Horváth Lajos, a horvát-szlavónországi küldött	47
KÖKÉNYESI NIKOLETTA	
Sajtónyelvi korpusz kvantitatív vizsgálatának médiaelméleti háttere.....	49
KOVÁCS JÓZSEF	
Szerkesztőváltás a centralista Pesti Hírlap élén	
A nagypolitika hatása egy reformkori folyóirat szerkesztői stábjának összetételére	52
HADHÁZI ORSOLYA	
A népmondák és népballadák mint az uradalomtörténet-kutatás segédforrásai	57

GARADNAI ERIKA

„Képvita” a *felső-magyarországi hitvitában*

Tipográfia, illusztráció, medialitás..... 64

JELENTÉSELMÉLET ÉS HERMENEUTIKA SZEKCIÓ

TORMA ANITA

A kimerültség fenomenjei 73

PODLOVICS ÉVA

Autenticitás, inautenticitás és lelkiismeret Heidegger filozófiájában 76

HORVÁTH JÚLIA BORBÁLA

20. századi női mentalitásminták 80

MODERN IRODALOM SZEKCIÓ

A szekció elnöke:

Prof. Dr. Kabdebó Lóránt Professor Emeritus

HÜNLICH ROBERT

Malmot a pokolban zokogtatni nem kell félni jó lesz

Mondhatnánk, Vörösmarty jó kérdező volt. Olyan kérdést tudott adni, mely csupán az elmúlt száz évben is újabb és újabb nemzedékek tagjait indította el a töprengés útján. Egy sor, egy kérdés és megannyi értelmezés, elhelyezés, fejtegetés, találat s célzás. Természetesen, a költői (de nem költői!) kérdésre idővel újabb kérdések születtek a köz körében, vagyis a köz visszakérdezett. S érdekes módon, a kérdéssel behatóbban foglalkozók jó része is csupán a kérdés alapos külső körüljárásában merült el, vagy épp a kérdés szülte kérdések megválaszolásában. Mintha mindezeket fontosabbnak tartaná, mint magát a kérdésre adható, vagy épp adandó válasz keresését. Nem titok, a szóban forgó kérdés, hogy „mi zokog mint malom a pokolban”. Igyekszem néhány gondolatban elmondani, amire eljutottam a kérdés feletti töprengés közben.

Ignotus, amikor egy rövid tanulmányban¹ Ady hasonlításairól, művei értelmezésének lehetőségéről írt, érintőlegesen megemlített néhány más magyar költőt is. A költői hasonlatok zavarba ejtő példájaként említette, hogy „Vörösmarty meg éppen azt kérdi, hogy: »Ki dörömböl az ég boltozatján, Mi zokog, mint malom a pokolban?!«”. Érdekes, hogy Ignotus az akkor még álló tétel használhatóságát, miszerint a vers értelme „logika, grammatika, szintaxis és szótári értelem szerint határozódik meg”, csupán Adytól kezdődően vonta kétségbe. „A régi nagy költészettel, Ady előttig, úgy ahogy, lehetett. Adyval már nem lehet.” Tehát Vörösmartyval, ha épp muszájból is, de még lehet. Holott éppen ő maga mondta Vörösmarty kérdésére utalva, hogy „ez nagy merészség – a malom nem zokog s a pokolban nincs malom.” De vajon miért lenne az, hogy csak az Adyval kezdődő „versnek értelmét nem lehet ugyanúgy mérni és követelni, mint egy tudományos mondatét”, az azt megelőzőekét pedig lehet? És akkor mihez kezdünk a pokolban nem létező malom nem létező, tehát hallani sem hallható zokogásával?

A bizonyosság oldala helyett a teljesen bizonytalanról szólal meg Babits, amikor ezt mondja: „Milyen különös vers ez! Semmi sincs benne a megszokottból. Egy örült verse. A logika kapcsolata elszakadt. A képzetek rendetlen és rengeteg káoszban üzik egymást.”² Száz év távlatából megértőleg lehet fogadni, hogy 1911-ben teljesen újszerű lehetett, és újszerűsége révén figyelemre méltó így látni és láttatni az addig féltve őrzött és ápolgatott persona intacta versét. De óvatosnak kell lennünk, hiszen még a kedvességgel odatulajdonított örültség is egyfajta okafogyottságot eredményezhetne a szövegre vonatkozó kérdésekkel kapcsolatban. Örültséggel felruházni valakit gyakran a számadás, de legalábbis a beszámolás váradalmát teszi kérdésessé és egyben lehetetlenné. Nincs mit mondjon a vers, hiszen „egy örült verse”. Babitsnak egyébként annyira tetszik a jelző felismerése, hogy közel tíz soros értekezésében még egyszer megismétli: „Ez egy örült képzetkapcsolása. Ez a vers egy örült verse. De ez szent örültség. Az örült látománya szent látomány.” Hozzá kell tennünk, hogy egy örült gondolatmeneténél valahol mindig kell legyen egy hiba is. Vagy a kiindulásban, vagy az érvelésben, vagy a következtetésben. De hol a hiba Vörösmartynál? Nem találjuk. S hogy mennyire nincs hiba, azt a későbbiekben még látni fogjuk.

Hatvany Lajos a megfogható bizonyosság és az örült bizonytalanság helyett a szubjektívet kívánta inkább felmutatni, amikor Vörösmarty kérdéséről úgy látta,³ hogy „a malom szörnyű robaját költői fül rémes zokogásnak hallja s ...hogya a költő e rémnek rémségét fokozni akarja, akkor a malmot a pokolba helyezi. Van-e ennél, a pokolban robajos malomnál rémségesebb robaj, illetve zokogás? Így dolgozik öntudatlanul a költő, így követi öntudatlan tudatossággal, ihletes logikával a bíráló.” Az öntudatlanságból következő véletlenszerűség vitathatóságát leszámítva azt mondhatjuk, hogy valóban, kevés rémségesebb robajt tudunk elképzelni a pokolban robajos malomnál. De a kérdés megválaszolására kevésnek éreznénk, ha csupán egy ilyen romantikus fokozással lenne dolgunk.

¹ IGNOTUS, *Ady körül*, Nyug, 21(1928), 12. sz. Az Interneten: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (2009.11.04).

² BABITS Mihály, *A férfit Vörösmarty*, Nyug, 4(1911), 24. sz. Az Interneten: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (2009.11.04).

³ HATVANY Lajos, *Ady világa*, Nyug, 16(1923), 10. sz. Az Interneten: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (2009.11.04).

Néhány évtizeddel az előbb említett megszólalások után Bory István a Pesti Hírlap lapjain mélyebb nyomai-
ba eredt a kérdésnek.⁴ S ezzel – bár az alapvető kérdés egyfajta megválaszolásához segítő alapot ad, de – egyben
újabb rejtélyek egész sorát nyitja meg. Feltehetőleg nem csak az egyszerű olvasó, de néhány képzetesebb életrajz-
író számára is talány, hogy ki az a Bory István, aki 1944-ben nem is egy szakfolyóiratban közölte a vers kézira-
tának változatait. Az Új Magyar Irodalmi Lexikon közli Bory István (1894–1967) irodalom-, színháztörténész és
kritikus életrajzát, melyből az is kiderül, hogy a Nyugatban, az Erdélyi Helikonban, a Színpadban, a Színháztör-
téneti Értesítőben, a Kalangyában, a Forrásban megjelent írásai mellett 1937–1958 között majd mindegyik fővá-
rosi lap számára dolgozott. De ugyanebben az időben és hasonló területen működött Gábor István (1908–1944)
is, aki a Magyar Életrajzi Lexikonban található adatok szerint a Nagyváradi Napló, majd a Brassói Lapok mun-
katársa volt. Kettejük útja nem is keresztezte volna egymást, ha Gábor István a Budapesten megjelenő Kelet
Népe és a Magyar Nemzet számára nem Bory István néven írt volna.⁵ Nagyobb a valószínűsége annak, hogy
Gábor István ismerte Boryt, mint fordítva. De az írói név választása ennek pont ellentmondani látszik. Miért
választaná valaki egy nála idősebb, és talán ismertebb létező kolléga nem épp gyakori nevét? Vagy pontosan
ezért? Gábor Istvánról tudjuk, hogy gyakran keveredett sajtóperekbe, és előbb radikális baloldali nézetei miatt,
majd a zsidótörvények által való érintettsége okán is folyamatosan bujkálásban élt a negyvenes évek elején.

Ki írt hát a Pesti Hírlapba 1944 augusztusában?⁶ A szóban forgó cikk elején személyes emlékként budapesti
egyetemi évekre és Riedl professzorra utal az író, ami a született Bory István szerzőségét támasztaná alá. Ugyan-
akkor meglepő módon ez a kezdés majdnem szóról-szóra megegyezik Hatvany Lajos 1923-as Nyugatabeli írásá-
nak bevezetésével. Mindketten Riedl Frigyes professzorra hivatkoznak, kinek emlékezetben megtartott kérdései
között szerepelt ez a Vörösmarty-sor. „A messze évek távolából a boldog egyetemi idők emlékei rajzanak föl
bennem: néhai, jó professzorom, Riedl Frigyes egyik s mindig nagyon kellemes szemináriumai óráin a maga szer-
retreméltó modorában ezt a meglepő kérdést tette föl...” - írja Bory a Pesti Hírlapban. Hatvanynál pedig ezt
olvassuk: „...az a meghatóan gyöngéd lélek és finom elme, aki Riedl Frigyes volt, ... az egyetemi szeminárium-
ban ilyen kérdésekkel jelent meg...” S mindkét esetben következik a Vörösmarty-kérdés. Ha ez így van, akkor
ismét csak áll a lehetőség, hogy Gábor István a Pesti Hírlapos cikk szerzője, oly módon, hogy a bevezetéshez
felhasználta Hatvany írását, reménykedve az azóta eltelt húsz év feledtető leplében.⁷

Ami kevésbé valószínűsíti Gábor, illetve bizonyossá teszi született Bory szerzőségét, az inkább az időpont.
1944 késő nyarán a Kolozsvárott bujdosó Gábor Istvánnak nem igazán lehetett alkalma az Akadémián kéziratot
kutatni, arról írni vagy csak akár egy korábban megírt cikkét Pestre feljuttatni.⁸ A pontos időpontot nem, de
azt tudjuk, hogy Járosi Andor kolozsvári evangélikus esperes mentesítő keresztlevele ellenére Gábor István eb-
ben az időben felesége után önként ment a gettóba, hogy együtt maradhassanak. A deportálásból csak felesége
tért vissza. Fogadjuk el tehát, hogy a Pesti Hírlap cikkét született Bory István írta, és hagyjuk jóvá azt is, hogy
Hatvanyhoz hasonlóan, de tőle függetlenül őt is erős emlékek fűzték Riedl professzorhoz és kérdéseihez.

A cikkben Bory az Akadémiában őrzött kézirat vonatkozó részét mutatja be. A vizsgált kérdés – ahogy írja –
„többféle változáson ment keresztül, csak éppen azon nem – nyoma nincs –, ami a nyomtatott szöveghez vezet.
A kézíraton világosan látszik az első fogalmazás: »Mi zuhan le mélységes pokolba?« Utána a »zuhan« szót át-
húzta a költő, de – úgy látszik jobbat nem találván – újra ezt írta le. Később ezt a második »zuhan«-t átjavította
»zuhog«-ra s ugyanakkor a »mélységes«-t »malom«-ra, a »le« fölé pedig »mint«-et írt. A sor tehát így változott
az alkotó munka hevében: »Mi zuhog, mint malom a pokolba?« (az utolsó szót nem javította a változott mondat-
szerkezet kívánta »pokolban«-ra. Az úgy maradt.⁹) ... Hogy mikor, milyen körülmények között változott a kéz-
irat »zuhog«-ja nyomtatásban »zokog«-ra, vagy egyáltalán nem a »szedőterem ördöge« adta-e a mai szöveget,
azt eldönteni nem tudom.”

⁴ BORY István, *Vörösmarty műhelyében*, Pesti Hírlap, 1944. aug. 8., 4.

⁵ A *Magyar Életrajzi Lexikon* nem tud a budapesti Bory István létezéséről.

⁶ Ha ebben a kérdésben nyugvópontra is juthatunk, de korántsem ilyen egyszerű a megoldás például a Magyar Nemzet-
ben 1941. november 6-án megjelent *Az erdélyi magyar színészet és a kolozsvári Nemzeti Színház* című írással, melyet szintén
Bory István jegyez, és tudjuk, hogy ez az a lap, ahova Gábor István Bory néven írt. Elképzelhető, hogy Gábor István életrajz-
írója valamit nagyon elnézett ezzel a Bory írói álnévvel?

⁷ Valószínűtlenné teszi a személyes találkozás lehetőségét, hogy Gábor István sosem járt budapesti egyetemre, valamint
Riedl halálakor mindössze 13 esztendő volt.

⁸ Bár természetesen a szerkesztőség közölhetett egy korábban megírt és korábban beérkezett cikket.

⁹ Az „úgy maradt” változat is helyes lehet, hiszen nem csak a pokolban zuhoghat valami, hanem bele is zuhoghat a po-
kolba.

Előttünk van tehát az Akadémiában őrzött kézirat által megörökített metamorfózis egy szakasza, csak épp a zokogásról nem tudjuk, honnan került elő. Igaz, a versnek egy kéziratáról említést tesz a Nemzeti Múzeum 1894. évi utolsó negyedévi jelentése is,¹⁰ melyből kiderül, hogy ajándékozás útján két kézirattal gyarapodott a gyűjtemény, melyek közül az egyik „a Vén cigány, Vörösmarty Mihály eredeti költeményének saját kézírása fogalmazványa”, s melyet Tomory [sic!] Anasztáz hagyatékából kaptak. Hogy ez már a zokogást említő későbbi tisztázatot lenne, vagy egy módosult fogalmazvány, vagy épp ez került át az Akadémiára, tehát ugyanaz a kézirat, amit Bory látott, nem tudom. Mindenesetre ne feledjük, hogy Tomory igazoltan hatással volt a vers egyéb részének változásában.

De a zokogás különös megjelenését nem csak a Bory által vizsgált kézirat nem indokolja, hanem Vörösmarty más költeményei sem. Azokban sem belülről, sem a külvilág részéről nem párosul a zokogáshoz semmilyen dinamikus mozgás. „Vad rohanatban” Vörösmartynál nem lehet zokogni, csak bevégeztetett állapotban, s ott is leginkább a megsebzett szerelem miatt. „Oh add meg ismét a zokogó panaszt, / A fájdalomnak kínait, édeit...” (*A szerelmeitlen*); „Zöld ágon kis gili / Zokogva bűg, / Mert társát nem leli; / S mindegyre bűg.” (*K. Matild dala*); „S bűn szörnye ki vagy te, s ez angyali lény, / Mely a vad oromra zokogva borúl...” (*Toldi*); „S zokogva, könyben ázva / A lányka ráborúlt” (*A hű lovag*); „Gyászaikat ha hiven tudná kifejezni, sohajjal / És zokogások közt állana hamvainál.” (*Sírvers 1839. jún. 6. előtt*); „Hű nőért a férj, az anyáért gyermekek, a jó / Testvérért a család bűnnek eredve zokog.” (*Sírvers 1842. nov. 6. előtt*); „Kértelek, elhangzott panaszom vén falhoz ütődék / S szentek szobraihoz; minden kő halla zokogni, / Csak nem az ég: attól nem jött valahára segédem” (*Eger – Második ének*). Ezzel ellentétben a zuhan/zuhog – ha éppen nem kis vízfolyásról van szó – szinte kivétel nélkül mindig hallható, gyakran más bántó zajjal is együtt jár, s nem egyszer a pusztulás, romlás kísérelője. „A kábító zuhanatban / Egy nyögés és gúnykacaj van.” (*Az ősz bajnok*); „Haj! s nem tudta, hogy őt a fényes támadat ormán / Kelt zivatar zuhogandja körül, és sírba taszítja / Hogy, mikor itten majd honnjától messzeszakadván / Vérében fetrengve terül a Pannoni sikra” (*Árpád Zalán ellen*); „S onnan, ha kellett; mint az egek nyila / A záporoknak vad zuhanási közt, / Csattogva, sujtva, száz halálban / Törtek alá rablóló haraggal.” (*Szigetvár*); „S hév vason oly sürűen pörölyök zuhanása nem indul, / Mint itt tar fejeken kopog a buzogánynak ütése.”; „S ím egyszerre vasas kelevész fölütődik előtte, / S mint egy sír, terhes zuhanással megnyilik a föld.” (*Eger – Harmadik ének*); „Mint-ha újra hallanók a pusztán / A lázadt ember vad keserveit, / Gyilkos testvér botja zuhanását” (*A vén cigány*); „Reng a negédes kőfal, az oszlopok / Rázkodva tartják terheiket, nehéz / Felhő huzódott össze, dördül, / Csattanik, és zuhog, omlik a víz.” (*A zivatar*).

S végül a példák sorában álljon itt az általam legérdekesebbnek tartott:

„És mikor a házhoz lopakoznak,
Hangját hallják rémséges zajoknak:
Mély sohajtás hallik, mintha vadkan
Fúna mérget s vért habzó kinokban;
Felvilágol a ház és utána
Csengő s tompa hangok zuhanása.
Rémülés száll a közelgetőkre,
Vissza is mennének nyakra főre,
De erős a jó és rosz kívánság:
Nem lehet, hogy titkát meg ne lássák.”

(*Csik Ferke – 1846*)

Ebbe a vonulatba pontosan illeszkedik az ég boltozatán való dörömbölés és a mélybe való zuhanás hibátlan kompozíciója. Egy örült verse lenne ez, ahogy Babits írja? Ha igen, akkor egy évtizedeken keresztül nagy következetességgel és aprólékos pontossággal munkálkodó örült verse. Vörösmarty lírájában ugyanilyen tudatos és konzekvens használatot látunk a malom szó szerepeltetésénél, bár igaz, a kifejezés ritkán fordul elő. A hosszabb elbeszélő költemények közül csupán az *Eger* (1827) címűben találkozunk vele háromszor, ugyan mindegyik esetben löpőmalomról van szó.¹¹ Emellett a kisebb költemények között mindössze egy fiatalkori versében, a Klivényi barátomhoz címzett ódában (1818) említ malmot, amikor a furcsa mód szőkének mondott Duna vizére

¹⁰ *Évnyegyed jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának állapotáról. 1894 október 1-től december 31-ig*, MKsz., 1895/3, 81–87. Az Interneten: www.epa.hu/00000/00021/00089/pdf/081-087.pdf (2009. 06. 15).

¹¹ „Malmi szüntelen a tűzport szaporítva forognak...” (Második ének); „Egyszersmind ör férfiakat megszággata, s malmot, / És falakat döntött...” „Malmot azonban s várfalakat jobbítani rendel...” (Harmadik ének)

helyezi azt.¹² Bár már itt sem teljesen egyértelmű, hogy vajon a megáradt víz magával vitte a malmot, vagy az áradás miatt csupán víz alá került, vagy épp csak a folyó erejét mutatja, hogy hátán malmokat visel, vagyis hajtja őket, de annyi mindenesetre bizonyos, hogy vízimalomról van szó, mely a lőpormalomhoz hasonlóan semmilyen szimbolikus értelmet nem hordoz.

Ettől már eltérő eredményre jutunk, ha Vörösmarty drámai műveit nézzük végig. Igaz, ezekben is van egy bizonyos típus, mely a vízi- és lőpormalomokhoz hasonlóan mindig elsődleges jelentésében szerepel. Ez pedig a szélmalom. Így például a *Vérnászban* (1833): „Félek, hogy úgy jársz, mint a szélmalom: / Szél szüntekor megállsz és itt veszünk.”¹³ Vagy *A fátyol titkaiban* (1834): „Lidi. Nem hallotta kisasszony Katicza sóhajtásait? / Vilma. Azt nem hallani! szélmalmost lehetett volna / velők hajtani...”¹⁴ Vagy a *Csongor és Tündében* (1830): „Egyik lélekzet benne szomjúság, / A másik éhezett, s a rongy miatt / Olyan vitorlás, mint a szélmalom.”¹⁵ Mind-egyik esetben a szél kegyének és szagztatásának kiszolgáltatott szerkezet kerül elő, gyakran egy hasonlaton belül, de sosem áttételes értelemben.

De amikor a malom csak malom, s nem vízi, lőpor vagy szél, akkor bizony azt kell lássuk, hogy a mi alapkérdésünkben szereplő malomhoz nagyon hasonlóan működik, illetve a mi malmunk működik nagyon is úgy, mint ezek a drámai malmok. *A bujdosók* (1821) ötödik felvonásában ezt mondja Zsigmond:

„Hah! hol vagyok! hová lett Vajdafi?
Mely változás ez rajtam? borzadok,
Testem remeg, szívem kopogva ver,
Zúgó malommá változott fejem.
Nem értek szót, de hallok hangokat,
A támadás ijesztő hangjait,
S magam vagyok, haj, senki sincs velem. (Letérdel.)
Isten, ha véték, megbocsátasz-e?
Még csak te vagy, kihez fordulhatok.”¹⁶

Harminchárom évvel a pokolbéli malomzokogás előtt már zúgó malommá válik a fej! S tizenegy év múlva a *Kincskeresők* (1832) negyedik felvonásában Szilágy keblére utalva ezt mondja Jolán:

„Oh, itt csak szenvedélyek malma van:
Ez a te kebled nem nyugvás helye.”¹⁷

A rákövetkező évben, de még mindig jó húsz esztendővel kiindulási malmunk előtt a *Vérnász* (1833) első felvonásában így szól Telegdi:

„Öt, a ki engem messze számkivetve
Rideg malommá tett a bú patakján,
Holott magamnak örlök bánatot,
S belsőm zajától fölrettenve, az
Éjféli házként rém s iszony vagyok.”¹⁸

¹²„Látod: dagályát a zavaros Duna / Miként lövelli árka öblén kívül, / Mikor vak árját bús nyugatról / Fergeteges zivatar borítja. // Terhelt hajókat mint ragad el zaja / És szöke hátán malmokat is visel. / Nézd: kútfejnél harmatozva / Görgeti kis köveit folyása.”

¹³*Vérnász* – második felvonás; VÖRÖSMARTY Mihály *munkái*, kiad. GYULAI Pál, IV, Bp., Franklin Társulat, 1903, 46.

¹⁴*A fátyol titkai* – második felvonás; *Uo.*, 138.

¹⁵*Csongor és Tünde* – ötödik felvonás; VÖRÖSMARTY Mihály *munkái*, kiad. GYULAI Pál, III, Bp., Franklin Társulat, 1903, 346.

¹⁶*Uo.*, 256.

¹⁷VÖRÖSMARTY Mihály *munkái*, kiad. GYULAI Pál, V, Bp., Franklin Társulat, 1904, 52.

¹⁸VÖRÖSMARTY Mihály *munkái*, kiad. GYULAI Pál, IV, Bp., Franklin Társulat, 1903, 21.

A negyedik felvonásban pedig így könyörög Kolta Telegdinek:

„De szörnyű tömlöczödtől borzadok;
Ha ember és nem ördög malma vagy,
Ölj meg, ne tégy már élve is halottá.”¹⁹

Itt van előttünk a halálfélelemtől remegő test és kopogó szív mellett zúgó malommá változó fej, a szenvedélyek malma, mely miatt lélek és szív nyugodalmat nem találhat, a belső zajtól fölrettenő, önmagára hagyva bánatot őrlő rém-malom, s az életfogytiglani pincerabságból megszabadítást hozható halálmalom. Ezek a malmok valahogy nagyon is egy ütemre járnak. És a drámának ezt a malmát helyezi Vörösmarty a versbe úgy, hogy a mi malmunk is pontosan ezt az ütemet járja. Elszakadt a logika kapcsolata? A képzetek rendetlen és rengeteg káoszban üzik egymást? Ez a vers egy örült verse? Nem lehet inkább, hogy csupán egy örült vers? Egy következetesen munkálkodó író örült alkotása?

Nem az örült, de a megbomlott lélek, a megbomlott elme keresi nyugalmát. Az Úr szava visszhangzik benne folyvást, ahogy Jóbot kérdezte annak idején: „Eljutottál-e a tenger forrásáig? Bejártad-e a mélység alját? Föltárltak-e előtted a halál kapui? A halál árnyékának kapuit láttad-e? Megfigyelted-e a földet teljes szélességében? Mondd el mindezt, ha tudod! Melyik út visz a világosság lakóhelyéhez, és hol a helye a sötétségnek?” (Jób 38,16–19) Így indul el a megháborított lélek, és keres a magasságban, keres a mélységben.

A vers Bory által közölt első változatában talán még csak a jó megbomlása miatt megrendült elme keres. Az Isten igazságában részesülő, de azzal meg nem elégedő, s ezért ellene fellázadó angyal miatt, kinek büntetése a mélybe való levettetés lett.²⁰ Megbomlott a jó és az igaz. Nem egy és nem egész többé. Ez az eltört egész dörömből még egyszer az ég boltozatján kívánván talán az újbóli helyreállítást, de a következő pillanatban már „zuhan le mélységes pokolba”. De amikor a következő sor leírásakor a hulló angyal mellé az elmébe tolul a tört szív, a vert had, a vakmerő remény, akkor az már nem egyszerű zuhanás a mélységbe, az már zuhogó malom kell legyen!

Ki dörömböl az ég boltozatján, mi zokog mint malom a pokolban? Maga Vörösmarty adja meg a lehetséges válaszokat. Hulló angyal, tört szív, vert hadak, vakmerő remények, és középen az örült lélek. Vagy talán ezek mind. A hulló angyal által jelképezett morális kérdések, a jöbi tört szív által feltett egzisztenciális kérdések,²¹ a vert hadak csonthalmaiból következő eszmei kérdések, az „Óh! csak Lillát hagyta volna” vakmerő reményéből táplálkozó érzelmi kérdések, s az ezekbe beháborodó lélek.

Meglátásom szerint tehát a malom nem más, mint azok a gondolatok, kérdések, melyek folyamatosan járnak, nyugtalanítják a lelket, s bomlást indítanak az ember elméjében. De nem az örület malma ez, hiszen nem a megörülés következménye a malmi állapot, hanem épp a gondolatok elmében és lélekben való állandó zakatolásának-zokogásának-járásának feszültsége tudja eljuttatni végül az embert az örület állapotáig. S ez az az emberi lélek, mely a megnyugvását keresve megjárja a magasságot és a mélységet. Ha tetszik, ez zokog, mint malom a pokolban.

¹⁹ *Uo.*, 72.

²⁰ 2Pet 2,4: „Mert az Isten nem kímélte meg a bűnbe esett angyalokat sem, hanem az alvilág sötét mélységébe taszította őket, hogy őrizetben maradjanak az ítéletig.”

²¹ Jób 7,11: „Nem is tartóztatom meg a számat, beszélni fogok szorongó lélekkel, panaszkodni fogok keserű szívvel.”

Óda a genovai kikötőhöz – Egy új „világforma” látomása

Szabó Lőrinc számára hirtelen kitágul, megnyílik a világ az 1920-as évek első felében – s ezt nem feltétlenül csak szimbolikus értelemben lehet érteni. 1918 novemberében a mindössze 18 éves, katonai szolgálatát töltő ifjú a frontok összeomlásának hírére otthagynak a tábort; Pestre siet, ahol beiratkozik előbb a műszaki egyetemre, majd hamarosan átjelentkezik a bölcsészkar magyar-német-latin szakára. A szerencse forgandósága kísérte a nagy mennyiségű műveltséget magával hozó, nyelveket bíró, de a modern (művészeti) áramlatokkal igazából csak ekkor (meg)ismerkedő költő első fővárosi éveit. A viszonylagosan elfogadható életkörülményeket (1919 elején Graf Ferenc bornagykereskedő és nővére fogadják lakásukba a fiatal egyetemistát – „Graf [...] adott egy gondtalan vidám esztendőt, s lehetővé tette, hogy minden pénzemet könyvvásárlásra fordítsam. Ez az esztendő is olvasással és tanulással telt el. Nem iskolai stúdiókkal, hanem elsősorban annak a megtanulásával, amire nekem szükségem volt.”¹) a nyomorgás váltja, majd – elnyerve barátságát – Babits osztja meg „fedelét és kenyérét” vele. Ez a barátság együtt járt a Centrál Kávéház Nyugat-asztaltárságának ismeretségével, Babitscsal naponta bejárt ide az akkori irodalmi börzére és baráti közösségbe.

Itt figyel fel rá Dr. Mikes Lajos – abban az időben Az Est-lapok egyik szerkesztője és a fiatal írók nagy pártfogója –, akinek köszönhetően végre stabil álláshoz jut: „Egy nap a délutáni sakkparti befejezése után Mikes doktor és Tóth Árpád még a különasztalnál ültek, amelyhez bábtologatásra áttelepedtek, odaültem én is és amit beszélgettünk, régi szokásom szerint a levegőbe írtam, majd ceruzával a márvány asztallapra. Tudniillik Török Péter első tanárom rászoktatott, hogy szüntelenül gyakoroljunk és én annyira megfogadtam a tanácsát, hogy naponta 16 órát firkáltam gyorsírással, nem papírra, hanem ujjammal a levegőbe. [...] Ebben az időben én már 400-450 szótagot tudtam percenként írni, [...] hogy különösebb hasznát vettem volna. A bravúrt a bravúrért gyakoroltam. Ennek az öncélú bravúrnak aztán meglett a maga haszna: azon az estén Mikes doktor a köre firkált sztenogramra mutatva megkérdezte, hogy mi az? Gyorsírás – feleltem. [...] Mikes doktor [...] elővette a napi újságot és azt mondta, hogy: na, írjon. Egy-két percig diktált valami törvényszéki tárgyalást. Gyerekjáték volt hibátlanul lejegyeznem és visszaolvasnom. Erre azt mondta, hogy másnap keressem fel Miklós Andort Az Est főszerkesztőjét, jó gyorsíróra éppen nagy szükségük van. [...] A főszerkesztő fogadott bennünket és azonnal szerződtetett.”²

1921 augusztusától így Szabó Lőrinc Az Est-lapok szerkesztőségébe telefonon érkező hírek gyorsírással lejegyzője. Nehéz, és sokszor lélekölő munka („ez az életmód sok keserves és idegen kényszerrel bénítja féktelen szabadságvágyamat”³), ennek ellenére ezzel az öt körülvevő tágabb világ megismerésének, megtapasztalásának olyan lehetősége nyílik meg előtte, a külvilág olyan mennyiségű információja jut el hozzá első kézből, ami abban a korban kevesek része lehet. Gondoljunk csak bele, az ő agyán és kezén keresztül érkeznek be (ahogy Kabdebó Lóránt írja 1985-ös Szabó Lőrinc-monográfiájában, „ők helyettesítik a telexet”)⁴ a szerkesztőségbe (ráadásul annak a lapnak a szerkesztőségébe, aminek a programja „a megbízható hírszolgálat” volt) s jutnak el majdan (ha ugyan eljutnak) az olvasókhöz az ország és világ hírei. A 20-as évek közepe táján a kitáguló végtelen élményének átélése, a természeti-technikai világ jelenségeinek megértése és kifejezése utáni vágy az egyik központi témája ekkori művészetének, gyakran expresszionista ihletettséggű költeményeinek. „Az élet érdekel, minden megnyilvánulásában, esztelen pocsékolásában, veszedelmes szépségében, gazdagságában, a látás, a figyelés, lehetőleg az irányítás. A könyveken át való élés elvesztette számomra vonzóerejét: a szabad, hatalmas tenyészélet, a hatalmasabbért és nemesebbért és érdemesebbért folyó örök küzdelem, emberek és tömegek élete, célja, erőszakosságok és az igazság, rétegek keveredése, változása, összeütközése stb., – szóval az egész élet érdekel engem, mindazzal a miérttel és hogyannal, amit mindez szükségképpen magával hoz. Szerkesztőségben dolgo-

¹ KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc*, Bp., Gondolat, 1985, 22.

² SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések és publicisztikai írások*, kiad., jegyz., utószó KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2003, 816.

³ SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*, vál., bev., jegyz. KABDEBÓ Lóránt, Bp., Magvető, 1974, 26.

⁴ KABDEBÓ, 1. jegyzetben *i. m.*, 23.

zom, hogy megélhessek feleségemmel és kislánnyal együtt, [...] egyelőre talán még örülök is neki. Örülök, mert innen annyi közéleti utálatosságba (pénzbe, művészetbe és politikába) – láthatok ki, oly meztelenül mutatkozok előttem az ember, hogy máris szertefoszlott az a csillogó, hazug ruha, amelybe a kifogyhatatlanul változatos valósággal igazi érintkezésbe jutni nem tudó otthoni szegénység öltöztette gondolatvilágomat. Nagyszerűnek, hatalmasnak, gyönyörűnek tartom a világot, a valóságot – a szépség csak egy része a valóságnak! – és azt hiszem: ezt az óriási, egzaltált való-világot (melybe a szellem, érzés és gondolat is beletartozik), kötelességem magamon át minél teljesebben kifejezni.”⁵ – tesz vallomást egy 1924-es cikkben. Ez az irányultság, és az ezt is magába foglaló lázadó hév a harmincas évekre kevésbé lesz hangsúlyos költészetében – mint ahogy talán az ebben a korszakban született költeményei is háttérbe szorulnak a későbbi csúcscok mellett.

A tapasztalás, átélés utáni epekedés az utazási vágyban is hamar jelentkezik. Már az 1920-as évek elején is több költeményében megjelenik – a költő saját szavait segítségül hívva – a „sóvárgás a távolba vesző idegenbe”.⁶ Első alkalommal Bécsben tölt el három-négy napot 1923 februárjában. Második külföldi utazása részben a véletlenek volt köszönhető, a „kezdőlökést” volt középiskolai tanárának, Vágh Sándornak a pesti feltűnése, és a vele folytatott beszélgetés adta: „ő mondta el, milyen könnyen megy már az ilyesmi. Továbbá, hogy az ő bátyja épp szanatóriumi igazgató Újfüreden.”⁷ Ez a találkozás, valamint az a tudat, hogy a barát Tóth Árpád is épp ott tölti idejét, vezette az akkor már Csehszlovákiához tartozó Tátrába, Újtátrafüredre, nagy valószínűség szerint 1923 karácsonyán.⁸ 1924 tavaszán feleségét kíséri el ugyanoda – a Tátra vissza-visszatérő helyszín lesz életében, s ezután szinte évenként látogat el arra. Ekkortól kezdődően az utazási kényszer része lesz életének. Útjai gyakran a szó modern értelmében véve „turistautak”, a kapcsolódást, feltöltődést és (főleg a húszas években) az új ihlet forrását is jelentik számára, bár természetesen költői (alkotói), (újság)írói minőségében is utazik.

Az utazás adta élmények nem hagyják nyugodni, „közel-Csehszlovákia” után távolabbi vidékekre vágyik, még 1924 nyarán Olaszországba utazik. „A tátrai utazás nem hagyott békén, csakhamar délre, nekem vonzóbb országba utaztam, nagyobb hegyek és több természeti és kulturális szépség közé, vagyis Olaszországba.”⁹ – emlékszik vissza első észak-olaszországi útja indíttatásának körülményeire Szabó Lőrinc. Az útra 1924. július 10-e és 22-e között került sor. Triesztnél lép be az országba, majd 3 és fél nap velencei tartózkodás után északnak indul, érinti Bolzanót, Merant, és pár napot eltölt a Meran feletti hegyekben található Haflingban (Avelengo). Itteni szállásán, a Sulfner Albergóban átélt hegyvidéki vihar utáni másnap reggelen írja meg *Búcsú Avelengótól* c. versét. Avelengóból újból Merant érintve Bolzanóba tér vissza, ahonnan „egy nagy társasautóbuszon”¹⁰ két nap alatt végigutazik a híres Via Dolomitin, Cortina d’ Ampezzóba. Cortinából Toblach, Inicheu, majd Bécs érintésével jut haza, Magyarországra. Az út rögtön két újabb költemény megírására ihleti; a *Szélcsöndes ormok* (eredetileg: *Most tele vagyok vérrel, mézzel* címmel: Az Est, 1924. augusztus 10.), és az *Embertelen szépség* (eredetileg: *Marmoláták és Latemárok* címmel: Magyarország, 1924. augusztus 3.) című versei közvetlenül hazaérkezése után születtek.

1925. július 23-a és 26-a között az akkor Olaszországhoz tartozó Fiumében tölt néhány napot egy gazdasági tárgyalás tudósítójaként. Ugyanezen év augusztusában immár felesége társaságában újra Észak-Olaszországba utazik. Útjuk első felében az egy évvel korábbihoz hasonló útvonalat (Trieszt-Velence-Cortina-Via Dolomiti-Bolzano-Meran) járnak be, de Meránból a hegyeken keresztül nyugat, majd dél felé indulnak tovább a Stelvio gleccservilágán és a Comói-tavon át. Milánóban és környékén (Como) töltenek el három napot, majd az akkor különlegességgnek, csúcstechnikának számító „villanyvonaton” utaznak Genovába. Genovából milánói átszállás-

⁵ SZABÓ Lőrinc, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*, vál., szerk., jegyz. KABDEBÓ Lóránt, HORÁNYI Károly, Bp., Osiris, 2008, 79.

⁶ SZABÓ Lőrinc, *Vers és Valóság: Bizalmas adatok és megfigyelések*, szerk., utószó, jegyz. KABDEBÓ Lóránt, Bp., Osiris, 2001, 32.

⁷ *Uo.*, 35.

⁸ *Uo.*, 378–379. Az első tátrai utazás időpontjának megállapításakor kis zavart okozott az *Utazás a háború után* c. vers keltezése a kötet 378. oldalán, ami valószínűleg sajtóhiba eredménye. Ugyanis ott a versnek első megjelenési dátumaként 1921. január 6. van feltüntetve, miközben Szabó Lőrinc úgy emlékezik vissza, hogy első tátrai utazása után írta. A helyes dátum 1924. január 6. ahogyan ez a kötet jegyzeténél egy másik helyen már így is szerepel.

⁹ *Uo.*, 32.

¹⁰ *Uo.*, 33.

sal Velencébe vonatoznak, ahonnan pár nap tartózkodás után közvetlen vagonnal jutnak haza.¹¹ Szabó Lőrinc hazatérte után *Óda a genovai kikötőhöz* címmel írja meg ezeknek az éveknek az összefoglaló versét.

„Genova volt a legtávolabbi cél, a csúcspont. Különleges gyorsvonat vitt, suhogott velünk – a feleséggel utaztam Milánóból –, villanyvonat, villámvonat, amelyet addig csak hírből ismertem, hegyláncokon, alagutakon át, maga is a technikus Itália csodája. S egyszerre a várva várt tenger, a határtalan kékség! [...] Pénzem kevés volt, de ahogy lenéztem a felső circomvalazionéről, a hegyekről, le, messze, Afrika felé, gazdaggá tett a tenger, s amit súgott, a kaland és a szabadság, lenről pedig, a másik, az alsó circomvalazione felől vagy a kikötőből, a csúcscsúig felcsapó márvány zúrzavar. [...] A parti lejtőn tudniillik egymás fölé, egymás folytatásává rakták, emelték a villákat és utcákat, föl, föl, a tetejükig. A márványhullámokká változott tenger rohant fel azokig a tetőkig! Remegve néztem, bámultam az irtózatossá nyári ragyogásban ezt a városodát, és nem bírtam betelni vele. De a kikötővel sem. [...] Ami lélegzetelállító szépséget, gazdagságot, hatalmat, ami meglepetést a körszínházzá tárult város mutatott és szuggerált, azt festette, azt realizálta, feketén, zordonan, vasban és szennyben és veszélyben, a kikötő, a rakodópartok, egy-egy szürkés-kék hadihajó és az óceánjárók és az ezer mindenféle vízi jármű, motorosok és vitorlások örült tolongása. Fent a mosolygó Istenség, Genovának mintegy az ideája; lent az istenség nyüzsgő, csikorgó, villogó, izzadó és bőgő szerszámai és fegyverei, a vízen ringó, kürtő- és árbocerős fekete vasváros: talán pokol, és mennyországteremtő pokol: a kézzelfogható Világkereskedelem.”¹²

Az *Óda a genovai kikötőhöz* az 1925-ös *Fény, fény, fény* kötet – és talán a 20-as évek első felének – legkiválóbb Szabó Lőrinc-költeménye. A kötet többi verséhez képest (bár ez nem feltétlenül jelent magasabb esztétikai minőséget) az én szubjektumába ágyazott valóság kezdi elveszíteni benne szűkös egyénre-szabottságát, a valóság kifejezésének javára. Bár természetesen megvan benne az én-azonosítás, de a meghatározó az *eredeti élmény* kezd lenni: „a külvilág, a látvány; és az ábrázolás irányítója a mögé tekintő értelem. A világot átfogó ember hatalmas teremtményeként ünnepli ezt a várost, melyben oly valódi végtelenekeket lát hullámszöveget, melyről két éven át csak álmodhatott.”¹³ A vers első része az elragadtatásé, a költőt maga alá gyűrő felséges természeti és technikai tünemény magával ragadó élményéé, aminek megéneklése végül majdnem az egyén kifejezésére felhasználható díszletté fokozódik le („az én lelkem is zsúfoltt kikötő!”), mégis, egy teatrális váltással az utolsó sorokban átengedi a terepet a látványnak, mutatkozzon be az, ahogy él, létezik:

Ragyogj, vad nyár, ragyogj, Genova, büszke
márványzúrzavar, szennyes és modern!

A második rész a belváros idegenszerű gazdagságáé és ellentétképpen a kikötőparti munkás- és lebuji világaé. Itt az „én” már a város: millió impresszió, pillanatmozaik keveredését érzékeljük a mindennapi élet felvontatásával – s mindez kezd kerek egészzé összeállni, a múlt és jelen, magas és mély nyüzsgése megtölti, megteremtí azt a csodát, mely tökéletes, de egyben múlandó.

A harmadik részben, az önmagával azonosítás, majd a valóság önmagában szemlélése után lehetőség nyílik az elmélkedésre, a valóság összefüggéseinek keresésére – s ennek eredményeképpen Szabó Lőrinc egy olyan látomással ajándékoz meg minket, ami mellett érdemes megállni, és jobban megvizsgálni:

óh Pénz, ki megőrölsz, miként
régii tirannusok, az egyént,
te vagy a legnagyobb, iszonyú,
kényszered béke s háború,
behálózod a földet, rengő
vizek felett te vagy új Teremtő,
te alkodod a népeket s velük
a közös törvényt mindenütt:
[...]
itt vagy, emelsz és eltiporsz,
építesz, ölsz, rendelsz, rabolsz,

¹¹ Szabó Lőrinc és felesége úti feljegyzéséből szinte pontosan nyomon követhető az 1925-ös észak-olaszországi út. A feljegyzés javított szövegét a Szabó Lőrinc Füzetek 8. füzetében adták közre. *Szabó Lőrinc környezetének naplói*, vál., kiad., utószó Tóth Mariann, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2007 (Szabó Lőrinc Füzetek).

¹² SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 530–531.

¹³ KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 382–383.

láthatatlan és személytelen,
országok ura: Kereskedelem!

1925-ben született a vers. A pénz mint bálvány, a *mindent irányító* már ekkora is elcsépelet frázisnak számíthatott. Itt azonban többről van szó: a nemzetek felett álló „pénzről” – számomra ebből egy olyan világ képe sejlik fel, ami csak az utóbbi évtizedekben vált az emberiség nagyobb részének (köztünk nekünk is) nyilvánvaló mindennapi realitássá: a „globalizált” világé. Persze a jelenlegi globalizált világrendszer, a globalizáció, mint az a gyűjtőfogalom, ami megadja a világunkban sok észlelhető jelenség kontextusát, nem előzmények nélküli. Globalizáltak tekinthetjük a korai kereskedelmi kapcsolatokat, vagy még inkább a középkori kereskedelmi szövetségeket (pl. a Hansa-városok hálózata). Ugyancsak ide vehetjük például a gyarmatosítást, a gyarmatbirodalmakban földrészeket átfogó termelővállalatokat, a centrumok és a centrum-periféria közötti áruáramlást is. Mindazonáltal 1925-ben még az előtt a nagy gazdasági világválság előtt vagyunk, ami talán először mutathatta meg, mennyire szoros összefonódások alakultak ki az országok között gazdasági-pénzügyi viszonylatban. S messze vagyunk még attól az igazi robbanástól, ami teljes valójában a XX. század második felét jellemezte: a vállalati transznacionalizálódás elterjedésétől, a termelés jelentős részének globális vállalati rendszerekbe integrálódásától; az államközi viszonyok megváltozásától. A II. világháborút követő úgynevezett GATT egyezménytől,¹⁴ ami nagyon jelentős szerepet játszott a háború előtti nemzeti elzárkózás felszámolásában és a diszkrimináció-mentes többoldalú szabadkereskedelmi kapcsolatok kibontakozásában, vagy a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) létrehozásától – amiknek következtében (is) kialakul(t) egy olyan világ, ahol az országok feletti (közötti) intézményeknek, struktúráknak egyre nagyobb szerepe van, amely világba a nemzetállamok leggyakrabban csak szuverenitásuk egy – kisebb-nagyobb – részéről történő lemondásával kapcsolódhatnak be.

Mégis, ha jelenünk, közelmúltunk effajta folyamataira gondolok, nem tudom kiverni a fejből, mennyire rímelnék ezekre Szabó Lőrinc 1925-ös vizionárius sorai:

te alkotod a népeket s velük
a közös törvényt mindenütt:
[...]
országok ura: Kereskedelem!

Ezek vagy hasonló gondolatok nem feltétlenül csak ekkor – előképek nélkül – jelennek meg Szabó Lőrincnél. A korábban már említett fiumei gazdasági konferenciáról írt tudósításában, az olasz üzletemberekkel beszélgető újságíróban már körvonalazódnak hasonló ideák: „És a két olasz szavaiban fölvonul a Közgazdaság, a Pénz, nagyszerű Érdekek és Lehetőségek, Megítélések és Kapcsolatok határokon át, tervekben és megbabonázóan udvarias és józan pompájában a Nemzetközi Kereskedelemnek, amelynek szelleme oly istenien tud lebegni a Vizek és Vasutak fölött.”¹⁵ A „*vizek és vasutak*” felett lebegő kereskedelem számomra majdhogynem még csak a kor tájékozott emberének – bár művészien megforgalmazott – realitása. Mihelyt azonban ez már költészetté válik, a versalkotás extatikus folyamata közben egy olyan vízióvá terebélyesedik („országok ura”), ami csak egy későbbi korszak világára lesz igazán jellemző.

¹⁴ General Agreement on Tariffs and Trade – Általános Kereskedelmi és Vámtarifa Egyezmény

¹⁵ SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 132.

**Villon, Faludy György, a hatalom és az irodalom
Általánosságban Faludy átköltéseiről**

François Villon költészete és Faludy György munkássága számtalan formában összefügg. Ezen összefüggések nem csupán a véletlen játéka, mint inkább Faludy tudatos imázsformálásának tudhatók be, mely mindkét szerzőre egyaránt hatást gyakorolt ismertségben, elismertségben egyaránt. Villon költeményeit sokan próbálták magyar nyelvre lefordítani, de egy sem volt olyan sikeres, mint Faludyé.¹ 1937 és 2001 között 44 kiadást élt meg, melyek közül 15 rablókiadásként került az olvasók kezébe, ezek közül is több a külföldi magyarság körében.² Feltehetőleg ezeken kívül még más szamizdatkiadások is készülhettek, de a szerző közlése szerint csupán ezekről volt tudomása.

Mi lehetett ennek a rendkívüli sikernek a kulcsa? Természetes, hogy maguknak az átköltéseknek jóknak kellett lenniük, hiszen e nélkül bármilyen imázs formálás vagy – modern kifejezéssel élve – marketing tevékenység hiábavaló lett volna, a kötet kudarca biztosra vehető. Ezen állítás inverzeként azt is el kell azonban fogadnunk, hogy önmagában egy jó írás még nem kulcs az ismertséghez, elismertséghez, a kiemelkedően nagy számban történő eladáshoz, egyszóval: a sikerhez. Kétségtelen, hogy Faludy rendkívüli költői tehetségéről tesz tanúbizonyságot a kötetben, melyet a választott műfaji sajátosságok is támogatnak. Nem igyekezett szolgai módon másolni Villon költészetét, hanem annak lényegét, írásai tartalmát ragadta meg a balladákban, melyek így érthetőbbé, befogadhatóbbá váltak a hazai olvasóközönség számára.³ 1937-ben, amikor az első kiadás megjelent, hazánkban a politikai helyzet kezdett egyre bizonytalanabbá válni. Még alig volt túl a lakosság a Trianon-traumán (ha egyáltalán túl volt) és máris egy újabb háború lehetősége, rémképe rajzolódott ki. A hatalom legkézenfekvőbb és egyben legdrasztikusabb, legbarbárabb kirohanása Faludy ellen az volt, amikor 1944-ben a nyilasok elégették – egyéb művei között – a tárgyalt kötet 11. kiadását.

Eckhardt Sándor francia szakos egyetemi tanár a Magyar Szemlében trágársággal vádolta Faludyt és „kommunista suhanc”-nak nevezte Faludy közlése szerint.⁴ Faludy valóban pontatlanul emlékezett a cikkeire, mely ugyan éles kritikát fogalmazott meg művével kapcsolatban, de az idézett kifejezést egyszer sem használta az akkori Magyar Szemle cikkek közt egyedül fellelhető, korábban már hivatkozott, *Szegény Villon...* című írásában. „A Villon-estek a Zeneakadémián végigkísérték a második világháborút; csak a német megszállás vetett véget nekik. Tüntetések voltak a magyar függetlenség és demokrácia mellett, a háború és a németek ellen. A verseket az ország legjobb színészei mondták, a többi közt Gobbi Hilda, Greguss Zoltán, Ladomerszky Margit, Major Tamás, Somlay Artúr, Tapolczay Gyula, Tímár József, Törzs Jenő. Ugyanekkor sokan vitába szálltak Eckhardt Sándorral és társaival, mint például Szabó István és Wesselényi Miklós a Magyar Nemzetben, Gosztonyi Lajos, Mónus Illés és Szakasits Árpád a Népszavában, valamint Kéthly Anna, Kovács Imre, Supka Géza, Zsolt Béla és mások.”⁵ Az idézetből jól látható mekkora sikere volt egy a hatalom számára elfogadhatatlan költő alkotásainak és milyen széles spektrumát ragadta magával a magyar értelmiségnek. Ez Faludy kormányzat általi megítélését tovább rontotta, ám a szélesebb néptömegek szemében kezdett kultikussá válni kiadványa, mely a számos neves közéleti személyiség reprezentációja, valamint a kialakult sajtóvita hatására egyre tovább és to-

¹ Eckhardt Sándor Szabó Lőrinc fordításait emeli ki több ízben mint „nagy műgonddal készült”-eket, ami mindösszesen két kiadást élt meg. Eckhardt véleménye szerint ez nagy siker egy műfordítás esetében. ECKHARDT Sándor, *Szegény Villon*, Magyar Szemle, 38(1940), 318–320.

² FALUDY György, *François Villon balladái Faludy György átköltésében*, Bp., Magyar Világ, 2001, 94.

³ A 14. századi Franciaország viszonyai kevésbé voltak ismertek a szélesebb tömegek körében a 20. század eleji Magyarországon.

⁴ FALUDY, *i. m.*, 91. Faludy nem ad pontos hivatkozást hogy mikor jelent meg az írás, fejből idézi, „bizonyára pontatlanul”.

⁵ *Uo.*

vább terjedt. Azt gondolhatnánk, hogy a „kommunista suhanc” személyét és műveit a háborút követően rehabilitálták, ám ez esetben nagyot tévednénk.

A kommunisták éppúgy elítélték Faludyt és művét, mint a nyilasok, sőt a költőt 1950-ben le is tartóztatták. „A támadások, mint 1938-as emigrációm után ekkor indultak meg könyveim és személyem ellen; azzal a különbséggel, hogy ekkor senkinek nem volt módjában kiállnia mellettem. Így a Horthy-időkből kommunista ízűnek bélyegzett és lázítással vádolt versek (két évet kaptam in contumaciam) polgári csökevényekké változtak át. Sillabuszokban, irodalomtörténetekben a kötet erkölcselenségét kárhoztatták. Egyes denunciations kritikák, mint pl. Keszi Imre, anarchizmussal vádoltak, egy másik kozmopolitizmusom miatt ültetett a vádlottak padjára, Rotterdami Erasmus, Goethe meg Voltaire mellé.”⁶ A kritikák helytállóságát megkérdőjelezi a világirodalom nagyjait és Faludyt egyaránt illető fentebbi megjegyzés, mely nem egyedülálló. Eckhardt Sándor írásában Brechtet „dekadens német Villon-átdolgozó”⁷-nak nevezi. Tekintve a *Koldusopera* máig fennálló sikerességét, aligha fogadható el a „dekadens” jelző művére, Villonnal kapcsolatos átdolgozásaira.⁸ Ha pedig ezt az állítást nem fogadjuk el, akkor Faludyt hogyan minősíthetné joggal negatívan bárki is hasonló szemléletű művéért? A hitelesség kérdése azonban nem képezheti vita alapját, amit maga Faludy is elismert több alkalommal.

A két szerző környezetének hasonlóságai adottak. Ez rendkívül fontos, hiszen a szerző és műveinek megítélését ez a tényező legalább annyira befolyásolja, mint a stílus, a forma vagy a tartalom. És ahogyan a hatalom félt Villontól az ő korában, úgy (lehet még jobban) félt tőle és Faludytól a 20. században. A Villon balladákban a szerző⁹ hol belülről, hol kívülállóként feszegeti a mindennapi problémákat, melyek az olvasót leginkább érdeklik. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Villon többszörösen elítélt, sőt halálra ítélt gyilkos és rabló volt, aki rendszeresen vétett az akkori jogi és erkölcsi normák ellen és mindezeket nem rejtette véka alá, hanem írásaiban is megjelentek, sokszor már-már hengegként is.

„Mert szoknyahős volt, gyilkos és kalandor
– ahogy nagyitkon lenni mind kívánunk –
Rarunkel úr, a kis borbély Brabantból.”¹⁰

Villon tehát – az átköltések szerint – a „társadalom réme” szerepében tetszelgett, ami – a művekből olvashatóan – jól mulattatta magát a szerzőt is. Halálos ítéleteit kézhez kapván több alkalommal is írt Villon balladát vagy költeményt, melyben leírja, hogy nem igazán retenti el a halál, sokkal inkább zavarják olyan világi, hétköznapi problémák, mint ha például nincs pénze.

„Egy ilyen bitang, mint én persze, csak szarik rája,
hol éri majd az angyal trombitája.
De szörnyűség ha nincsen egy vasa.”¹¹

Ez az a momentum, ami a hatalmat méginkább felbőszíti, hiszen a végső eszköze, az élet közvetlen fenyegetése vagy elvétele sem tudja meghozni a kívánt hatást, vagyis betartatni a törvényeket távolabbi aspektusban: fenntartani az aktuális rendet és hatalmat. Így valójában nem is csupán Villon és Faludy, hanem Villon, Faludy és a mindenkorai államhatalom közös imázsfomálásáról beszélhetünk. Mert a hatalmi tiltás azáltal, hogy felhívta a figyelmet a könyvre, az abban foglaltakat eljuttatta a polgárokhoz és rengetegen olvasták, mert a tiltás révén megéreztek, valami olyat kaphatnak a szerzőktől, amit kevés más helyről lehetséges. Kohéziós erőt képezett a

⁶ *Uo.*, 92. Faludy a világirodalom nagyjai mellé helyezi magát az idézetben, pontos hivatkozások megjelölése nélkül. Ez az önreprezentáció egy fontos eleme, ugyanis a pontos vélemények így nehezen fellelhetők.

⁷ ECKHARDT, *i. m.*, 318.

⁸ Eckhardt cikkében valójában arra utal, hogy Brecht – sok német átdolgozóhoz hasonlóan – olyan Villon balladákat is átvett „eredetként” melyek szerzője nem azonosított; lehet Villon vagy valamely követője egyaránt, akik balladáit a *Jardin de Plaisance* gyűjteményben szerepelnek.

⁹ Ez esetben szerző alatt Villont és Faludyt egyaránt kell értenünk a már korábban említett szabad fordítás miatt, különös tekintettel a következő lábjegyzetben leírtakra.

¹⁰ *Ballada a brabanti borbélyról*. FALUDY, *i. m.*, 44. Ez az egyik nem egyértelműen Villon-vers Faludy átdolgozásai közül, mert eredeti megjelenésekor Villon és követőinek verseit egyaránt tartalmazta a kötet, a szerző megjelölése nélkül. Mivel más átköltők is felvették a Villon-versek közé, így tett Faludy is. Ld. a 9. sz. jegyzetben leírtakat.

¹¹ *Levél Jehan de Bourbon herceghez*. FALUDY, *i. m.*, 38. A versben pénzt kér kölcsön a hercegtől, majd az utóiratban még sértegeti is. Szándékosan nem a legismertebb négyesrost idézem, mert ez a pár sor talán még kifejezőbb.

gyűlölt hatalom tiltása a polgárok és a kötet között. Közvetetten tehát az államhatalom hozta meg a hírnevet a szerzőpárosnak – ha szabad ezt a kifejezést használni. Villon azért nem félt a haláltól, mert rettenetes körülmények között élt, bár kétségtelen hogy tetszett neki, legalábbis néhány eleme. Persze, ha Villon tényleg ezt írta volna. Csakhogy ugyanezen verset Eckhardt külön megemlíti, mint tartalmilag teljesen megmásítottat.¹² „Mert ki kell mondanunk: az egész Faludy-féle Villonnak szinte semmi köze sincs az igazihoz. Az »átköltő« számára Villon csak ürügy, hogy saját romlott fantáziájában fogant képeit és társadalmi elkeseredését öntse versekbe és Villon neve alatt a pesti közönség elé tálalja.”¹³ Fontos szót ejtenünk arról, hogy nem egyedülálló jelenségről van szó, Faludyn mégis „elverik a port” az irodalom elismert tudósai. Számos magyar és külföldi költő, író, sőt politikai használt álnevet munkássága során. A különbség csupán annyi, hogy mások fiktív személyiség bőrért használták rejtekműt, míg Faludy nem. Ez az, ami etikai kérdéseket vethet fel. Hol a határ? Ez még művészet vagy visszaélés?

Mivel Faludy leírja a kötetben – és erre Eckhardt is hivatkozik – hogy változtatott a verseken, balladákon, objektíve nem vonható felelősségre, hiszen tájékoztatja az olvasókat. Eszerint nem vádolható visszaéléssel, persze a szubjektív vélemények megoszlanak és ez így normális. Az elmarasztaló megjegyzés mellett álljon itt egy támogató is Szigeti Csaba tollából, a Marc Martin által Faludy átköltéseiről írt cikk kapcsán: „A modern, aktualizáló, olvasott és forgalomképes, a mintájától nem nyugózott fordításokra voksol, az eleven irodalmi tudatra, a kihalt múzeum helyett a piacér nyüzsgésére. A fordítás az olvasókért van, nem a filológusokért, és értünk, kulturális jelenünkért van, nem pedig a kulturális múltért.”¹⁴ A hírnév azonban Faludy számára keserédes volt, hiszen saját Villonja háttérbe szorította őt magát. Hogy miért „saját” Villonja? Faludy nem csupán átköltötte, újraértelmezte az eredeti balladákat, verseket, hanem Villon nevében ő maga is írt „Villon balladákat”: „...a kötet két legprominensebb verse közül az egyik, A haláltánc-ballada, hiányzik az eredetiből (minthogy én írtam), míg a másik vers, A testamentum 384 sorából csak kettő Villoné [...] (a maradék 382 pedig tőlem van).”¹⁵

Így tehát Villon saját maga és versei révén segített Faludynak, hogy leírja gondolatait büntetlenül. Ezen beismerés kapcsán akár újabb morális kétségeink is támadhatnának Faludyt illetően. Fontos leszögeznünk azonban, hogy ezek a gondolatok, melyek oly sok érzellemmel töltötték el a sok százezer (esetleg millió) olvasót, valószínűleg nem kerülhettek volna napvilágra enélkül a kegyes csalás nélkül. A versek nem csupán érzelmi töltetet, hanem komoly, mély, már-már filozófiai gondolatokat tartalmaznak Faludy tollából „Villon háta mögé bújva”, nevének védelme alatt.

¹² Eckhardt az általam idézett sorokat nem említi, de a vers első harmadáról készített szó szerinti fordítása alapján egyértelmű a két költemény közti disszonancia.

¹³ ECKHARDT, *i. m.*, 318.

¹⁴ SZIGETI Csaba, *Horatius a Sorbonne-on, Faludy az akadémián*, Ex Symposion, 2001, 34–35. sz., 61.

¹⁵ FALUDY, *i. m.*, 90.

Az *Így írtok ti* szövegeinek textológiai vizsgálata

Írásomban az *Így írtok ti* reprezentatívabb kiadásokban megjelent paródia-szövegeinek textológiai összevetéséből származó tanulságokat foglalom össze. A vizsgált szövegkorpusz nem a teljes, 1912-es kiadásra alapul, hanem egy egyéni szempontú válogatás eredménye, melynek célja a későbbi stilisztikai elemzés megalapozása. A parodizált szerzők két csoportjának szövegeivel foglalkozom: a Nyugatot meghatározó máig kanonikus szerzőkkel (Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Kaffka, Füst, Móricz, Mikszáth) és a Nyugat által valamilyen okból bíralt „ellentábor” szerzőivel (Szabolcska, Pósa, Herczeg, Bródy, Molnár). Ezen paródiák stilisztikai elemzésével arra a kérdésre keresem a választ, hogy az egyes parodizált szerzők iránti – irodalomtörténetileg nyilvánvalónak látszó – rokon- vagy ellenszenv tetten érhető-e az alkalmazott alakzatok, a poétikai megformálás szintjén.

1. A Karinthy életében megjelent kiadások

Az *Így írtok ti* paródiáinak kötetbeli megjelenését megelőzi az egyes paródiák élclapi közlése: 1908-tól 1909 júliusáig a Fidibusz hasábjain a „kezdő író” kipróbálja az irodalmi megszólalás lehetséges formáit (*-inti-*) vagy *Carinti* aláírással, azaz megindul az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* című sorozat. A valódi sikert azonban a kötetbe rendezett paródiák kiadása, az 1912-es *Így írtok ti* hozza meg Karinthynek.¹ Népszerűségét mutatja a tény, hogy Kosztolányi Dezső az 1912. február 28-án, a Világban közölt cikkében már a második kiadásról számol be.² (Ez a magyarázat arra, hogy két, eredetiként aposztrofált, 1912-es kiadás szövege eltérhet egymástól, például az egyikben „Máté király”, a másikban „Málé király” szerepel az Ady-paródiában.³) A kötetbeli kiadás tudatos szerkesztésről és válogatásról tanúskodik, ennek mértékéről és jelentőségéről azonban eltérőek a vélemények.⁴ Írásomban az első kiadást tekintem alapszövegnek és nem a Fidibusz-beli közlést, hiszen az *Így írtok ti* mint az író első kötete és szerkesztett-gondozott mű – feltehetően Karinthy szándéka szerint is – minőségi többletet hordoz az élclapi közlésekhez képest.⁵ (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az első közlés vizsgálata ne lenne fontos, s egy kritikai kiadásban ne kapna szerepet.)

A sikernek köszönhetően a paródiák köre egyre bővült 1912 után is, 1921-ben már bővített kiadásban, két kötetben jelentek meg,⁶ majd 1928-ban elindult a *Karinthy Frigyes munkái* sorozat.⁷ Ezután 1933-ban újabb műveket közölt a *Még mindig így írtok ti*, melynek darabjai már korábban például Az Est Hármaskönyvében vagy a Színházi Életben láttak napvilágot.

2. Az első kiadások összevetése

Feltételezzük – bár keletkezéséről keveset tudunk –, hogy Karinthy tudtával és akaratával történtek a második megjelenés jellemzőbb változásai, melyeket a '28-as kiadás is megőriz. A bővített kötethez Karinthy műfaj-

¹ KARINTHY Frigyes, *Igy írtok ti: Irodalmi karrikaturák*, Bp., Athenaeum, 1912 (Modern Könyvtár), 108–112.

² „Karinthy Frigyesnek egy vastag kötetnyi humoros írása jelent meg. Amíg átolvastuk és latolgattuk kritikai mondanivalónkat, addig a könyvet szétkapkodták, s most már a második kiadása hever íróasztalunkon.” KOSZTOLÁNYI Dezső [Az *Így írtok ti-ről*] = K. D., *Írók, festők, tudósok*, szerk. RÉZ Pál, Bp., I, 1958, 281–284. Első megjelenés: Világ, (50)1912, 17.

³ Erre a különbségre Szalay Károly hívja fel a figyelmet utószavában. KARINTHY Frigyes *Összegyűjtött művei, Paródiák I: Így írtok ti, Így láttatok ti*, szerk. SZALAY Károly, VI, Bp., Akkord, 2001, 390.

⁴ Lásd Fráter Zoltán, Kiss József, Szörényi László, Zipernovszky Kornél írásait. *Bíráló álruhában: Tanulmányok Karinthy Frigyesről*, vál., szerk. ANGYALOSI Gergely, Bp., Maecenas, 1990.

⁵ Fráter Zoltán megállapításai alapján. FRÁTER Zoltán, *Karinthy, a „kezdő író”: Az Így írtok ti első kiadása = Bíráló álruhában...*, i. m., 199–210.

⁶ KARINTHY Frigyes, *Igy írtok ti*, Bp., Athenaeum, 1921, I–II.

⁷ KARINTHY Frigyes, *Igy írtok ti*, Bp., Athenaeum, 1928, I (Karinthy Frigyes Munkái).

elméleti jellegű előszót ír, a „Célozni tanulnak a katonák” bevezetőszöveget pedig *Előszó az első kiadáshoz* címmel frappánsabbá dolgozza át. Két rövid részlet illusztrálásképpen:

1912: „Célozni tanulnak a katonák egy káplár vezetése alatt. Nem valami fényesen megy a dolog. A káplár dühösen szidja regrutáit, aztán kikapja a puskát egyiknek a kezéből, mikor éppen megint elhibázta...”

1921: „Célozni tanulnak a katonák. Nem valami fényesen megy a dolog. A káplár káromkodik, szidja a katonákat. Végre kikapja az egyiknek kezéből a puskát...”stb.

A szerzők tréfásan átalakított nevét Karinthy elhagyja a második kiadásban (Hady, Trombolányi), Babits keresztneve az egyetlen kivétel. A kezdő íróra vonatkozó bevezetőszövegek is elmaradnak, a parodizált szerzőkre vonatkozók azonban nem.

A két kiadás szerkezete is eltérést mutat: az eredeti négy rész helyett (ahol a próza besorolás alatt drámai szövegeket is találunk) az újabb kiadás a műnemek szerinti felosztást és besorolást követi: a *Magyar Antológiából Magyar írók/Költészet* lesz, majd a felosztásban próza és dráma következik, a második részben pedig idegen írók parodizált prózája és dráma (magyar és külföldi egyaránt) szerepel. Az 1912-es kiadás negyedik fejezete *Optimisták* cím alatt szatírákat, humoreszkeket közöl, ezek mind kimaradnak az 1921-esből. A két kiadás a költők sorrendjében többé-kevésbé megegyezik, az 1921-es azonban több verset elhagy (pl.: *Leköpöm a multat* vagy a Kosztolányi-ciklus *XIII*-as számú darabja). A későbbi kötet helyesírása igyekszik egységesíteni a magánhangzók írásmódját, de ezáltal – különösen a költemények esetében – számos ritmikai változtatást tesz, amit szövegromlásként kell elkönyvelnünk. Például a Babits-paródiában az „Eriggyen, mert rugok beléje hátul” „rugok”-jának a jambus miatt rövid u-val kell állnia – ezt a második kiadásban azonban „rúgok”-ként olvashatjuk. A hosszúság-rövidség kérdése nemcsak helyesírási és verstani kérdés, hanem stilisztikai is, például: „Áfrikában fú az antipasszát” helyett „Afrikában fú az antipasszát”; vagy Szabolcskánál a „szivem” helyett „szívem”, a „versírás” helyett „versírás” változtat a stílusértéken – a „csunya” írásmódja a rím kedvéért ellenben megmarad. Jelentős értelmi-tartalmi változtatásokkal is találkozunk a '21-es kiadásban, lássuk ennek legjellemzőbb példáit. Az Adyt utánzó-csúfoló *Moslék-ország* című költemény egy teljes sora, a „Laza ferdinen, laza ferdinen” helyett „Hadd ugassanak, hadd ugassanak” áll.⁸ Az 1921-es módosítás okaként az is elképzelhető, hogy Karinthy nem engedi meg magának azt a gúnyolódást a halott Adyval szemben, amit az élővel szemben még igen, s talán a *Leköpöm a multat* című paródia is bántónak találtatott, s ezért marad ki.

Karinthy tudatos változtatásai mellett azonban szembetűnő a feltehetően hibás olvasatból, figyelmetlen szedésből eredő szövegromlás a második kiadásban, különösen a Móricz-paródiában. Itt Karinthy számos népies kifejezést utánzó egyéni szóalkotása szerepel értelemzavaró „javítással”: a „megrisszantotta a derekahajlását” helyett „megriasztotta”, „borsódzás, babzás” helyett „habzás”, „belerugott” helyett „beleugrott”, „himdagadás” helyett „hímdagóság” áll. Van értelemszerű változtatás („odapistangolt” helyett „odapislantott”), és a népiességre ráerősítő („melletetjére” helyett „melletetjire”), és még sorolhatnánk.

Az 1921-es kiadás nagymértékű szövegromlást mutat az 1912-eshez képest (melyben szintén találunk hibás oldalszámozást vagy betűvételeket), s ezt az 1928-as gyűjteményes kiadás egy az egyben megismétli. Az 1921-es kiadásból szándékosan kimaradnak hosszabb szakaszok, sorok, szavak, azonban összességében elírások, vesszőhibák, tördelési hibák, helyesírási bizonytalanság (kötőjelezés, nagybetű, hosszúság-rövidség) jellemzi. Szinte az az érzésünk támad, hogy Karinthynek csak a kötet első darabjait volt ideje átnézni, mert előrehaladva egyre több olyan változtatást találunk, amit elírásnak és nem akaratlagos módosításnak vélhetünk.

3. A teljesség igényével fellépő kiadások

Tízféle Karinthy halála utáni kiadás szövegét vetettem össze, a következőkben igyekszem ezek jellegzetességeit összefoglalni. Az 1954-es, Szépirodalmi Kiadó kiadását Szász Imre szerkeszti, jegyzeteli.⁹ Beszámol arról, hogy az addigi legteljesebb gyűjtemény 1947–48-ban jelent meg az Új Idők Irodalmi Intézetnél, s hogy saját

⁸ A német „lass mich verdienen” („hadd tünjek ki, hadd keressék pénzt”) beszélt nyelvi alakjának elferdítése, valószínűleg a bécsi dialektus nyomán. Karinthy talán a sor erőtlensége, bizonytalansága miatt változtatta meg – véli Reményi József Tamás és Tarján Tamás. KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, szerk. REMÉNYI József Tamás, TARJÁN Tamás, Bp., Ikon, 1994 (Matúra Klasszikusok), 29.

⁹ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., jegyz. SZÁSZ Imre, Bp., Szépirodalmi, 1954.

kötetének alapja „a Karinthy életében megjelent utolsó kiadás és a *Még mindig így írtok ti.*”¹⁰ Az ultima editio elve alapján tehát az előbb tárgyalt, 1921-es kiadást tekinti mérvadónak, melyről feltételezzük, hogy Karinthy saját kezű változtatásait tartalmazza (pl. a torzított nevek vagy a kerettörténet elhagyása), de számos esetben felületes munkára vagy nyomdahibára kell gyanakodnunk. Ehhez járul az a rendezőelv, mely a későbbi *Így írtok ti*-kiadásokra is sokáig jellemző, azaz hogy a szerkesztők igyekeznek műfaji megkülönböztetést tenni és csak irodalmi paródiákat közölni (így például kimaradnak ez első kiadás szatírái vagy a *Még mindig így írtok ti* kevert műfajú darabjai), továbbá a később keletkezett, más kötetben (vagy élcslapban) megjelent paródia-szövegeket is e cím alá vonják. Szász Imre például felveszi a kötetbe a *Zápolya úr vallatása* című Ady-paródiát Ascher Oszkár közlése nyomán, válogatásának alapja pedig az *Így írtok ti*, a *Még mindig így írtok ti*, a *Drámák ecetben és olajban*, a *Görbe tükör*, az *Írta...*, az *Így láttatok ti* és az *Amiről a vászon mesél*, így a kötetet az *Így írtok ti* eddig megjelent legbővebb gyűjteményének nevezi.¹¹ Kimaradnak azonban azok a költemények, amelyeket már az 1921-es kiadásban sem találunk, de a szerkesztő önkényesen kihagy olyan szövegeket is, melyeket „néhány jelentéktelen író kevésbé sikerült karikatúrájának” titulál.¹² (Ilyenek például a *Még mindig így írtok ti*-ből Fodor László *Mégis szoknya a szoknya* és Szabó László *Mars és vidéke* című karikatúrája.) Ellenben néhány szöveget visszahoz az első kiadásból, melyeket véleménye szerint „az író később a maga által is megszegett műfaji elképzelése miatt hagyott ki.”¹³ A kötet nem őrzi meg a szövegek eredeti sorrendjét, hiszen nem rekonstruál, hanem bővít és rendszerez, az egyes darabokat szerzők szerinti betűrendben közli a műnemeken belül.

A Szépirodalmi Kiadó későbbi kiadásai, például az 1963-as kiadás az előbbihez hasonló elveken alapszik, szintén Szász Imre szerkesztette és jegyzetelte.¹⁴ A szerkesztés-szöveggondozás elvei azonosak az '54-es és az '59-es kiadásával, azonban a műfaji határesetek (humoreszk/stílusparódia) tekintetében igyekszik Karinthy besorolására hagyatkozni, de egyben rendszerez is: például *Műfajok* címszó alá sorolja az újságkarikatúrákat és riportokat, a filmkarikatúrákat pedig egybegyűjti az *Amiről a vászon mesél* cím alatt. A szöveg megformálásában az utolsó megjelenést és a könyvbeli formát tekinti alapnak. Ehhez képest a '73-as, szintén Szász-féle kiadás¹⁵ összességében megőrzi a fenti elveket, azonban utószavában kiemeli, hogy a „paródiák fölötti rövid jellemzések”-et visszaállítja, mivel az első kiadás már nem kapható.¹⁶ Minden más, első kiadásra vonatkozó információt, eltérést pedig a korábbiakhoz képest bővebb jegyzetapparátusban ad meg (Pl.: „Megjelent német és francia fordításban is” vagy a Pósa-paródia első szövegváltozata: „idióták, trotlik”).

Ezen kisebb-nagyobb változtatások kétségtelenül azt jelzik, hogy fontossá válik az első kiadás, az eddigiekhez képest bekerülnek egyes versek és írók – a szerzők azonban ismét betűrendben szerepelnek, műnemek szerinti csoportokban. Érdekes jelenség, hogy az így „újonnan” bekerült Ady-paródia, a *Leköpöm a multat* követi az eredeti rövid magánhangzós írást, míg más paródiaversben ritmikái okokból sem őrzi meg a kiadás ezeket a jellegzetességeket. Ugyanakkor igyekszik javítani a vélt hibákat: az 1954-es kiadásban (az 1921-es alapján) például még „bicsébácsi” szerepel az erőltetett, gyerekeknek szóló nyelvet karikírozó Pósa-paródiában, míg az 1963-asban (és a '73-asban is) már a javított „bicsibácsi” szerepel – felülírva az első kiadás „bicsbácsi”-ját. E betűeltérés jelentéktelen semmiségnek tűnhet, a fenti példa háttérben mégis komoly kérdések húzódnak. Ki döntheti el, mit akart a szerző? Milyen mértékben változtathatunk a közölni kívánt szövegen? Ezt nem csak a valós vagy vélt sajtóhibákról kérdezhetjük, hanem az azonos címmel önkényesen válogatott, az eredetitől eltérő elvek alapján átrendezett kiadások egészére ugyanúgy vonatkozik.

Nagy változást hozott kiadói-szöveggondozói elvek tekintetében Ungvári Tamás 1979-es, a *Karinthy Frigyes Összegyűjtött Művei* sorozat részeként megjelent kiadása.¹⁷ Ő visszatér az *Így írtok ti* első kiadásához, ezt egészíti ki későbbi szövegekkel, kötetének szerkezete azonban kevésbé átlátható. Voltaképpen a kiadástörténetet is be kívánja mutatni, vagyis a kötetszerkezet szintjén követni igyekszik a genetikus kiadási elveket, a szövegváltozatok szintjén azonban nem. (A eljárás talán „kumulatív kiadásnak” volna nevezhető.)

A korábbi kiadásoktól eltérően megőrzi az első kiadás előszavát, a mottót és az ajánlást, a *Magyar Antológia* költőinek jelzős elnevezését és a tréfás névtorzítást. A versek sorrendje is egyezik az első kiadásbelivel a *Magyar*

¹⁰ *Uo.*, 637.

¹¹ *Uo.*

¹² *Uo.*

¹³ *Uo.*

¹⁴ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., jegyz. SZÁSZ Imre, Bp., Szépirodalmi, 1963, I–II.

¹⁵ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., jegyz. SZÁSZ Imre, Bp., Szépirodalmi, 1973, I–II.

¹⁶ *Uo.*, II, 475–477.

¹⁷ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti: Paródiák*, szerk., jegyz. UNGVÁRI Tamás, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Karinthy Frigyes Összegyűjtött Művei), I–II.

kabaréig, utána szerepel a Somlyó Zoltán-paródia. Még a költészetben belül, a római kettes szám alatt olvasható Karinthy bevezetője az 1934-ben írott versparódiáihoz, majd ábécé-rendben a verses irodalmi karikatúrák; római hármas alatt pedig két paródiavers áll, melyek a *Még mindig így írtok ti*-ben láttak napvilágot. A *Magyar Próza* című fejezetben megtartja az első kiadásban szereplő elnevezéseket (pl.: Móricz Zsigmond, a tősgyökeres), azonban ezek mind elmaradnak az első kiadásból származó költemények esetében. Ennek oka nehezen belátható, hiszen a szerkesztő láthatóan teljességre törekszik, hacsak az nem gátolta a jelzős megnevezések közlésében, hogy az első ilyen az „Ady Endre, a nacionalista” lett volna – s így következetesen nem közölte a többit sem. Elképzelhető, hogy e megnevezés kellemetlen csengésűvé vált az idők során, s talán ezért nem szerepel például az 1992-es népszerű válogatásban sem (pedig a többi költőnél közli a jelzőket).¹⁸ A prózafejezetből kimaradnak Herczeg Ferenc és Molnár Ferenc karikatúrái (mivel feltételezés szerint ezek a dráma-paródiák az első kiadásban tévesen szerepelnek a próza megnevezés alatt) és a kritikát vagy újságírást parodizáló darabok (A „kergek” *képkiállítása*, *Magyar újságírás*). A szerkesztő a műnemek és műfajok szerinti felosztást fontosabbnak tartja az eredeti kiadás(ok) szerkezetének megtartásánál. A második szakaszban közli az 1921-es kiadás előszavát, majd az ott megjelenő prózai művekből hozza azokat, melyek az 1912-esben nem szerepeltek. A harmadik pontban a *Még mindig így írtok ti* előszava és annak prózai műfajú paródiái szerepelnek, majd a negyedikben újabb próza-paródiák és színházi kritikák paródiái olvashatók.

A *Dráma* fejezetbe került az első kiadásból „Herczeg Ferenc, az előkelő”, „Molnár Ferenc, a gyermekismerő” és „a drámaíró”. A második számozott szakaszban pedig a második kiadásban megjelent, elsőtől eltérő darabok szerepelnek – az eredeti sorrendben. Új fejezetben olvashatók a *Kacsalábon forgó kastély*, majd a *Drámák ecetben és olajban* darabjai, a harmadik pontban a *Még mindig így írtok ti* drámai szövegei állnak. A negyedik szakaszban a később keletkezett, kötetben meg nem jelent dráma-paródiák (pl., Móricz *Búzaparítás* vagy Madách *Az emberke tragédiája*), majd a szakaszt a *Hacsek és Sajó* zárja.

Ungvári érdeme, hogy visszatér az első kiadás szövegeihez, s csak az azoktól különbözőeket veszi a másik két kiadásból. Teljességre törekszik (például közli a különböző megjelentetések előszavát), de mindez nehezen átláthatóvá teszi a kötetét. Szigorúan megtartja a költészet–próza–dráma felosztást, s ennek rendeli alá a szöveget, elhagyva az újságírással vagy kritikával kapcsolatos paródiákat és szatírákat illetve az eredeti kötetrendet. Szöveggondozása jóval körültekintőbb, igyekszik a verstani-stilisztikai jellegzetességeket megtartani – igaz ez a rövid magánhangzókra és a kötőjeles írásmódra is –, amellet, hogy következetesen modernizált helyesírást használ. Megtartja a bevezetőszövegeket és általában mindent, amit az 1921-es kiadás elhagyott, az első kiadás elírásait pedig javítja (füligarepedtszájú - füligrepedtszájú, kérlelhetetlent - kérlelhetetlent, nagylöttyös - nagylöttyös stb.). A bevezetőszövegeket (a kezdő íróról) és a drámai utasításokat dőlttel szedi, az eredeti tipográfiát megtartja.

Az Ungvári-féle kiadás után következik jelentőségben és a kiadói elveket tekintve Szalay Károlyé 2001-ből.¹⁹ A *Karinthy Frigyes Összegyűjtött Művei* sorozat hatodik darabja, a *Paródiák I.* kötete tartalmazza az *Így írtok ti-t* – azaz az 1912-es kiadás gondozott szövegét –, a *Függelékben* pedig a Fidibuszból, a Borsszem Jankóból, a Pesti Naplóból, a Figáróból, Az Újságból és a Színházi Életből közöl az író életében kötetbe nem került, 1908 és 1920 között született irodalmi paródiákat. Szalay nem tesz műfaji megkülönböztetést, így visszakerül az *Optimisták* című humoreszk-ciklus az első kiadás alapján, valamilyen okból kimarad azonban az 1912-es *Így írtok ti*-kötet záródarabja, az *Együgyű mese*.

Szalay jegyzetében hivatkozik Szász Imre (1973) és Ungvári Tamás (1979) jelentős munkájára, s meghatározza saját kiadása ezekhez mért hasonlóságait-különbségeit.²⁰ Elődeihez hasonlóan meghagyja/visszaállítja a későbbi kiadásokból elhagyott nevek utáni jelzőket és a névtorzításokat. A könnyebb olvasás érdekében a feltételezett parodizált író nevét a tartalomjegyzékben zárójelben adja meg, ott, ahol a név nem szerepel a főszövegben. A helyesírás tekintetében a mai követelmények szerint csak akkor változtat, ha az nem zavarja a versek ritmusát, döntései azonban olykor megkérdőjelezhetők. Egyes esetekben meghagyja az eredeti írásmódot (versírás, szeliden, ifju stb.), míg számos helyen nem veszi ezt figyelembe. Például: „Hajh, kutyafáját, szomorú legény”, vagy Kosztolányinál a hangulatfestő jellegű „bus” és szelid”, Kaffkánál az „ékszermivű” vagy Füstnél a „rugnak” esetében, és még sorolhatnánk.

¹⁸ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., szerk. FAZEKAS István, Bp., Magvető, 1992.

¹⁹ KARINTHY Frigyes *Összegyűjtött művei, Paródiák I: Így írtok ti, Így láttatok ti*, szerk. SZALAY Károly, VI, Bp., Akkord, 2001.

²⁰ *Uo.*, 389–391.

4. Oktatási célra szánt és népszerű kiadások

A kilencvenes évektől számos diákkönyvtári, diákoknak szánt *Így írtok ti* válogatás és népszerű kiadás jelent meg. Néhányat megvizsgálva közlök most általános következtetéseket. A válogatások természetesen nem őrzik meg az eredeti kötet szerkezetét, az oktatási célt pedig jobban szolgálja a kronologikus sorba rendezés: az Ady-paródiát gyakran megelőzi a Petőfiről szóló, s elmarad az előszó (például ilyen a Populart válogatás²¹). A szövegközlés legtöbbször hű az 1912-es kiadáshoz, a helyesírást modernizálja, de törekszik a jellegzetességek megtartására – azonban sok helyen elsiklik fölöttük.

A Talentum Diákkönyvtár 2003-as kiadása merít Szalay 2001-es kötetének tanulságaiból.²² Az előszó egyezik az első kiadás előszavával, következetesen közli a torzított neveket és a jelzőket. A szövegben igyekszik megtartani a versbeli jellegzetességeket (pl. szomoru, tarfejü, bus, szeliden, de Füstnél: keserü!) és (Füst-nélküli, emlék-temető, gyümölcsös-kertbe). A szöveg sokkal jobb állapotú, mint más diák-kiadás, csakhogy néhány tördelési hiba csúfítja a képet, például összezsúszott strófák az Ady és a Szabolcska-paródiában. Természetesen kizárólag az erős kanonikus helyzetű (azaz a tananyagban szereplő) szerzők torzképét mutatja be e diákoknak szánt válogatás, így nincs benne Kaffka, Herczeg vagy Pósa karikatúrája.

Ki kell emelni azonban az 1994-es, *Matúra Klasszikusok* sorozat *Így írtok ti*-jét:²³ ez a diákoknak szánt kiadás az 1912-es kötet eddig létező leghűbb szövegkiadása (az 1997-es hasonmás kiadást leszámítva). Reményi József Tamás és Tarján Tamás gondozza a szöveget, és a szövegközlés mellett számos fontos dokumentumot is közreadnak, például képeket, karikatúrákat vagy a Fidibusz néhány oldalát. A Matúra-kiadás középiskolásoknak készült, széljegyzetei jól segítik a korszakban való tájékozódást (korabeli színészekről, politikusokról stb.). Formailag-tartalmilag követi az 1912-es *Így írtok ti*-t. Helyesírása modernizáló (lössz helyett lősz), de a versbeli ritmikai-stilisztikai fontosságú rövid magánhangzókat megtartja (*A Törpe-fejüek, Egyszerűség*), prózában, drámában ezt nem teszi – kivéve, ahol stílusbeli szerepe van. Például: „ehez már hozzászókkott a közönség a molnártól” vagy a már említett, egyedi kifejezéseket felvonultató Móricz-paródiában találjuk a legjellegzetesebbeket. A szerzők széljegyzetben utalnak Karinthy lábjegyzeteire, Kosztolányi ciklusánál például ezt olvashatjuk: „Harmincyolcadik kiadása megjelent a Mudern Könyvtár huszonkétezredik számában.” A szerkesztők szerint „a Mudern valószínűleg csak sajtóhuba” – azaz tréfásan reflektálnak a jelenségre, illetve széljegyzeteikben szövegkritikai megállapításokat tesznek.

A népszerű *Így írtok ti* válogatások visszatérnek az első kiadás szövegéhez. Helyesírásuk gyakran következetlen, igyekeznek modernizálni, de nem következetesen: egyes ritmikai-stilisztikai jellegzetességeket megőriznek, míg másokat nem. Rendezőelvük az alfabetikus sorrend és a műnemek szerint csoportosítás – amit a korábbi kiadások rögzült szerkesztőelvként megőrköltek. (Megállapításaim alapjául elsősorban az 1992-es²⁴ és a 2007-es kiadás²⁵ szolgált.)

Remélem, sikerült áttekintést adnom az *Így írtok ti* kiadásainak legfőbb tendenciáiról, s arról, hogy a később keletkezett paródiák e cím alá vonása, a műnemek szerinti szigorú felosztás és a műfaji válogatás miként befolyásolta a kötet kiadását a 20. század évtizedei során. Jelentős probléma, hogy a szöveggondozók gyakran nem vették figyelembe az eredeti helyesírást, bár az utóbbi évtizedek fejleményei ezt korrigálni igyekeztek (hasonmás kiadás, Matúra-kiadás). Az 1912-es *Így írtok ti* kötet a Karinthy-életműben betöltött szerepét és jelentőségét figyelembe véve a legjobb megoldásnak az első kiadás szövegéhez és kötetrendjéhez való visszatérés látszik, és a 21. század tudományos szöveggondozására vár a feladat, hogy megszülethessen – akár az első megjelenés közelgő száz éves évfordulója tiszteletére – a (genetikus) kritikai szövegkiadás.

²¹ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti: Válogatás*, Bp., Szikra, 1996 (Populart Füzetek, Diák és Házikönyvtár, 106).

²² KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., kiad. SZALAY Károly, H. BENCZÚR Margit, Bp., Akkord, 2003 (Talentum Diákkönyvtár).

²³ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, szerk., jegyz. REMÉNYI József Tamás, TARIÁN Tamás, Bp., Ikon, 1994 (Matúra Klasszikusok).

²⁴ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., szerk. FAZEKAS István, Bp., Magvető, 1992.

²⁵ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál. SIMON László, Bp., Akkord, 2007.

Pikareszk hagyomány Tersánszky Kakuk Marci ifjúsága című regényében

Dolgozatomban Tersánszky kapcsán a pikareszk hagyománnyal, illetve annak továbbélésével foglalkozom. Elemzésem középpontjában a *Kakuk Marci ifjúsága* című kisregény áll. Az értelmezés szempontjából azonban helyenként nélkülözhetetlen, hogy a *Kakuk Marci*-történetek egészéről szóljak. Az első részben a pikareszkről mint műfajról, annak körülhatárolásáról lesz szó, ezt követően a regényben megmutatkozó pikareszk jegyek bemutatásával igyekszem igazolni, hogy a *Kakuk Marci ifjúsága* olvasható pikareszk regényként, majd megvizsgálom, hogyan formálta Tersánszky saját karakterére ezt a 16. századi műfajt.

A pikareszkről

A szakirodalom illetve a tankönyvek tanulmányozása után sem könnyebb közelebb jutni a pikareszk meghatározásához, mivel nincs egységes álláspont műfaji definíció tekintetében,¹ így csupán szóhasználati módokról beszélhetünk. A használat két fogalomértelmezés mentén érhető tetten: szűkebb (szigorúbb), valamint egy tágabb (megengedőbb) magyarázat. A szűkebb értelmezés szerint a pikareszk csak elbeszélő mű (általában regény), elsősorban azok a spanyol regények tartoznak ide, amelyek a 16. század közepétől a 17. század közepéig terjedő időszakban keletkeztek. A szűkebb felfogás a fogalom világos jelentésének megőrzése érdekében nem vesz tudomást a pikareszk történeti változatairól. Ez a szigorúbb fogalmi modell támasztja alá azt az irodalom-szociológiai feltételezést, mely a pikareszk létszemléletet, a pikaró alakját a spanyol társadalom perifériájára szorult zsidó származású újkeresztények mentalitásával kapcsolja össze. A koncepció szerint a pikaró figurájában burkoltan a zsidó újkeresztények tiltakozása ismerhető fel, hiszen a szigorú spanyol erkölcsi kódex megítélése szerint nem rendelkeznek tiszta származással, ennek következtében a társadalmi elismerésből végleg kiszorultak. Ezt a koncepciót megerősíti, hogy jelentős szerzők (Mateo Alemán, López de Úbeda) újkeresztény családból származnak.

Ezzel szemben a tágabb fogalomértelmezés nem fogadja el az azonosítást a klasszikus spanyol pikareszk regénnyel. Kiterjeszti hatáskörét más nemzeti irodalmak, más korszakok, más műfajok felé. A megengedő értelmezés a pikareszk történeti folytonossága mellett érvelve az antik hagyományoktól a kortárs művekig igyekszik kitolni a definíció érvényességi körét.² Ez a koncepció a spanyol minták mellett előzménynek tekinti a farce-t, vásári komédiákat, anekdotákat, ugyanis már itt megjelenik a találékonysága révén boldoguló, társadalmi kép-mutatást leleplező kópé figurája. A hőstípus mellett történeti sémákat, motívumokat, koncepciók eljárásokat is örököl a pikareszk ezektől a populáris műfajoktól. Abban az esetben, ha a műfaji kategória a pikareszket nem valamely regénytípus alfajának (például kalandregénynek) tekinti, és nem is elbeszélésként határozza meg, a

¹ A lexikonok, valamint a tankönyvszerű meghatározások rövidek és pontatlanok: a „Regénytípus a kalandregény egyik válfaja. Hőse csavargónak születik, és különféle kalandokon megy keresztül, miközben felnőtté érik. Önéletrajzi formájú, epizódikus szerkezetű mű. Ellentéte a lovagregénynek, mivel szellemisége antiheroikus: hőse nem fennkölt eszményekért harcol, hanem a puszta megélhetésért.” *Középiskolai Irodalmi Lexikon*, szerk. KELECSÉNYI László Zoltán, Bp., Corvina, 2001, 181. A szakirodalom meghatározásai sem jelölik ki egyértelműen a műfaj határmezsgyéit. Szerb Antal irodalomtörténetében a következő definíciót adja: „Hőse a picaro, a csavargó, színhelye az alvilág, a szélhámosok, a léhűtők és a kerítők világja. [...] ez a regényfajta mintegy visszája annak az előkelő világképnek, amely a lovag- és pásztorregényekben tükröződik. [...] a hős neveltetése abból áll, hogy megcsaltnál csalóvá lesz abban a mértékben, amint megismeri az életet.” SZERB Antal, *A világirodalom története*, Bp., Magvető, 1989, 303. Szerdahelyi István a meghatározást azzal egészíti ki, hogy a pikareszk a lovagregénnyel szemben a társadalom ellenpólusát mutatja be, valamint hangsúlyozza azt a vándorló életvitelt, amelyet a főhős képvisel. SZERDAHELYI István, *Műfajelmélet mindenkinek*, Bp., Akadémiai, 1997, 86–87.

² Ahogy Babits Mihály fogalmaz: „Ez minden korban volt, és minden korban lesz. A Petronius Satyricon-ja is pikareszk regény. Arséne Lupin is az.” BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 187.

körülhatárolhatatlanság érzetét keltheti.³ Az sem problémátlan, ha a pikareszket regénytípusként tartjuk számon, hiszen nem lehet éles határt szabni az utazási-,⁴ a kaland- és a nevelési regények között.⁵ A két fogalomértelmezési modell kapcsán látható, hogy a definícióalkotásra tett kísérlet mindkét esetben elmarasztható. Éppen ezért olyan rugalmas modellre lenne szükség, amely mind a szigorúbb, mind a megengedőbb fogalomalkotás sajátosságait összegezve törekszik a műfaj ideáltipikus leírására. Ha megpróbáljuk a pikareszk elbeszélőkérdés minden lényeges ismertetőjegyét meghatározni, akkor ez a műfaj egy ideáltípusának leírásához vezet. E típus minden jellemző vonásának az egyedi esetekben nem kell jelen lennie ahhoz, hogy pikareszk regényről lehessen beszélni.

A dolgozat további részében ezt szem előtt tartva közelíték a Tersánszky-műhöz. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy olvasható-e a *Kakuk Marci ifjúsága* pikareszk regényként.

Kakuk Marci a pikaró

Általánosnak tekinthető az a vélekedés, mely szerint egyik pikareszk regény olyan, mint a másik. Nyilván ez a sablonosság azoknak a visszatérő paneleknek köszönhető, melyek a szituációtípusok viszonylag szűk készletére, a kalandmotívumok ismétlődésére, valamint az egyes szám első személyű elbeszélés technikára vezethető vissza. A legtöbb pikareszk regény azzal kezdődik, hogy az olvasó megismerkedik a főhős származásának és neveltetésének történetével. Az alacsony, bizonytalan származás, a nehéz gyermekkor motívuma, a kitettség, a világba vetettség a kóperegények elmaradhatatlan kellékei. Tersánszky *Kakuk Marci*jában megtudhatjuk Marci-ról, hogy jelenleg csavargó: „Úgy él egyik napról a másikra, mint a piac verebei. Amit keres, azt beissza a pálnakásbutikokban, vagy elpecsenyézi a lacikonyhán.”⁶ Érzékelhető tehát, hogy Tersánszky hőse valóban a társadalom legalsó rétegeiből származik, akinek már „apja is, anyja is ivott”⁷, szülei nem beszéltek egymással, hanem a kommunikációnak egy sajátos formáját választották, nevezetesen gyerekeikkel üzengettek egymásnak. A pikareszk alapszituációt felvillantó nyitófejezetnek az lesz a legfontosabb funkciója, hogy indokolja az útra kelést, a pikaróvá válás mozzanatát.

A regény bevezető részében a szerző mesél jövendő hősről, egyes szám harmadik személyben értelmezi a figurát. Kulcsot ad hozzá. Ezzel az eljárással Tersánszky ismét a pikareszk irodalom egyik jellemző vonásához vezet vissza, azaz ráébreszt arra, hogy nem a főszereplő személyiségének rejtélye miatt kell végigolvasni a könyvet, hanem a kalandok során megvalósuló újabb és újabb szituációk miatt lesznek az epizódok érdekesek.

A pikareszk regény másik fontos vonása, hogy a főhős vándorlása kezdetén hiszékeny,⁸ csínyek, csalások áldozataként rádöbben a világ romlottságára. Egyéni tapasztalatai hatására jut arra a felismerésre, hogy alkalmazkodnia kell a társadalomhoz, dörzsöltté kell válnia a létfenntartáshoz. A pikarót rendszerint az életben maradás kényszere teszi leleményessé. Minden pillanatban a túlélésért küzd, s ez teszi különleges képességek birtokosává. *Kakuk Marci* korán árvasorba jut, arra kényszerül, hogy gyerekként munkát vállaljon. Először pékinasnak szegődik, majd a kovács szolgálatába áll, ezt követően cigány muzsikuskoknál lesz hangszercipelő. Naivitása miatt mindenütt kihasználták. Az ifjúkori viszontagságok hatására egyre kitanultabbá, ravaszabbá válik.

³ Jürgen JACOBS, *Bildungsroman und Pikaroroman Versuch einer Abgrenzung = Der moderne deutsche Schelmenroman: Interpretationen*, Hg. Gerhart HOFFMEISTER, Amsterdam, Artemis Einführungen, 1983, 15–16.

⁴ Mihail BAHTYIN például az utazási regény alfajának tekinti a pikareszket. Mihail BAHTYIN, *A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében* = M. B., *A beszéd és valóság: Filozófiai és beszédelméleti írások*, ford. OROSZ István, KÖNCZÖL Csaba, vál., jegyz. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Gondolat, 1986, 421–423.

⁵ A pikareszk és a nevelési regény viszonya rendkívül összetett, hiszen mindkét regénytípus egy-egy központi hős élettörténetére épül, és az elbeszélés centrumában a főszereplő és a társadalmi környezet (általában problematikus) viszonyrendszerre áll. Ez a biografikus alapstruktúra teremti meg annak a lehetőségét, hogy a főszereplők valamilyen megismerési folyamat részesei legyenek. A két regénytípus közötti különbség pedig épp a megszerzett tapasztalatok funkcionális eltérésében érhető tetten. A megszerzett tapasztalatok a pikaró jellemét nem mozdítják előre. Esetében nem figyelhető meg jellemfejlődés, ellentétben a nevelési regénnyel. Ugyanúgy nehéz különbséget tenni az utazási, valamint a társadalmi regényektől. „Hősei rendre vándoréletet élnek, s így e műfaj egyben az utazási regény kezdete, ahogyan a társadalmi regényé is, minthogy e kalandorozatok különböző társadalmi rétegek életmódjába bepillantást engednek.” SZERDAHELYI, *i. m.*, 86.

⁶ TERSÁNSZKY Józsi Jenő, *Kakuk Marci*, Bp., Magvető, 1966, 37.

⁷ *Uo.*, 39.

⁸ JACOBS, *i. m.*, 11.

A pikareszk regények következő jellemző vonása a bennük megnyilatkozó társadalomrajz, társadalomkritika. A pikaró ugyanis folyamatos mozgásban van: a térben ide-oda vándorol, csavarog, illetve a társadalomban is változtatja pozícióját a felemelkedés és a lecsúszás változó üteme szerint. Ennek a mobilitásnak köszönhetően a főszereplő a legkülönfélébb rangú és társadalmi státusú egyénnel kerül kapcsolatba, így rajzolódik ki a pikareszk regényekben az adott társadalom eleven képe. Ez a társadalomrajz rendszerint szatirikus jelleget ölt, sőt gyakran társadalomkritikaként is értelmezhető. A szatirikus jelleg a pikaró sajátos helyzetéből következik, hiszen a főszereplő a társadalom alsó rétegein, perifériáján elhelyezkedő személy, aki egyéni nézőpontból tekint kora társadalmára. „A pikarónak kezdetben az volt a szerepe, hogy a világ csalását önmagával példázza és a társadalmat békaperspektívából leplezze le. [...]Hősként a túlélés gondja mozgatja, elbeszélőként pedig a társadalmi szatíra volt a kötelessége.”⁹ A létbizonytalanság határán tengődő főhős állandó kontaktusban áll a társadalommal. Beilleszkedni ugyan képtelen, ám a megismert viszonyokhoz megpróbál alkalmazkodni. Tehát ez a hőstípus értelmezhetetlen anélkül a társadalmi közeg nélkül, amelyben mozog. A pikareszk társadalomkritikai funkciója Tersánszkyknál abban mutatkozik meg, hogy a társadalom urainak a társadalmi javakkal való visszaélését szembeállítja Kakuk Marci és Soma kisebb horderejű gaztetteivel.¹⁰ Ez a társadalmon kívüliség, periférián való elhelyezkedés csak részben magyarázza a pikaró sajátos szemléletmódját. A pikareszk regények főszereplőjének, így Kakuk Marcinak is másik jellegzetes vonása a sajátos életfilozófia. Olyan ars poetika ez, amelyben a személyes szabadság ideája a legfontosabb. A pikaró ragaszkodik függetlenségéhez, nincs se családja, se otthona, se állandó foglalkozása, munkahelye. Angyalosi Gergely ezt a főszereplői attitűdöt a nem-ragaszkodás fogalmával illeti: „Kakuk Marciban ugyanis az a feltűnő, hogy még azokhoz a földi javakhoz sem ragaszkodik görcsösen, amelyek életében mégiscsak a legnagyobb szerepet játsszák: az italhoz és a nőhöz.”¹¹ Tudatos elhatárolódás ez, hiszen valamihez való kötődés felelősségvállalással jár, melynek következtében az egyén kockára tenné függetlenségét, amely veszélyeztetné a pikaró-létet.

A motivikus egyezéseken túl a szerkezeti felépítettség is megerősítheti Tersánszky pikareszk hagyományhoz kötődését. A kalandok véletlenszerű egymásutánja a végtelen bővíthetőség érzetét nyújtja, amely sajátosságok vagy strukturális nyitottságként vagy kompozíciós lazaságként interpretálódhatnak. Úgy vélem, hogy a Tersánszky-próza tekintetében mindkét feltétel jelen van: strukturálisan nyitott, ugyanis egységes műként is kezelhető, azaz egy regényként is olvasható a *Kakuk Marci*, ugyanakkor valamely történet kihagyása sem von le a mű értékéből. Az epizódok egymástól való bizonyos mértékű önállósodása ráadásul egy sajátos formában nyilvánul meg, ugyanis mint szerkezetek újra és újra megisméltődnek. Ezt a nyitott strukturális felépítettséget épp az epizódok közötti laza kapcsolat teszi lehetővé. Hiszen a történeteket nem kapcsolja más egymáshoz csupán a központi figura jelenléte. Előfordul ugyan, hogy két egymás után álló történet némileg egymás folytatásaként tartható számon, de az egymástól független olvasat is teljes. Az elvileg folytatásként álló epizód elején van egy kisebb összegzés Kakuk Marci előadásában arról, hogy mi történt a történetképzést megelőző időben.

A valódi összekötő kapocs a történetek között tehát Kakuk Maci figurája, azaz a hős lesz az a szilárd pont, amely körül az összes mozgás lezajlik. Így csupán látszólagos dinamikája van a regénynek, statikusság jellemzi. Ezzel is a csatlakozva a műfaji előképhez, hiszen „a pikareszk mozgásképlete nem más, mint a változatlan elemek mozgásából eredő áldinamika.”¹² A statikusság okán a regény időkezeléséről is érdemes szót ejteni. A történetek időkezelése lineáris, azonban a központi figura jelenléte miatt a regény szerkezete inkább térbeli alakzatként helyezhető el, így a történetképzésben az időbeliség nem játszik szerepet. A történetek tehát inkább térbeli, mint időbeli síkon mozognak. Ennek következtében nem tapasztalható alá- fölérendeltségi viszony a fejezetek között, hanem azonos szinten állnak.

Összefoglalva elmondható, hogy Kakuk Marci pikareszk hős, karakterrajza valóban visszavezethető erre az irodalmi hagyományra, ugyanúgy, ahogy a *Kakuk Marci*-történetek, közöttük is a *Kakuk Marci ifjúsága* szerkezeti, valamint stílusbeli jellegzetességei.

⁹ „A pikaró kalandjainak elbeszélése egyúttal korrajz is, rendszerint szatirikus színezetű kép a társadalomról.” HALÁSZ Előd, *A német irodalom története*, Bp., Gondolat, 1987, 187.

¹⁰ ANGYALOSI Gergely, *Kakuk Marci: A picaró és a buddhista = Virgonc szavak virgonc királya: In memoriam Tersánszky Józsi Jenő*, szerk. TARIÁN Tamás, Bp., Nap, 1999, 109.

¹¹ *Uo.*, 106.

¹² POSZLER György, *Az elbeszélés metamorfózisa: Szempontok az epikai mű elemzésének kérdéséhez, Kétségektől a lehetőségekig* = P. GY., *Irodalomelméleti kísérletek*, Bp., Gondolat, 1983, 137.

Egyértelmű tehát Tersánszky elkötelezettsége a pikareszk hagyomány iránt. A kérdés csupán az, hogyan formálja saját karakterére a szerző ezt a műfajt, illetve melyek azok a tényezők, melyek következtében a pikareszk mint formai hagyomány újfajta értelmezést nyer az életműben. A válasz az elbeszélés mikéntjében keresendő, amely a sajátos nyelvi világ megkonstruálása révén válik tetten érhetővé. Tersánszky ugyanis a *Kakuk Marci* történetekben, köztük a *Kakuk Marci ifjúságában* is, sajátos nyelvet használ, amelyben a hétköznapi beszédmódot és stílust emeli irodalmi rangra. Fölülírva „Riffatere ismert tételét, miszerint esztétikai jelentést csak poétikai kódoltságú nyelv hozhat létre.”¹³ Az irodalomtudomány már többször megpróbált különbséget tenni a szépirodalmi stílus, illetve a hétköznapi beszédmód között, melyet stilisztikai, szóhasználati, szintaktikai elemek vizsgálatával kívánt megvalósítani. De mivel „az esztétikai befogadás időben lezajló (»kinetikus«) folyamatában az olvasó nem hajt végre ilyen elválasztó értelmezésműveleteket, nem különbözteti meg egymástól az irodalmi művet és a köznyelvi hatásimpulzusokat. A műben minden nyelvi tény egyformán hat, így nincs értelme Riffatere módjára elvi hatáskülönbségek után nyomozni.”¹⁴ Már csak azért sem, mert az irodalmi nyelvben egyre inkább tetten érhető a beszélt nyelv térhódítása.¹⁵ Tersánszkyknál ez a társadalmi rétegek alsó szférája által beszélt nyelv válik egy sajátos kifejezőmód forrásává. Szembetűnő, hogy a Tersánszky-próza a realizmust megelőző elbeszélő tradícióhoz vezethető vissza. Már önmagában romantikus elemmé válik egy elfeledett irodalmi hagyomány felelevenítése, a főszereplő pikaró megnevezése, továbbá, hogy elszigetelt helyszínek szolgálnak olykor az elbeszélés díszleteként. Az ellentétet, s ezzel egyidejűleg az iróniát az kelti, hogy ezek a romantikából felsejülő elemek realista, sőt olykor naturalisztikus színtéren válnak láthatóvá.

A regény nyelvi megformáltságához megfelelő talajt nyújt a szerkezet térbeli elhelyezkedése. Korábban tettem említést arról, hogy a regény állandó, visszatérő panelekből építkezik. Ezek az ismétlődő karakterek nemcsak a szerkezeti felépítettség tekintetében, hanem a nyelvkezelésben is figyelemre méltóak, hiszen a *Kakuk Marci*ban állandó nyelvi betétek találhatók.¹⁶ A szerkezet és nyelvezet másik fontos találkozási pontja *Kakuk Marci* figurája. A főszereplő az, aki összekapcsolva a halmazszerűen egymás mellett álló történeteket megvalósítja a regény egységét. Ő lesz az, aki beszédsztereotípiáit által egy nyelvi sztereotípust honosít meg. Egységes nyelvet teremt, hiszen a *Kakuk Marci* történetek mindegyikében Marci narrál. Ugyan gyakoriak a regényekben a dialógusok, azonban a párbeszédekben sem érzékelhető különbség a nyelvi regiszterek tekintetében, melynek oka abban keresendő, hogy *Kakuk Marci* a társadalom egy bizonyos csoportjával kerül kapcsolatba. Tersánszky *Kakuk Marci* megszólalásmódján keresztül lép ki abból a nyelvi elvárásból, amelyet a Nyugat és a kor irodalmi konvenciója diktál, és egyúttal odafordul ahhoz a népi beszédmódhoz, melynek előzményei már Aranyánál és Petőfinél is felbukkannak. Barthes gondolata ezt a folyamatot támasztja alá: „Az író csak akkor vallhatja teljeséggel elkötelezettnek magát, amikor költői szabadsága olyan nyelvi környezetbe helyeződik, amelynek határai a társadalom határai, nem pedig a konvenció vagy a közösség határai.”¹⁷ Ennek a beszédmódnak az alkalmazásához azonban elengedhetetlen egy olyan műfaj, amely megfelelően rugalmas. Mivel a pikareszk műfaji meghatározása nem egységes, ezért alkalmassá válik a *Kakuk Marci* sajátos beszédmódjának befogadására. Tersánszky nyelvkezelésének sajátossága továbbá a fent már említett időkezeléssel, illetőleg annak hiányával kapcsolatos, amely a főszereplő karakterén is megfigyelhető: mindvégig megőrzi identitását, jellemében nem történik elmozdulás. Ezzel válik hordozójává a szerző azon törekvésének, hogy elhatárolódjon kora nyelvi elvárásaitól, és kívül helyezkedjék az időbeliségen.

Látható tehát miként kapcsolódnak össze a műfaj formai sajátosságai a szerzői attitűddel a *Kakuk Marci*-regényekben. Ennek tükrében elmondható, hogy a pikareszk Tersánszky esetében nem csupán műfajként, hanem beszédmódként is értelmezhető.

¹³ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A literarizált eszköztelenség = Virgonc szavak...*, i. m., 285.

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ „Az írás reflexszerűen veszi át az emberek valóságos beszédét. Az irodalom már nem gőg vagy menedék, hanem információ világos aktusa, mintha először meg kellene tanulnia a szerzőnek a társadalmi sokféleség részleteit, reprodukálnia azokat.” Roland BARTHES, *Az írás és a beszéd* = R. B., *A szöveg öröme: Irodalomelméleti írások*, ford. BABARCY Eszter, Bp., Osiris, 2001, 45.

¹⁶ „Tova koma, de hova.” TERSÁNSZKY, i. m., 431.

¹⁷ BARTHES, i. m., 46.

Összegzés

Dolgozatomban arra törekedtem, hogy egy sajátos pikareszk definíció felállítása után megvizsgáljam, vajon lehet-e a pikareszk hagyomány felől közelíteni a Tersánszky-prózához. A fogalom körülhatárolása után nyomon követtem, hogy a pikareszk formai jegyek miként valósultak meg a regényben. Vizsgálatom során bizonyítottá vált az a tétel, miszerint lehet a *Kakuk Marci* regényeket, és azokon belül a *Kakuk Marci ifjúságát* pikareszk regényként kezelni. A dolgozatom utolsó harmadában Tersánszky nyelvkezelésével foglalkoztam, miszerint nem a cselekmény válik meghatározóvá, hanem az elbeszélhetőség. Mindez oly módon valósul meg a regényben, hogy Tersánszky a köznyelvre jellemző stílust szólaltatja meg. Az elbeszélő hagyomány átalakításával egy új elbeszéléstechnika körvonalazódik előttünk. Éppen ezért tettem kísérletet arra, hogy a pikareszket Tersánszky esetében nem műfajként, hanem beszédmódként kezeljem.

HALÁSZ KRISZTINA

„Az elmondás hogyanja”

Török Gyula írói munkássága Márai Sándor megemlékezésének tükrében

Az elmúlt években igen nagy számban jelentek meg elemző írások, tanulmányok, melyek Márai Sándor életművével, leginkább annak valamely szeletével foglalkoznak, de még mindig csekély azoknak az írásoknak a száma, amelyek publicisztikáját teszik vizsgálatuk tárgyává. Az újságokban és folyóiratokban megjelent Márai-írások összegyűjtése időigényes, mivel, ha csak az eddigi gyűjtéseket vesszük figyelembe is, elmondható, hogy az író több ezer írást jelentetett meg magyar és külföldi napilapokban és folyóiratokban, illetve sok lapban publikált viszonylag rendszeresen. Vonzalma az újságírás felé már egészen fiatalon eldőlt, s talán ennek következménye, hogy a jogi fakultást igen hamar félbehagyva a bölcsészkart választja, ahol a szépirodalom mellett érdeklődése folyamatosan a publicisztika felé fordul. Kezdetben a Budapesti Napló szerkesztőségében dolgozik, de több orgánus, mint a Szamár, a Társaság és az Élet is közöl tőle írásokat, kritikákat. Ebben a szellemi közegben sodródik el a Vörös Lobogó címet viselő lapig, amely aztán egész életére nézve nyomot hagyott az író szellemi hovatartozásán és megítélésén, például a negyvenes években a szélsőjobboldal ezekért az írásokért támadja az MTA soraiba való választásakor is.

Jelen áttekintés azonban egy 1919-es kritikával foglalkozik. „Még mindig nem tisztázott, hogy pontosan mikor hagyta el végleg szülővárosát, és az sem, hogy mikor töltött először hosszabb időt Pesten. Az bizonyos, hogy 1918 nyarán, mikor a fővárosba érkezik, már a végleges letelepedés szándékával jön.”¹ A levelezéséből az derül ki, hogy a Budapesti Napló szerkesztőségével van a legjobb kapcsolata. „A sajtóiroda még menne csak valahogy, délután is egész kellemes lenne benn a redakcióban, ahol elviselhető emberek vannak, s köztük egy ember nagyon az, a Török, aki nagyon szimpatikus nekem”² Jelen dolgozatban Török Gyula posztumusz könyvét³ állítom a vizsgálódás centrumába. Az írás a Nyugatban jelent meg. A személyes kapcsolaton túl, amire alább még utalok, érdemes szemügyre vennünk magát a kötetről megjelent írást, mert a kritikai hozzáállás kirajzolhatja számunkra a fiatal író műveivel kapcsolatos elképzeléseit, valamint teljesebbé teheti a Márai művek értelmezését is. „Amit a műről közölnek, az olykor keveset mond, sőt fölösleges, műértelmezésüket máskor tetszetősnek, de légből kapottnak érezzük; egyik esetben sem visznek sokkal közelebb tárgyuk megértéséhez. Ellenben ugyanezek a kritikák egycsapásra izgalmasakká válnak, mihelyt lappangó előfeltevéseikre kezdünk figyelni, alkalmazott követelményeiket próbáljuk kihámozni belőlük, s így lassanként feltárjuk világgéphordozó mélyrétegüket. A kritika közvetlen (tárgyat minősítő), illetve közvetett (világgépét kialakító) feladatának olykori szétválásában és az utóbbinak viszonylagos önállósulásában rejlik az egyik oka annak, hogy még az esztétikai értékítéletek tárgyias ellenőrizhetőségét tagadó filozófiai irányzatok sem vonják kétségbe a kritikátörténet-írás lélektani és művelődéstörténeti tanulságainak megbízhatóságát. Akár szükségszerű érvényt tulajdonítunk a kritika normáinak, akár nem, kiválasztásuk és alkalmazási módjuk mindenképpen jellemző adatokat nyújt egy-egy kritikusról s korához fűződő viszonyairól.”⁴

A posztumusz kötetről írott cikke inkább emberi megemlékezés Török Gyuláról, hiszen magát a művet érintő kritika itt még kevés, lényegét tekintve tulajdonképpen ennyi: „És a Fehér virág a legteljesebb magyar novellák közül való.”⁵ Megnehezíti az értelmezést az is, hogy vajon mit érthet az író a „legteljesebb” kifejezésen. A novella kifejtettségét az erőteljes csattanóval való lezárásig, a kompozíció egységét, a részek terjedelmi és egymáshoz való harmóniáját? Fehér Virág egy megesett szolgálólány gyermeke, akinek gyermekkorra összefonódik a novella elbeszélőével. Az első szerelem ártatlan varázsa után a narrátor gimnáziumba megy, s hűtlenül elfelejtkezik Fehér Virágról, ezután egyszer egy hazautazása alkalmával már a lány halálhírével szembesül. A történet

¹ Március: MÁRAI Sándor *összegyűjtött írásai*, kiad., szerk., bev. KAKUSZI B. Péter, Szeged, Lazi, 2006, 7.

² Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) V. 2293/177/32.

³ MÁRAI Sándor, *Török Gyula posztumusz könyve*, Nyug, 21(1919), I, 905.

⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 29.

⁵ MÁRAI, *Török Gyula...*, i. m., 116.

évek múlva ér véget, amikor az elbeszélő már híres politikusként felismeri hajdani játszótársa vonásait az ellenzéki párt elnökének arcában. Az elbeszélő anyjának emlékezése lehetővé teszi, hogy bizonyosságot is kapjon a sejtelemre, hiszen elmondja a fiának, hogy a leány anyja tőlük távozva – mert korábban szolgálójuk volt – a veres herceghez szegődött. Ez a veres herceg az ellenzék széles mosollyal gratuláló elnöke. Vannak visszatérő, többféleképpen értelmezhető motívumok a műben, mint például a fehér virág, amelyet a leány még elvisz halála éjszakáján az anyja sírjára vagy az „Isten rendeléséből” belenyugvó sóhaj, mely Fehér Virág szavajárása volt, s egyben ez a novella zárómondata is. Nem kapunk segítséget az irodalmi értelemben idézett teljességre nézve sem, ellenben pontos képet kapunk az író külsejéről, szívbetegségéről, halálának pontos körülményéről. „Török Gyula nem bírta volna el azt az osztályhullást, amelynek évtizedeken keresztül volt emlékéllátója. Halála egy magyar sors tragikus betelése volt, valami fájdalmas nagyszerű kidőlése egy harmincéves életnek, tehetségnek, írónak. Mikor róla írok, a könyvről, ami hátramaradt, a feltóduló emlékekkel nem is tudom hol kezdeni. Ma egy lezárt emlék nekem a múltból; ha élne: tudom, fájdalmas anakronizmus lenne ő is, az írásai is. Nem is tudok irodalmi mérlegelést adni róla, az írásairól, merőben fölösleges szétszedni ma őt és magyarázni, valahogy több és hozzá illőbb, ha posztumusz kötete-a Fehér virág-alkalmából megkísérlem ösmertetni azt a néhány darabkát, ami róla, az emberről megmaradt nekem.”⁶A kritikai szemlélődés szempontjából érdekes tény, hogy miért nem vállalja az író az irodalmi mérlegelést, miért nem meri Török Gyula helyét kijelölni az általa ismert kánonba, úgy, hogy azt Szegedy-Maszák Mihály is megjegyzi, hogy a fiatal Márai irodalmi tájékozottsága figyelemre méltó. A „fájdalmas anakronizmus” kifejezést pedig egyenesen bírálatnak is érezhetjük, különösen akkor, amikor ugyanebben az évben megjelent Ady és Kassák kritikájában az alkotókat erőteljes dicsérettel illeti. Talán Török századfordulós hagyományokat őrző, a modernségtől valóban távol álló prózája nem egyezik Márai ifjonti kívánalmaival, értékítéletével. Mindenesetre csak feltevésekre hagyatkozhatunk, mert konkrétan körvonalazott elvárásokra nézve nem kapunk információt, a halott író külseje tekintetében annál többet: „Szép halott volt: vörös szakállas Krisztus-feje a halálban valami halálos szomorúsággal nézett, nagy homloka, melyet sokszor és idegesen ráncolt, elsimult, a keze keresztben feküdt a mellén, finom, hosszú, fehér kezei, a rassz minden jellegzetességével, a mutatóujján ovális, zöldköves nagy pecsétgyűrű volt, vékony aranykeretben. A zöldköves gyűrű az a bizonyos, melyet minden nyomoron, vidéki szenvedéseken, filléres élet-halál problémákon keresztül keserű daccal megtartott, kincsnek, búbánatos szimbólumnak, egy szent mánia ragaszkodásával, amelyről regényt írt, s amiben úgy hitt, mint a keresztény a feszületben. Két dologban hitt: az írásban és a magyar dzsentri föltámadásában.”⁷ *A porban és a Zöldköves gyűrű* regényekben – melynek már a címe is kifejezi az önéletrajzi ihletettséget – a korabeli dzsentri társadalom, út- és helykeresésének leírását kapjuk.

A regények későbbi elemzői úgy vélik, hogy a polgárosodás folyamata lenne a megoldás, s ennek a folyamatnak a nehézségeit ábrázolja az író, hol hitt, hol hitetlenül a végkifejlet tekintetében. „Török Gyula, aki annyi gondnal és balsejtelemmel vizsgálta hazájának, osztályának sorsát: fölismerte a magyar társadalom új formálódási szakaszát.”⁸ Nem értékítélet, pusztán megállapítás a Márai-kritikában, hogy Török Gyula öt-hat évtizeddel korábban élt emberekről formázza írásainak karaktereit. Tetten érhető a kritika egy apró pontatlansága is, mert *A porban* című regény több aktualizáló elemet is tartalmaz arra vonatkozóan, hogy 1908 és 1910 adja cselekményének időkeretét. Utalás van a műben például, a Holnap antológiára, vagy a Nyolcak pesti tárlatára.”⁹ A Török Gyula regényeit nagyobb irodalmi kontextusba belehelyező kritikusok sem hagyták az éles társadalmi rajzot figyelmen kívül: „Török Gyula 1888-ban született, abból a birtokos, nemesi osztályból, melynek sorsát legtöbb művében (*A porban*, *A zöldköves gyűrű*) bemutatta. Az első világháború előtti korszak irodalmi fellendülésének egyik példája az ő életműve is; Török azok közé az írók közé tartozott, akiknek a Nyugat írói tömörülése nemcsak ösztönzést adott, de idővel irodalmi rangot, elismertetést is.”¹⁰ Sötér István úgy látja, hogy Török Gyula saját fajtájának, a dzsentrinek a jobbik részét élte, hiszen nem hajdani családi rangját siratja, hanem a szegénységet megtapasztalva, a polgári létformával, az újságírással foglalkozik. Pontosan ezért marad ez a válság műveinek legfontosabb motívuma és hajtóeleme. „Török Gyula szinte gyermekfővel írott realista társadalmi regényét, *A porban* huszonnégy éves korában kezdte írni nagyváradi újságíróskodása idején, s 1912-ben közölte folytatásokban a Magyar Hírlap ismét arról a világról fest tragikomikus és megdöbbentő képet, melynek az idő folyamán egyre anakronisztikusabbá váló létezése jóformán egy évszázadon át szünet nélkül ingerelte ábrázolásra irodalmunkat, s az író életműve is ennek a hatalmas folyamatnak egyik jelentős és maradandó értékű állomása; a kor-

⁶ *Uo.*, 113.

⁷ *Uo.*, 114.

⁸ TÖRÖK Gyula, *A porban*, kiad., bev. SÖTÉR István, Bp., Szépirodalmi, 1964, 16.

⁹ *Uo.*, 33–35.

¹⁰ *Uo.*, 6.

hadó, szertehulló és szertehúzó középirtokos nemesi osztály, a dzsentri életéről.”¹¹ Domokos Mátyás a többi kritikustól eltérően már a realista regény megalapozóját látja Törökben, annak ellenére, hogy alább még látjuk, legtöbbször a régi iskola híveként tartják számon.

Márai azonban arról nem ír, hogy ő hogyan látja a dzsentri osztály küzdelmét, de az életmű tekintetében feltehetően, hogy a polgárosodás szükségessége az ő szempontjából elengedhetetlen. Írói munkássága éppen a polgárság hagyomány és kultúrateremtő mibenlétére hívja fel a figyelmet, illetve a kommunista diktatúra idején, éppoly aggodalmasan szemléli e polgári réteg és hagyomány eltűnését, mint negyven évvel korábban Török a magáét. Annak dacára, hogy nem egy egész generáció, hanem csak tíz év választja el őket egymástól, a két életműben egymás szükségszerű folytonosságát figyelhetjük meg. Lényeges különbség azonban, hogy amíg Török regényei nem mentesek osztálybírálattól, addig Márai a polgárságról mindig a legnagyobb elismeréssel nyilatkozik. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a cikk írása idején mindössze tizenkilenc éves. Később, középkorú férfiként egy megemlékezésben így látja az író: „Török Gyula volt az első író, akit személyesen ismertem. Tizennyolc éves voltam akkor, elsőéves bölcsész, pendelyes költő és újságíró-jelölt. A régi »Magyarország«-ba irtam lírai hírfeljegyzéseket. A lapnál szigorúan és szeretettel bántak a süvölvénnyel... Huszonöt éve ennek. Most mikor az éjszakák hosszúak, a félhomályból, melyben élünk, élesebb rajzzal válnak elő az ifjúság árnyalakjai. Látom Törököt, amint a sötét, hideg szerkesztőségi szoba asztala mellett ül s kézjegyével illeti a »Zöldköves gyűrű« első példányát. A példányt én kapom, mert mentorom és vigyáz rám. Mikor Pestre kerültem, s apám megtudta, hogy újságba is írok, felutazott és meglátogatta Törököt. A két vidéki úriember tökéletesen megértette egymást. Török úgy vigyázott rám, mint egy idősebb testvér a nyugtalanabbra, a fiatalabbra. Mindennap, délután ötkor, a szerkesztőségből, vagy éjjel az írók társasköréből, hazakísértem a Sütő-utcába. A kihalt belvárosi utcákon ödöngtünk, fagyos őszi szélben. Török Magyarországról beszélt rekedt szeretettel és aggodalommal, s intett, ne kártyázzak és ne higgyek a nőknek. Minden tanácsát megfogadtam.”¹²

Láthatjuk, hogy még ebben az írásban is domináns az emberi tulajdonságok kiemelése, de itt már konkrét elemzését is adja Török Gyula stílusának: „Regényeiben a magyar sorsot minden programszerűség nélkül, a legtisztább írói eszközökkel mutatta fel. Elbeszéléseinek hűvös tüze, remekbevésett szerkezete, nyelvének modortalan gazdagsága, irányának öntudatos előkelősége, mindez mesterré avatta a fiatal író a közönség, s ami nehezebb és bajosabb vállalkozás az írók szemében.”¹³ A fiatalkori ismertetésben már ez a szemlélet tükröződik, csak talán nem ilyen határozottan kifejtve. „Minden írása lassan készült, valami tiszta, nemes kínlódással. Nagyon nehezen tanult meg írni. Úgynevezett »modern«, stílusnak valami önmagáért való játékosága messze volt tőle, keresett egyszerűség volt az írásaiban, amire nehezen és tudatosan nevelte magát. Nem voltak »szavai« - a Porban egyik hőisével mondatja: vannak szavak, oly egyszerűek és igénytelenek, mint elkopott kavics a patak vizében, mégis megremegettik néha a szívünket. Mert minden attól függ, hogyan ejtjük ki őket... Ez a »hogyan«, az elmondás hogyanja állandó probléma volt neki, melyen egy igazi művész lelkiismeretességével rágódott évekig.”¹⁴

Érdemes megfigyelni, hogy a kortárs kritika hogyan vélekedik Török műveiről: „kifejezetten cselekvő hőse, szilárd szerkezete, kerek mondanivalója, tömör jellegje nincs ennek a regénynek, mely inkább a hatvanas évek korrajza, néhány előkelő vidéki távozó árnya, a derűs, dáridós évek fájdalmas bucsuztatás”¹⁵ írja Szenteleky Kornél, aki maga is író, kritikus, s több kritikája is megjelenik Török Gyula könyveiről. Gellért Oszkár, aki a Nyugat egyik jeles publicistája Máraihoz hasonlóan Török kompozíciós tehetségét méltatja, bár vele ellenkezően a stílusát nem találja olyan egységesnek (meglepő, hogy mindkettőjüknél előkerül a kavics hasonlat és az elmondás hogyanja): „Stílje még nem kész. Nyelve még nem az az élettől duzzadó nyelv, amelyre rá lehetne mondani, hogy senki másé, az ő lelkéből lelkedzett. Kifejezéseiben sincs még vulkanikus erő. Szavai, - akár mint regénye főhőisével írta, - igénytelen, elkoptatott kis szavak, oly egyszerűek, mint egy szürke kavics. És mégis megremegettik a szívünket. Minden attól függ, hogyan mondjuk ki.[...] Kikhez járt iskolába? Az itthoniak közül természetesen Jókaihoz. Kritikusai némelyike orosz levegőt szimatolt regényében. Ahhoz sokkal könnyedebb. [...] A kompozíciónak viszont olyan mestere, hogy még ha mai életkorára gondolok, akkor is tűnődnöm kell: hogy tanulhatta ily fiatalon? Ebben legnagyobb íróink közt máris elől jár. Már az első oldalakon leköti a teljes figyelmet. S alakjait s alakjainak egymáshoz való viszonyát komprimáló erejével úgy tudja exponálni, mint

¹¹ DOMOKOS Mátyás, *Török Gyula: Egy falusi Hamlet tragédiája* = D. M., *Az olvasó fényűzése: Esszék, tanulmányok fél évszázad terméséből*, Bp., Nap, 2007 (Magyar Esszék), 32.

¹² MÁRAI Sándor, *Szakállas Török*, Pesti Hírlap, 1942, 292. sz., 9.

¹³ *Uo.*

¹⁴ *Március*: MÁRAI Sándor *összegyűjtött írásai...*, i. m., 116.

¹⁵ SZENTELEKY Kornél, *A porban*, A Hét, 1918, I, 414.

ahogy a bimbóban is benne él már a nyilandó rózsa minden szirma.”¹⁶ Krúdy Gyula a Magyarország hasábjain így vélekedik róla: „Én nagyon sokat várok Török Gyulától. Talán legtöbbet az új írók közül”¹⁷, bár ő sem hallgatja el, hogy a régi iskola hívének tartja, azok közül valónak, akik Berzsenyin, Jósikán, nőttek fel és Horácot fejből idézik. Ezen nemzedék tagjai közé sorolja Rákosi Jenőt, akit majd az Ady cikke kapcsán Márai tőle szokatlan nyersséggel bírál.

Feltételezhetjük, hogy Márai kritikájában már egy ideológiai-eszmetörténeti váltás bontakozik ki, amely a téma- és hangnembváltás szükségszerűségét szorgalmazná, de talán éppen a személyes viszony, nosztalgikus jóérzés burkolja a kritikai megfigyeléseket az emlékbeszéd humánus sablonjaiba.

¹⁶ GELLÉRT Oszkár, *Török Gyula*, Nyug, 11(1918), I, 426.

¹⁷ KRÚDY Gyula, *A porban*, Magyarország, 1917. dec. 20., 3.

KLASSZIKUS SZÖVEGTUDOMÁNY SZEKCIÓ

A szekció elnöke:

Dr. Kecskeméti Gábor intézetigazgató egyetemi tanár

Toposzok Boccaccio Trattatello in laude di Dante című írásában

Boccaccio *Trattatello in laude di Dante* című írása ősforrása a Dantéről szóló szövegeknek.¹ Egészen bizonyos, hogy ez az első Dante-életrajz, így minden *Vita di Dante* (e címen is szokás emlegetni) előfutára, a nagy költők életrajzának prototípusa, mintája.² Beszédneme az antik retorikákból ismert *genus demonstrativum*, azaz bemutató beszéd, annak is a laudációt tartalmazó válfaja.³ Boccaccio két helyen határozza meg írásának műfaját: egyrészt a mű címében trattatellóként, azaz rövid tanulmányként, tanulmányocskaként aposztrofálja, melynek céljaul Dante dicséretét tüzi ki; másrészt a szöveg II. fejezetében a sermone, azaz beszéd műfajmegjelölést használja. Ez a kettősség – a szerző ugyanis egy írásbeli és egy szóbeli kommunikációhoz köthető műfajt is implikál – rámutat a vállalkozás összetett jellegére: azon túl, hogy a Sommo Poeta származását, neveltetését, testi és lelki adottságait kívánja bemutatni, ahogy azt a szónoki beszéd felépítése megköveteli; tanulmány jellegéből fakadóan felvállalja Dante műveinek számbavételét, értékelését is.

Boccaccio szövegéből egy mai napig élő és ható Dante-kép rajzolódik ki. Ennek a képnek a kialakításához nagyban hozzájárult az író adatgyűjtési módszere, amit ma „oral history”-nak neveznénk,⁴ hiszen részletesen kikérdezte a Dantéval közeli kapcsolatban álló személyeket (pl. Giovanni Villanit, Cino da Pistoia, Andrea Poggiót), információkat szerzett rokonaitól (pl. fiaitól, unokaöccsétől), továbbá felkereste a Dante által említett helyszíneket.⁵ A *Trattatello in laude di Dante* jelentőségét bizonyítja, hogy az irodalomtörténeti tradícióban Boccaccio laudációs eljárása szolgáltatja az alapját a Dantéről szóló beszédmódnak. A laudáció fontos építőelemei azok a toposzok, toposzrendszerek, melyek a szöveg szerves magját képezik.

Már a bevezetés kapcsán megállapítható, hogy Boccaccio előszeretettel alkalmazza azokat az antik hagyományból átvett irodalmi toposzokat, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy alkalmatlannak érzi magát ennek a nagy feladatnak a véghezvitelére.⁶ Így kezdi el kételyeinek megfogalmazását: „bár ily nagy vállalkozásra én magam elegendő nem vagyok, már csak tehetségem csekélysége okán sem”⁷, majd folytatja azzal, hogy csupán „szerény írással”⁸ (con le lettere povere) és „gyenge kezét” (debole mano)⁹ használva tud szólni Dantéről, aki vele ellentétben olyan műveket alkotott, amelyekkel méltán vívta ki az utókor elismerését. Ezeknek a toposzoknak itt nyilván az a funkciójuk, hogy a dicsőítő és a dicsőített személy közt távolságot képezzenek, és ilyen módon hozzájárulhatnak a költő kultikus tiszteletének megalapozásához is.¹⁰ Megfontolandó azonban Oláh Tibor felve-

¹ KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 98(1994), 697.

² Uo. Ide kívánczik Oláh Tibor megállapítása: „Olaszországban külön műfaj kristályosodott ki „vita di Dante” néven. Tartalmilag megbízható, életet és művet egyidejűleg bemutató, formájukban szépirói babérokra pályázó monográfiákról van szó, melyek elég sűrű időközökben elevenítik fel a Sommo Poeta alakját.” Lásd: OLÁH Tibor, A „másik” Boccaccio = BOCCACCIO, *Dante élete*, ford. FÜSI József, bev., jegyz. OLÁH Tibor, Bukarest, Kriterion, 1986, 35 (a továbbiakban: *DÉ*).

³ CORNICIUS, *A szónoki mesterség: A C. Herenniusnak ajánlott retorika*, ford., jegyz. ADAMIK Tamás, Bp., Magyar Könyvklub, 60.

⁴ Barbara REYNOLDS, *Dante: a költő, a politikai gondolkodó, az ember*, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Európa, 2008 (Életek és Művek), 553.

⁵ Uo.

⁶ Anna VAGLIO, *Invito alla lettura di Giovanni Boccaccio*, Milano, Ugo Mursia Editore S. p. A., 1988, 103.

⁷ *DÉ*, 43. Az olasz szöveg közlését lásd: Giovanni BOCCACCIO, *Trattatello in laude di Dante = Antologia della letteratura italiana medioevale e preumanistica*, szerk. MADARÁSZ Imre, Bp., Nemzeti, 1995, 267–301.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ PORKOLÁB Tibor, „Üdvözlétekből font fényes koszorú”: *A magasztalás toposzai a Lévy-émlékkönyvben = Az irodalom ünnepei: Kultusz-történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9), 125.

tése, aki Boccaccio szerénysége mögött álszerénységet gyanít, „intellektuális kacérságot” lát a megszólalás hátterében.¹¹

Boccaccio általános érvényű epithetonokkal is felruhazza magasztalása tárgyát, például „értékes”-nek (valoroso)¹², „éles elméjű”-nek (acuto ingegno)¹³, „csodálatos képességű”-nek (di meravigliosa capacità)¹⁴ nevezi Dantét, nem egyszer az abszolút felsőfok nyelvtani kategóriájával megerősítve értékítéletét, példák erre: „igen kiváló” (chiarissimo)¹⁵, „nagyon buzgó” (assiduissimo)¹⁶, „tévedhetetlen memóriájú” (di memoria fermissima)¹⁷ stb. Természetesen ezek a toposzok a laudáció célját szolgálják, és mivel híján vannak bármilyen speciális, csak Dantéra vonatkoztatható identifikációval, szabadon használhatók a kiváló férfiak méltatására.

Ezen erények említése mellett a szövegben fellelhetők a nagy költő életének, munkásságának azok a területei, szakaszai, melyek köré egész toposzrendszerek szerveződnek. Ide tartozik az az álom, ami már Dante születése előtt feltárja az édesanyának, hogy egy különleges gyümölcsöt hord a méhében.¹⁸ Az álom és a magyarázata keretként fogja össze a szöveget, hiszen a bevezetést követő második fejezet ennek az álomnak a rövid leírásával zárul, és a magyarázata pedig a befejezést megelőző XXIX. fejezetben található. Ebben az álomban a költészet jellegzetes toposzai dominálnak: a „babérfa” (lo alloro),¹⁹ a „tisza vízű forrás” (il fonte chiarissimo),²⁰ és a „pásztor” (il pastore).²¹ Ezek előrevetítik azt, hogy a születendő gyermek tehetsége mire irányul majd, a „magas babérfa” említése által egyértelművé válik, hogy kiváló költő lesz belőle. Az álombeli „páva” (il paone)²² Boccaccio interpretációjában Dante műveinek az utóéletére, azok közül is főként a *Színjátékra* vonatkozik tulajdon-ságaik hasonló jellegéből következően.²³

Az álom alapján egy igazi poeta natus képe tárul fel, aki kétséget kizáróan a költői hivatáshoz kapott talentumot. Fontosnak tartja emellett a szerző, hogy bemutassa azt is, milyen állhatatosan és kitartóan törekedett arra az ifjú Dante, hogy ismereteket szerezzen. „Tanulmányában nagyon buzgó volt” (ne’ suoi studi fu assiduissimo)²⁴ és sokat virrasztott annak érdekében, hogy elmélyedhessen a tudományokban. Így „csodás jártasságra tett szert” (mirabilmente divenne esperto)²⁵, és a többiek felé emelkedett. Tehát nemcsak poeta natus, hanem egyszersmind poeta doctus is volt.

Az, hogy Dante született és tanult költőként elkötelezte magát ezen művészeti ágnak, azt eredményezte, hogy olyan művek alkotójává vált, amelyek „bámulatot keltettek az egész világon” (tengono in ammirazione tutto il mondo)²⁶. Boccaccio egyenesen „varázserrejű költőnek” (mirifico poeta)²⁷ nevezi elődjét, aki „a halott költészetet is képes volt újjáéleszteni”, (la morta poesì [...] si può dir suscitata)²⁸, másokban is felkeltette a vágyat, hogy

¹¹ OLÁH, *i. m.*, 33.

¹² *DÉ*, 7.

¹³ *Uo.*

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ *Uo.*, 68.

¹⁷ *Uo.*

¹⁸ Ezt a toposzt is átvette Boccaccio az irodalmi hagyományból, előzményként szolgálhatott a Vergilius születéséhez fűződő álom. Bibliái analógiák: Keresztelő János ill. Jézus születését megelőző álmok, látomások.

¹⁹ *DÉ*, 120.

²⁰ *Uo.*, 121.

²¹ *Uo.*

²² *Uo.*, 123.

²³ „A pávának, tudnivaló, egyéb tulajdonságai között van négy, ami nevezetes és általánosan ismert. Az első az, hogy angyali szárnya van és száz szem van rajta; a második az, hogy lába közönséges, járása pedig csöndes; a harmadik az, hogy hangját rettenetes hallani; a negyedik és utolsó, hogy húsa illatos és romolhatatlan.” Lásd: *Uo.* Az angyali szárny a történet kivételes szépségét, a száz szem a száz éneket; a közönséges láb, csendes járás a népi nyelv használatát; a rettenetes hang a kemény ítélkezést a bűnök felett; a romolhatatlan hús pedig a műben rejlő általános igazságok megfogalmazását jelképezi Boccaccio szerint.

²⁴ *Uo.*, 57.

²⁵ *Uo.*, 79.

²⁶ *Uo.*, 106.

²⁷ *Uo.*

²⁸ *Uo.*, 109.

költők legyenek és sokakat okított a költészetre. Legnagyobb érdemének azonban azt tartja a szerző, amiben elsőséget²⁹ is tulajdonít neki, azaz a köznyelv (volgare) használatát.

Alapvető jelentőségű tehát a *Trattatello in laude di Dante* nyelvválasztása és ennek indoklása. Boccaccio is a firenzei nyelvjárást (fiorentino idioma) választja, mondván, hogy nem akar „eltérni attól a nyelvezettől, amelyen ő [Dante] írta munkáinak nagyobb részét.”³⁰ Dante tehát egyértelműen példa értékkel bír Boccaccio számára a nyelvhasználatot illetően. Ez a megállapítás alátámasztható azzal is, hogy Boccaccio pontosan ebben látja a primusszá avatási lehetőséget Dantéval kapcsolatban, aki a „köznyelvű költészetet felmagasztosította és diadalra vitte az olaszok között elsőként, [...] úgy mint Homérosz a görögöknél vagy Vergilius a latinok között.”³¹ Európában jellemző módon az első költő szerepét a humanisták írták és játszották el eszményeikkel, felmerült ugyanis az az igény, hogy a homályba vesző kezdetek helyett egy jól definiálható kezdőpontot jelöljenek ki, azaz meghatározzák az elsőséget.³² Boccaccio szerint Dante jelentősége Homéroszéhoz és Vergiliuséhoz mérhető, méltó tehát arra, hogy hozzájuk hasonlóan kitüntetett szerephez jusson. Ezt a kitüntetett pozíciót pedig a kultikus beszédmóddhoz tartozó primus toposszal a szerző hatásosan nyomatékosítja.³³

Boccaccio saját korát és a későbbi századokat jóval megelőzve rájött arra, hogy milyen újítást vitt véghez az általa oly nagyra tartott költő, amikor a latin nyelv helyett köznyelven írta meg főművét, az *Isteni színjátékot*.³⁴ Boccaccio elmondja, hogy Dante először latinul kezdte írni a *Commediát*, majd a „modern érzéketlenséghez és érthetőséghez alkalmazkodó stílusban (a' moderni sensi) kezdte újra a művét és írta tovább a nép nyelvén.”³⁵ Kiemelhetjük a kontextusból a „modern” szót, amivel Dante stílusára történik utalás, és áttemelhetjük ezt egy jóval nagyobb diskurzusba, ami az első modernség fogalmát tárgyalja. John Monfasani Jacob Burckhardt álláspontjával szembe helyezkedve nem a reneszánszban, hanem a felvilágosodás korában határozza meg a modern kor kezdetét, legfőbb érvként pedig a nemzeti nyelvek széleskörű elterjedését jelöli meg az irodalmi diskurzusban (is).³⁶ Ide kívánczik T. S. Elliot az *Isteni színjátékkal* kapcsolatos megállapítása, mely a klasszikus tartalmat egy modern európai nyelvben rögzítve leli meg (we find the classic in a modern European language), továbbá Curtius álláspontja, aki Dantéban – Monfasanival egyetemben – a modern költészet előképét véli felfedezni.³⁷ Mint ahogy nem szokás elvitatni Dantétól az elsőséget a köznyelven történő ékesszólás területén az olaszok között, ugyanolyan fontos tény, hogy Boccaccio tekinthető az elsőnek, aki felfedezte Dantéban a modernséget, és ennek az irodalmi toposznak is a *Trattatello in laude di Dante* az ősforrása.

A szerző azon túl, hogy Dantét mint kiváló költőt méltatja, fontosnak ítéli, hogy megismertesse az olvasókkal az életút két másik meghatározó területét is: a közéleti tevékenységét és a szerelemhez való viszonyát. Számos olyan toposzt tartalmaz ez a szöveg, mely Dante hazája iránt tanúsított mérheterlen szeretetéről hivatott megemlékezni. Az életrajz írója kiemeli, hogy Dante „folyamatosan azon buzgólkodott, ami hazájának és polgártársainak üdvére van” („operando continuamente ciò che salutevole alla sua patria e a' cittadini conoscea”).³⁸ Továbbá „a köz bizalmának letéteményese volt, feléje a város minden lakosának szeretete sugárzott, a nép utolsó menedéke volt” („colui [...] ogni publica speranza esser posta, ogni affezione cittadina, ogni rifugio popolare”).³⁹ Megfigyelhető azonban, hogy ezen érdemek méltatása csak egy szűk metszetét képezi a laudációs eljárásnak, a hangsúly a már részletesebben kifejtett költői teljesítményen van.

Köztudott, hogy Dante Beatrice iránt milyen magasztos érzelmeket táplált, ez a szerelem Boccaccio szerint „igen szemérmes volt” (onestissimo fu questo amore), s végigkísérte a Sommo Poeta életét. Az is ismert tény,

²⁹ Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy nem abszolút értelemben vett elsősről van szó. Dante előtt már születettek volgarében írt prózai szövegek, melyeknek sem a nyelvtani szerkezete, sem a szókincese nem tért el sokban az övétől, mégis Boccaccio nyomán Dantét tekintik az olasz nemzeti nyelv megeremtőjének, atyjának.

³⁰ *DÉ*, 78.

³¹ *Uo.*, 89.

³² KŐSZEGHY, *i. m.*, 696.

³³ Olyannyira, hogy az irodalmi tradíció Dantéval kapcsolatban mindig megemléendőnek tartja ezt a toposzt, melynek Boccaccio műve az alapja.

³⁴ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Boccacciónak Dantéval ellentétben nincs önálló nyelvmélete.

³⁵ *DÉ*, 51.

³⁶ John MONFASANI, *Umanesimo italiano e cultura europea = Storia e storiografia*, a cura di Marcello FANTONI, Cassamarca, Angelo Colla Editore, é. n., 54. A reneszánsz művelt irodalmi diskurzusának a nyelve végig a latin maradt.

³⁷ Ernst Robert CURTIUS, *European Literature and the Latin Middle Ages*, transl. Willard L. TRASK, New Jersey, Princeton University Press, 1990 (Bollingen, 36), 348.

³⁸ *DÉ*, 78.

³⁹ *Uo.*, 97.

hogy Beatrice halála után a költő megnősült, elvette Gemma Donatit, de házasságuk nem volt boldog, nem is éltek le együtt az életüket. Ami azonban általában kimarad a Dantéval kapcsolatos beszédmódból, holott Boccaccio fontosnak tartja megemlíteni, az a „bujaság” (lussuria),⁴⁰ „a szerelmi szenvedély vad és leküzdhetetlen vágya”⁴¹, ami folyamatosan gyötörte a *Színjáték* íróját. A szerző értékítélete szerint ez a férfiúi gyarlóságok egyike, de mivel oly sok híres ember nevéhez kötődik ez a jellemhiba (pl. Jupiter, Herkules, Paris, Dávid, Salamon, Heródes), szégyenkezni nem kell annyira miatta, mintha csak Dantét érintené. Mentésül tehát a költő a negatív megítélés alól, sőt a későbbi korok már a nagy költők egyik fontos jellemvonásának megjelölésére fogják használni ezt a toposzt. Hasonló utat jár be a következő két toposz – a „féktelen harag” (tanta insania)⁴² és a „túlzott becsvágy” (il suo desiderio di gloria)⁴³ –, melyeket Boccaccio sikeresen be tud vonni a laudációba.

Amint látható, Boccaccio *Trattatello in laude di Dante* című művében számos toposz található, melyek egy részét Boccaccio átvette a hagyományból, más részét pedig ő maga alkotta meg. Ezek között vannak olyanok, amelyek Dantéval kapcsolatban mindig megemlítendőek, más részüknek a használati köre túlmutat Dante személyén, s a kiváló férfiak, költők, művészek méltatásában lesz fontos szerepük. Boccaccio Dante-életrajza szervesen kapcsolódik az irodalmi tradícióhoz, ugyanakkor kialakítja a Dantéről szóló beszédmód alapját.

⁴⁰ *Uo.*, 87.

⁴¹ *Uo.*, 92.

⁴² *Uo.*, 97.

⁴³ *Uo.*, 83.

Nyelvpolitikai viszonyok Kassán az 1840-es években és a szabadságharc alatt

A polgárság és a szabad királyi városok kérdése a reformkori országgyűléseken számos vita tárgyát képezte, főképp a vármegyei politizáló nemesség részéről. A kritika többnyire a városok kis méretét, lakosságának csekély számát és elmaradott gazdasági szerepüket bírálta.¹ A királyi városok csökkenő gazdasági és kulturális szerepét a követek abban látták, hogy egyrészt a király túlzott befolyása alatt álltak, a nyugati országok városai-val összehasonlítva viszont a hazai városok polgárainak és lakosainak nemzetiségi összetétele különbözött az ország nemzetiségi arányszámától, ezért tartottak tőle, hogy ez a kevert etnikumú népesség sohasem fog magyar nemzetiségűvé válni, a magyar nemzethez igazodni.² Az ország etnikai térképén a legkevertebb népességét valóban ezek a városok szolgáltatták, és az ország népességét tekintve csekély számú polgári lakosság nemzetiségi összetétele is jelentősen eltért a parasztságtól és a túlnyomóan magyar érzelmű köznemességétől. A városi iratok azonban mégsem azt mutatják, hogy a szabad királyi városok, így Kassa nemzetiségi összetétele és „arculata” teljesen megfelelné annak a leegyszerűsítésnek, amit a magyar nemesség, illetve követek róttak fel általában a városoknak.

A magyarországi politikai elit joggal tartott attól, hogy a meg-megújuló Habsburg abszolutisztikus törekvések és az orosz birodalmi terjeszkedés politikailag aktivizálhatja a magyarországi nemzetiségeket. Még a magyar liberálisok nézetében is felmerült fenyegetettség-érzés hozzájárult, hogy a magyar nemesség úgy vélte, a nemzetiségek politikai elitjének körében gyors asszimilációra van szükség, hiszen egy alkotmányos alapokon nyugvó társadalomban a nemzetiségek a polgári és politikai jogok birtokában sokkal nagyobb politikai súllyal léphetnek fel.³ Remélték, hogy a polgári jogegyenlőség és a polgári szabadság megvalósításáért cserébe a nemzetiségek feladják nemzeti törekvéseiket és elfogadják a magyar hivatali- és jogrendszer.⁴ A nemzeti politikai törekvések a reformkori nyelvtörvények elfogadásában csúcsosodtak ki.

A reformkorban a nyelvhasználat kérdése a központi kormányzat társadalompolitikájában is megjelenik, sőt a Habsburg-adminisztráció még a nemzeti törekvések befolyásolására is felhasználta. A birodalom centralizációs törekvése, erőteljes célirányossága sem gátolta a vallás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás alsó fokán a helyi népesség anyanyelvének használatát.⁵

A reformkori hivatalos, törvényekben előírt nyelvváltás, jelesen a latin helyett a magyar használatának bevezetése utáni évtized erőteljesen meghatározta Kassa nyelvhasználatának későbbi alakulását. Maga a nyelvváltás nem egyszerre, hanem két időpontban zajlott le a városban. A hivatali nyelv használatában 1841-ben váltotta a latin nyelvet a magyar nyelv, míg a városi gimnáziumban csak 1844-ben történt meg a nemzeti nyelvváltás. Az 1844. évi törvény nem csak a középiskolákban (Academiaék és Gymnasiumok) vezeti be a magyart mint hivatalos oktatási nyelvet, hanem az összes határon belüli iskolában, sőt már maguk a királyi leiratok is csak magyar nyelven íródhatnak, az országgyűlés nyelve is magyarrá válik ezután.

A városokban, kiváltképp a szabad királyi városokban történő hivatali nyelvváltás nem történt meg azonnal, és nem is ment egyszerűen, amit a kassai hivatali iratok is bizonyítanak, így az 1840-es tanácsülési jegyzőkönyvek kötetének utolsó lapjára lejegyzett levél, melyben a város jegyzője búcsút vesz a latin nyelvtől, s bár a latint mint a tudományos és tanítási, sőt gyakran társalgási nyelvet elismeri, és emlékéit megőrzi, szívesen fogadja a nyelvváltást, a nemzeti nyelv használatát. A fennmaradt iratok tanúsága szerint a város mindennapi gyakor-

¹ CZOCH Gábor, *A városi identitás és a polgárság nemzeti hovatarozásának kérdése Magyarországon a 19. század közepén*, szerk. FEDINEC Csilla, Bp., Teleki László Alapítvány, 2004, 58.

² CZOCH Gábor, *Városfogalom, városok és polgárság a reformkorban = 50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem: Jubileumi tudományos ülésszak 1998. október 1–3*, szerk. TEMESI József, Bp., BKTE, 1998, II, 1179.

³ DEÁK Ágnes, *„Nemzeti egyenjogúsítás”: Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*, Bp., Osiris, 2000, 7.

⁴ GOROVE István, *Nemzetiség*, Pest, k.n., 1842, 79–80.

⁵ DEÁK, *i. m.*, 191.

latában ez nem történt meg egyik napról a másikra, bár a városi hivatalok szemmel láthatóan néhány év alatt minden nehézség nélkül átálltak a magyar nyelv használatára.

A nyelvváltás előtt a város gyakorlatához tartozott, hogy a magyar nyelvű levelekre magyarul válaszolnak, de ezeket a leveleket egészen 1841-ig latinul regesztázzák. A magyarosodás folyamata már a hivatali nyelvváltás előtt megfigyelhető, a tanács már 1835-ben magyarul ír az uralkodónak,⁶ s ha ő németül is válaszol, a levelet latinul regesztázzák. Az udvarral való levelezés kapcsán kissé összetettebb a viszony, mivel a hivatali nyelvváltás után az uralkodótól érkező levelek szövege továbbra is latin nyelvű.⁷ De ha az uralkodó németül ír egy levelet, melyben választ vár a várostól, a város szintén németül vagy ritkább esetben latinul válaszol. Az udvar 1848 áprilisában érdekes módon németül ír Kassának – bár a 40-es években már magyarul leveleztek – a város a német levélre 1848-ban latinul válaszol, mivel a latin nyelv ellen nem emeltek, nem is emelhettek kifogást Bécsben.

A latin nyelvhez való kötődés még a harmincas évek derekán is érezhető a kassai hivatal írásbeliségében, 1835-ben például az országgyűléstől érkezett magyar nyelvű úrbéri törvénycikkelyt előbb lemásolják magyarul, majd lefordítják latinra. Hasonlóan jár el a város országgyűlési követe is, aki az országgyűlési tudósítást magyarul küldi el a városnak, de a kísérő szöveget, vagyis saját jelentését latinul írja.⁸

A városi tanács után legelőször a kapitányi hivatal állt át a honi nyelv használatára, a német nyelvet már 1841 januárjában a magyarral váltva fel.⁹ A kapitányi hivatalban egyébként a nyelvváltás előtt és után is ugyanazzal a kézírással készítették a levelet, kérdés, hogy írno k végezte-e az írásbeli munkákat vagy maga a kapitány. A város hadnagya, Zambory József ugyanakkor már 1835-ben magyarul nyújtja be jelentését a tanácsnak a céhes vándorlegények kihágásairól,¹⁰ bár egy 1841-ben magyarul írt jelentésben a vásárbírák által használt mértékegységek összesítését Zambory németül hitelesíti; míg az előbb említett városkapitány, Haske Sándor magyarul írja alá az iratot, ahogyan maguk a vásárbírák is. A város piaci felügyelői a gabonaárakról készült listát 1831-ben két nyelven vezették, németül és latinul, mivel azonban még a 40-es évek közepén is maradtak német és latin nyomtatványok a piaci limitációkhoz, ezért még 1846-ban is a német nyomtatványt töltik ki, s csak 1847-re állnak át a magyar nyelvű árjegyzékek hivatali használatára. A piaci árakat, ha éppen nem a nyomtatványokra vezetik fel, hanem az iratban a felügyelők saját maguk szerkesztik meg, magyarul nyújtják át a tanácsnak.

A város gazdasági elitjét a reformkorban jórészt az az arisztokrácia képviselte, akinek volt ugyan háza a városban, és télen itt lakott, de a gazdasági potenciálját földbirtokainak és szőlőinek köszönhette. A legnagyobb földtulajdonnal mégis a város rendelkezett, közel 9000 kataszter hold allodiális földterületet műveltetett.¹¹ Ez nem csodálható, hiszen Kassa királyi városként maga is földesúr volt, joghatósága alatt tíznél is több jobbágyfalut tudhatott. Kassai földjein elsősorban falvainak lakosai dolgoztak, vagyis robotoltak, esetleg zselléreként működtek, akiket a tanács kiküldött biztosok segítségével irányított. A falvak lakói, ahogyan a kassai hóstát lakosságának nagy része is, írástudatlan volt, ezért a falvak a városhoz intézett leveleiket egy írást ismerővel, vagy az uradalom valamelyik tisztviselőjével, esetleg a kiküldött biztossal írtatták meg, a szlovák ajkú lakosok által lakott falvak (pl. Miszlóka, Béla, Tökés, Hámor), amelyek Kassa közvetlen közelében feküdtek, a 18. század harmincas éveiben szinte kivétel nélkül latin nyelven fordultak a város tanácsához, míg a magyar többségűek (Apáti, Forró) természetesen az 1830–40-es években is magyarul leveleztek a várossal. A város jobbágysága minden bizonnyal előbb anyanyelvükön elmondták az uradalom tisztviselőjének, legtöbbször a falvakat irányító sáfárnak, hogy mi legyen a levélben, vagyis lediktálták mondanivalójukat.

Amennyiben a város fordult jobbágyságához olyan ügyben, amely írásba foglalást igényelt, a város vagy az uradalom képviselői elkészítették az iratot, majd a jobbággal anyanyelvén közölték tartalmát, s ezt magán az iraton is dokumentálták. Így például amikor a hámori lakosok a malomban elvégzendő munkájukról szerződést kötöttek Kassával, a munkáért járó hatvan forinról nyugtát írtak, amelyet Kassa 1846-ban magyarul állított ki, de az iktatott iraton megjegyezték, hogy a falusiaknak és a sáfárnak is megmagyarázták a leírtakat saját nyelvükön.¹² Ugyanebben az évben, de egy hónappal később a város ismét szerződést köt a hámoriakkal a Kassának kivágandó fákról, s bár a szerződést aláíró hámoriak közül egyikük sem tud írni, valamilyen okból mégis szlovák

⁶ Archív Mesta Košice (továbbiakban: AMK) R/2 Magistratus, 1835 n.42.

⁷ AMK R/2 Magistratus, 1841 n.1073.

⁸ AMK R/2 Magistratus, 1835 n.176.

⁹ AMK R/2 Magistratus, 1841 n.9.

¹⁰ AMK R/2 Magistratus, 1835 n.58.

¹¹ *Hospodársky život v Košiciach v rokoch*, zost., vyd. Mária MIHÓKOVÁ, Košice, Štátna vedecká knižnica Košice, 1984, I, 27.

¹² AMK R/2 Magistratus, 1846, n.799.

nyelvű szerződést íratnak.¹³ (A béliaikkal német nyelven folytatnak levelezést,¹⁴ Felső Tökés pedig latinul ír a városnak.¹⁵)

A városban még a reformkorban is meghatározó volt a céhes ipar, bár a negyvenes évek végére a céhes iparok száma lecsökkent, míg 1823-ban 50 céh működött a városban, 1846-ra már csak 32 céh tevékenykedett, ami nem feltétlenül arra utal, hogy a céhes mesterségek száma csökkent vagy eltűnt, hanem inkább azt a tényt kívánja alátámasztani, hogy a céhek tömörültek, így egy-egy céh zászlaja alatt több mesterséget is űztek az iparosok. Több közülük természetesen meg is szűnt, vagy átalakult, ilyen volt a felcsereket és borbélyokat alkalmazó érsebész céh, mely ebben az időszakban szűnt meg, ugyanakkor 1837-ben alakult meg a borbély céh, amely már nem gyógyított, csak borotválással és hajvágással foglalkozott.¹⁶ Az iparúzó és kereskedők a várossal többnyire németül leveleznek, bár egyes céhek előszeretettel alkalmazzák az 1840-es években is a már korábban megszokott latin nyelvet. 1848-ban is Magdalena Turnus kalaposnő németül küld nyugtát a városnak,¹⁷ de egy középső külvárosi ház becsűjét végző négy mester közül is csak egy ír magyarul.¹⁸ A városi takarékpénztár, ún. Spar Kasse még 1846-ban is a német nyelvet használja,¹⁹ valószínűleg 1848-ban is.

A városi intézmények közül egyedül a kórház marad meg teljes egészében a német nyelv használatánál, ahogyan 1843-ban,²⁰ úgy 1848-ban is ezen a nyelven állítja ki a halotti jelentéseket, vagy számol be a tanácsnak a kórház munkáiról, de a helyi elnevezéseket, így az utcák nevét magyarul használja („Part utza”).²¹

Kassán bevett gyakorlat volt a már korábban megszokott topográfiai nevek használata. 1831-ben egy városi biztos latin nyelvű jelentést tesz a tanácsnak a város utcáiról, s az utcaneveket sajátos módon vezette fel. A belváros, illetve az újváros utcáit magyar és német nyelven jelölte meg, egyes belvárosi utcáknál, ahol még élt a köztudatban, ott latinul is felvezette, ugyanakkor a Hóstát utcáinak nevét kivétel nélkül magyarul és szlovákul jegyezte fel.²²

A városi polgárok és nemesek temetéssel kapcsolatos iratai egyébként a legalkalmasabbak arra, hogy a városi hivatalok és iparágak nyelvi sokszínűségét igazolják. Egy 1835-ből való temetésről megőrzött iratanyagban a Szt. Erzsébet plébánia sekrestyése latinul, a harangozó magyarul írt. A temetéssel kapcsolatos szolgáltatást a kassai orsolyiták főnöknője németül igazolja, a sírásók helyett pedig, mivel nem tudtak írni, latinul állítják ki a munkát és a bért igazoló szerződést.²³ Hasonló gyakorlatot mutat egy 1846-os családi akta is, ahol az egyház latinul jelent, a kórház németül, a temetés körüli vásárlások számlái pedig már magyar nyelvűek.²⁴ Ezzel szemben 1848 áprilisában a Szent Erzsébet Anyaszentegyház már magyarul állítja ki a születési és halotti anyakönyvi kivonatot,²⁵ ami országos viszonylatban is figyelemre méltó, ritkán előforduló gyakorlatot tükröz.

1848-ra, sőt már korábban, 1846-ban tehát a városi hivatalok nagy részénél a magyarosodás jelei figyelhetők meg, néhány kivétel tapasztalható ugyan, a fenn említettekén túl a városi építész, Reiter József csak 1848 áprilisára „tanult meg magyarul,”²⁶ a napszámosok munkáiról készült korábbi jelentéseit latinul írja a tanácsnak, igaz magyarul írja alá és magyarul nevezi meg hivatását.²⁷ Reiter magyarságtudata egyébként Schlick 1848 decemberi bejövetelekor hirtelen megváltozik, és német nyelvre vált.²⁸

A szabadságharc a nyelvhasználatban is fordulópontnak bizonyult. Amikor 1848. december elején a budaméri ütközetet követően az osztrák hadsereg bevonul a városba, a város hivatali gyakorlata is megváltozik. A város közelében lezajló Budaméri csatát a tanács figyelemmel kíséri, több oldalas magyar jelentést készít róla jegyző, bár alapjaiban véve nem ringatja meg a hivatali ügyintézőt a csata végkifejlete, de Schlick bejövetele

¹³ AMK R/2 Magistratus, 1846, n.1223.

¹⁴ AMK R/2 Magistratus, 1846, n.1223.

¹⁵ AMK R/2 Magistratus, 1846, n.1212.

¹⁶ MIHÓKOVÁ, *i. m.*, 29.

¹⁷ AMK R/2 Magistratus, 1848 n.2349.

¹⁸ AMK R/2 Magistratus, 1848 n.1672.

¹⁹ AMK R/2 Magistratus, 1846, n.948, 949.

²⁰ AMK R/2 Magistratus, 1843 n.460.

²¹ AMK R/2 Magistratus, 1848 n.1192.

²² AMK R/2 Magistratus, 1831 n.2657

²³ AMK R/2 Magistratus, 1835 n.52.

²⁴ AMK R/2 Magistratus, 1846 n.927.

²⁵ AMK R/2 Magistratus, 1848 n.1384.

²⁶ AMK R/2 Magistratus, 1848 n.2338.

²⁷ AMK R/2 Magistratus, 1846, n.1648

²⁸ AMK R/2 Magistratus, 1848, n.6897.

sem. A város hivatali élete, a lakosság ügyintézése hasonló mederben folyik tovább. Franz Schlick az elszállással járó ügyintézés és a különféle rendeleteit németül intézi a városhoz, és bár Kassa az 1840-es években már nem függeszti ki a kihirdetendő rendeleteket más nyelven, csak magyarul, Schlick tábornok bejövetelekor az elsők közt rendeli el, hogy nemcsak azt a két proklamációt fordítsák le magyar és szlovák nyelvre, amelyben V. Ferdinánd lemond, és utóda Ferenc József lesz, hanem saját írásos kiáltványait, rendelkezéseit szintén ezen a két nyelven téteti ki a város különböző pontjain.²⁹ A város ekkor csak azt kifogásolja, hogy mindezt saját költségén kell megtennie. Ez az első eset, hogy hivatalosan a szlovákok számára készült el egy ügyirat. Korábban a városnak nem nyújthattak be szlovák nyelvű hivatalos iratot, a város iratkezelési gyakorlata is ezt mutatja, viszont személyeket érintő szerződések kötésénél kérhették, hogy anyanyelvükre is fordítsák le. Szlovák nyelven állíthattak ki nyugtákat, elismervényeket, kötelezvényeket, ha az abban szereplő, vagy érintett személy tudott írni szlovák nyelven, vagy saját megnyugtató céljából anyanyelvén íratta le. A német és a latin nyelvű ügyintézés ugyanakkor általánosan elfogadott volt a nyelvváltás után is.

Az 1840-es években Kassa hivatali nyelvhasználata a korábbi évtizedektől eltérően gyökeresen megváltozott. A város a magyar nyelvre vált még az 1844-es törvény életbe lépése előtt. A város szolgálatában álló hivatalok, hivatalnokok és tisztviselők a városi iratok szerint, néhány kivételtől eltekintve meglepően hamar, néhány év leforgása alatt magyarul kezdtek el levelezni a városi tanáccsal, tehát a reformkori országgyűlési képviselők többségének nézete megkérdőjelezhető. A város nemcsak gyorsan igazodott a nyelvpolitika változásaihoz, hanem a politikai elit által elfogadott nemzetiségek nyelvi asszimilációjában is részt vett a város hivatali életét néhány év alatt magyarosította.

²⁹ AMK R/2 Protocollum, 1848 n.6874.

SZŐKE KORNÉLIA

A 18. századi családtörténet-írás elméleti kérdései

Bevezetés

„A genealógiának terv- és rendszernélküli művelése, a tudomány czégére alatt űzött visszaélések, a megvásárolható írók és nagyravágyó családok szertelen arczátlansága elvégre felkeltették az egészséges visszahatást. Egyfelől valódi tudományos férfiak arra törekedtek, hogy véget vessenek az elődök tudósításaiba való vak hitnek, a tekintélyek szavára való meggondolás nélküli esküvésnek s azon fáradoztak, hogy az eddigi genealogiai zagyvalékot a kritika fáklyával megvilágítsák és az okirati források megnyitásával az Augias-istállót kitisztítsák.”¹ A 20. század elején Wertner Mór a 17–18. századi genealógia megújulását egyfelől abban látta, hogy *rendszer*t teremtett a kutatásban, és felülemelkedett az egyéni érdekeken. Emellett azonban azt is a korszak eredményeként könyveli el, hogy *valódi tudományos férfiak* az elődök eredményeinek másolói átvétele helyett az oklevéltani források bevonásával és kritikai szemléletű kezelésével alkottak maradandót az utókor számára. Vajon milyen formai alakzatokat öltött ez a változás a családtörténet műfaján belül, és milyen – a genealógiát illető – szemléletbeli változás azonosítható a családtörténeti műveket vizsgálva? Többek között ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni az előadásom.

Neptunus és az ősi sírkövek

A családtörténetet – melyet találónan nevezett Bene Sándor a költészet és történetírás határműfajának – valóban sokarcúság (de még a 18. században is formai változékonyság) jellemez, hiszen felvirágzása, háttérbe szorítása, formai és tartalmi gazdagodása mögött társadalmi mozgások munkálnak; úgymint a mobilitás megrekedése, társadalmi struktúrák megmerevedése vagy éppen átalakulása, a kiváltságok dokumentumokkal való körülbástyázásának igénye.² A konkrétan azonosítható okok országoként és koronként változnak, mégis megállapíthatóak a műfaj fejlődésének határvonalai és fordulópontjai.

Fordulópontként kiemelendő, hogy a 16. századból kelteződik a családtörténet műfajának kétarcúsága; a művek egyfelől őrzik az ősi genealogikus típusú történeti gondolkodás kereteit: többek között Kilian Heck³ és Sigrid Weigel⁴ tanulmányaiból tudható, hogy a genealógia a koraujkorban egyben a világértés ősi módja, ősi eredeti formája volt. A családfa volt a leszármazási tábla mellett a legfontosabb rendszer: stemmák keletkeztek a családi tablókhöz hasonlóan, de úgy, hogy nem csak egyetlen família leszármazási útjait mutatták be, hanem az egész világtörténelmet genealogiai kapcsolatok alapján ábrázolták. Emellett ekkor (tehát a 16. században) érzékelhető az a törekvés is, amely forráskritikai módszerek fejlődésének követésében mutatkozik, és amely az állításoknak dokumentumok összehasonlításán alapuló argumentációján nyugszik.⁵ A 18. századra ez utóbbi elvárás munkál kizárólagosan a családtörténetek esetében. Addig azonban még hosszú az út, és hogy hogyan válik a tárgyi forrás a leszármazások igazolásának kizárólagos eszközévé, arra vonatkozóan egyetlen család példáját említem. Figyelmemet az első ősrre, a szövegekben róla közölt információkra összpontosítom.

1519-ben Valentinus Echius (Eck Bálint) elfoglalván Bártfa város ügyészi székét, meg akarta hálálni mecénása, Thurzó Elek támogatását, és *A Thurzó család nevének ősi eredetéről (De antiquissima nominis et familiae*

¹ WERTNER MÓR, *A genealógia közép- és újkori fejlődése*, Turul, 1905/2, 107.

² BENE SÁNDOR, *Őskeresők: A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere*, ItK, 107(2003), 19.

³ KILIAN HECK, *Der Ahne als Denkform = Wozu Geschichte(n)?: Geschichtswissenschaft und Geschichtsphilosophie im Widerstreit*, Hg. Volker DEPKAT, Franz Steiner, 2004, 157.

⁴ SIGRID WEIGEL, *Genealogy: On the iconography and rhetorics of an epistemological topos*, Enciclopédia e Hipertexto, <http://www.educ.fc.ul.pt/hyper/resources/sweigel/> (2009.05.04).

⁵ BENE, *i. m.*, 25.

Thurzonum origine) című dicsőítő költeményében patrónusa iránt érzett hálájától vezetve a család isteni eredetének bizonyításával kedveskedik. A Thurzó nevet a (t)hursio (lat. 'delfin') alakból származtatja, így jut el a Neptunustól való származásemlektig.⁶ Eck több mitikus személyt felsorol, akik szintén Neptunus utódai (Dorus, Phorcus szardíniai király, Pelius, Delphinus, Mesappus stb.), de Thursio után a családot érintve, rögtön Györgyöt – Szaniszló és János püspökök és Elek országbíró nagyapját – említi.⁷ Nem egészen nyolcvan év múlva, a Thurzó-nádorok halott beszédeiben az ősi származás bizonyítására már kézzelfoghatóbb bizonyítékot vonultatnak fel a prédikátorok: Elias Ursinus,⁸ Abrahamides Izsak,⁹ Spiegel Jeremiás¹⁰ és Zabler Péter¹¹ a család ősiségének kiemelésére egy háromszáz éves sírkőfeliratot idéznek, amely egy középkori ős, Thurzó Ottó testét takarja a bécsi minorita templomban.¹² A halotti beszédekben azt olvashatjuk, hogy a család cselekedeteinek dicsőségével – ahogyan a Nílus üdvös és termékeny áradásával – elárasztotta a földet, de ahogyan senki sem tudja megmondani pontosan honnan ered az áldást hozó folyó, úgy a család pontos eredetét sem lehet tudni. Mégis ősiségére bizonyítást szolgál a Bécsben található sírkő, amelyre mind a négy prédikátor utal, ketten pedig (Elias Ursinus és Abrahamides Izsak) szó szerint idézik is. A felirat szövege a következő: „Ottho Thurso hic jacet sepultus.”

Thurzó Ottóról a halotti beszédek alapján semmi közelebbit nem tudunk meg, ebben a kontextusban azonban ez elegendő információnak bizonyul, hiszen a feliratra való hivatkozásnak csupán az a célja, hogy a család ősiségére szolgáljon bizonyítékul. Később, a 18. században a történeti kutatás okleveles biztosítékokat kíván, és a családi eredet kutatásában meghatározó jelentőséggel bír ez az ausztriai ős, hiszen a jezsuita történész Wagner Károly számára elsődleges hivatkozási hely lesz Abrahamides Izsak halotti beszéde a család ausztriai eredetének bizonyításakor. Wagner az eredet kérdését önálló problémává teszi és nem áll meg annál, hogy felhívja a figyelmet a háromszáz éves gyökerekre, hanem igyekszik meghatározni a pontos származást. Elmondja, hogy nemzetiség eredetét és származását nem lehet egyértelműen megjelölni, mert maguk a történetírók is eltérő álláspontot képviselnek. Voltak olyanok – folytatja –, mint Spener, aki a Thurzókat Tatárszázból származtatja, ahonnan Magyarországra és Lengyelországra jöttek, egyik ágban Németországba, Augsburgba távoztak el, de I. Ferdinánd ideje alatt visszatértek Magyarországra és Ausztriába, ahol Hardeck tartományban, a Duna menti Kremsben a Graveneck dinasztiát szolgálták.¹³ Wagner főleg ausztriai forráskiadványokra támaszkodik, és Abrahamides Izsak halotti beszédét és az említett sírkőfeliratot arra használja fel, hogy – talán patriotizmusa miatt – a családnak Ausztriában keressen gyökereket a Ravenek, Tursenreit, Tirnstein, Aspern és Sonnberg családok között. Elmondása szerint ugyanis ezek az osztrák családok egészen konkrét rokonságban vagy megfelelésben állnak a Thurzókkal, hiszen mikor egyes ausztriai források Ravenek vagy Tursenreit nevű személyeket említenek, valószínűleg a Thurzókat kell értenünk ez alatt. Wagner egy 1263-as iratot felmutatva támasztja alá egy Zwettelben élő, öregkorára a ciszterci rendbe lépő, és ott mártírrá avatott lichtenfelsi Thurzó Hugó mint a család legkorábbi őseinek létezését.¹⁴

Mielőtt véglegesen a 18. század felé fordulnánk, egyetlen megjegyzés erejéig még visszatérek a korábbi gondolatához. Ahogyan Bene Sándor rámutatott, nem arról van szó tehát, hogy a genealógia műfajának fejlődése

⁶ Az etimológia humanizmus-kori alkalmazásáról: *Humanista történetírók*, vál., kiad., jegyz. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 1168 (Magyar Remekírók). Thurzó Elek és Eck Bálint kapcsolatára: Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*, Toronto, University of Toronto Press, 2007, 109.

⁷ Uo. és KLENNER Aladár, *Eck Bálint: Thurzó Elek humanista pártfogoltja*, Bp., Rajkai Lajos Könyvnyomdája, 1939, 30. Klenner még megjegyzi „úgy látszik régebbi ősről a család tagjai sem tudtak”.

⁸ RMK II 445, 13.

⁹ RMK II 375, 14.

¹⁰ OSzK, Hung. I. 442, 18.

¹¹ RMK II 447, 18.

¹² *Antiquitatis vestigia cupis? Invenies ea passim, maxime autem in illo Otthonis Thurzonis monumento, quod Wienne Austriae in Minoritarum aede ante trecentos annos positum, hanc inscriptionem habet.* RMK II 445, 13.

¹³ Sunt, qui illam [familiam Thurzoniam] ex Tartaria prodiisse credant, atque hos inter Spenerus sic loquitur: »Perillustris Familia Baronum, et Comitum dicitur ex Tartaria in Poloniam, et Hungariam venisse: unde linea una in Germaniam transiit, sede Augustae Vindelicorum sumpta, se din Hungariam rediere, et in Austriam ubi sub Ferdinando I. a Comitibus Hardeckiis emere Dynastiam Graveneck infra Cremsium ad Danubium. Carolus WAGNER, *Analecta Scepussii sacri et profani: complectens genealogiam illustrium familiarum quae olim in Scepussio floruerunt*, IV, Posonii–Cassoviae, Joannis Michaelis Landerer, 1778, 46 (a továbbiakban: WAGNER 1778). Spener idézett szöveghelye a Thurzókról: Philipp Jakob SPENER, *Historia Insignium Illustrium Seu Operis Heraldici Pars Specialis*, Frankfurt, 1717, 372.

¹⁴ WAGNER 1778, 46.

során van egy átmeneti időszak, amikor a családi őstörténetet még hamisítanak, vagy naiv eredetmondákat ismételtetnek, az újabb korokra meg már alkalmazzák az újabb tudományos eljárásokat, hanem arról, hogy a genealógiák két részét a 17. században két eltérő módon olvasták és értették.¹⁵ Cikkében rámutat arra, hogy az *irodalminak* nevezett igazság kiegészítette a *történeti* igazságot, és fordítva.

A 18. századra a genealógiának ez a fajta szemlélete megváltozik, és talán e változást tetten érhetjük Wagner és korának tudósai munkásságában. A genealógia – először Németországban – önálló egyetemi diszciplínává válik mind a bölcsész, mind a jogi fakultáson. Megjelennek az első módszertani munkák, amelyek a családtörténeti vizsgálódások kereteit megszabják. Formálódik – ha sokféle módozaton át is – a tudomány határvonala és státusza. Vajon mit kezd a 18. század a korábbi idők családtörténeti hagyományával? Erre álljon itt egy példa Johann Christoph Gatterertől, akit a göttingeni történeti iskola és az ottani történeti segédtudományi tanszék egyik megalapítója¹⁶ és a magyarországi oklevéltani kézikönyvek egyik mintája¹⁷ volt. „A genealógia nem tulajdonképpeni tudomány, mint az ő növérei a kronológia, a heraldika stb. Az ember magyarázatra és igazolásra használja azt, ahogyan a históriát. A genealógia tehát anyagában és formájában a históriával közös: amelyet az emberek saját nagy szükségleteik miatt emelnek ki a történelem egészéből, és adnak neki kitüntetett szerepet.”¹⁸ Gatterer emellett felhívja a figyelmet arra is, hogy a genealógia elsősorban szemléletet jelent, és csak másodsorban tudományt: „A genealógia ezzel szemben korábban volt az emberek között, mint a história (Genealogie gab es eher unter der Menschen als Historie), hiszen az emberi lélek genealógiai viszonyok köré épülő gondolkodásmódja megmutatkozik azokban a leszármazási táblákban, amelyek az isteni kapcsolatokat illetik.”¹⁹

Bevezető idézetemben Wertner Mór a 17–18. századi genealógia megújulását (és hozzátehetjük megjegyzései nem csak a genealógiára, hanem a történettudomány egészének viszonyulási módjára is igazak) többek között abban látta, hogy megmutatta a kutatóknak az okleveles források feltárásának módját, azaz kidolgozta a történeti kutatást segítő segédtudományokat, melyek között első a diplomatika volt. A történettudomány strukturális változása a családtörténeti hagyományt is érintette: a 18. századtól kezdve a genealógia mint történeti segédtudomány egy általános tudománytörténeti használat kereteiben mozog.

A 18. századi családtörténeti művek háttéré és az oklevelek mint a származás legfontosabb nyomai

A 18. századi családtörténet-írás elméleti kérdéseit azokat a családtörténetek formájára, tartalmára, kérdésfeltevéseire vonatkozó írói elgondolásokat értem, amelyek a genealógiai művek előszavaiban kifejtésre kerülnek. Tisztában vagyok azzal, hogy a családtörténet-írás megfontolásai és kérdésfeltevései mögött, vizsgálni szükséges a nemesség státusával, hivatásával, kritériumaival kapcsolatos jelenségeket, a családtörténet-írás kereteinek, metodikájának felvázolásához pedig egyéb eltérő műfajú szövegek bevonása is szükséges. Jelen előadásban Wagner Károly *Collectanea genealogico-historica* (Buda, 1778) és *Analecta Scepusii sacri et profani* (Pozsony, 1778) című művének negyedik kötetével és Lehotzky András *Stemmatographia nobilium familiarum Regni Hungariae* (Pozsony, 1796) címen megjelent családtörténeti művek előszavaival foglalkozom. A 18. századi legfőbb eredményekként ezeket az írásokat tartja számon a szakirodalom,²⁰ maga Nagy Iván is saját munkájának előzményeként tekint rájuk. Mely tudományos törekvés azonosítható ezekben a művekben, miben látják műveik újdonságát ezek az írók és mely kívánalmaknak akarnak megfelelni írásukkal? Ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni előadásom második része.

A sárosi származású Wagner Károlyt (1732–1790) elsősorban genealógiai kutatásai révén tartják számon. A jezsuita történetírói iskola második nemzedékéhez tartozott. A Kaprinai-Pray-Wagner triászot Kovachich Márton György úgy emlegette, mint akik elvi módszerekkel képesek előmozdítani a magyarországi történelem kutatá-

¹⁵ BENE, *i. m.*, 28.

¹⁶ *Allgemeine Deutsche Biographie*, I–LVI, Leipzig, 1875–1912, 90.

¹⁷ Schwartner Márton Gatterernél tanult, és műveinek mintájára adta ki saját oklevéltani kézikönyvét. GÁRDONYI Albert, *A történelmi segédtudományok története*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926 (A Magyar Történettudomány Kézikönyve 2), 6.

¹⁸ Johann Christoph GATTERER, *Abriss der Genealogie*, Göttingen, Bandenhoek und Ruprechts, 1788, 4.

¹⁹ *Uo.*, 5.

²⁰ GÁRDONYI, *i. m.*, 11. W. KOVÁCS András, *Studies of Hungarian Genealogical Research*, Colloquia: Journal of Central European History, 2003–2004/1–2, 246.

sát.²¹ A jezsuita tudományos eszmény már az ötvenes évek táján tekintélyes egyháziak körében is kritika tárgyává lett. A történetírói iskola a bécsi udvar támogatásával jött létre, és a hangya-szorgalmat igénylő adatgyűjtés elsődleges célja vallási volt: az egyházi intézmények birtokjogának messzemenő okleveles bizonyítása. A nemzeti szempont megjelenése Hevenesinél a jellegzetes barokk „vallási propaganda” szolgálatában állt.²² Ezzel szemben a Kaprinai és Pray nevével fémjelzett forráskritikai igényű második nemzedék már tudatosan a magyar nemzeti múlt feltárásán dolgozott. Katolikus voltuk nem jelentett előítéletet sem a történelmi adatgyűjtés során, sem más hazai vagy külföldi történetírók kutatási eredményeinek megítélésében, bár Wagner esetében a szakirodalom több esetben patriotizmusát emeli ki.²³ Ezt azért szükséges itt is megjegyezni, mert Tarnai Andor a régi magyarországi irodalomtörténet-írás európai helyét keresve két meghatározó aspektusra hívta fel a figyelmet: egyrészt utalt annak igen szoros német kapcsolataira, másrészt kiemelte az osztrák állampatriotizmus befolyását. Véleménye szerint ez utóbbi döntő jelentőségű a 18. század tudománytörténeti munkásságának elbírálásánál. „Az államszemléletben végbemenő változás csak egyik, bár igen lényeges vetülete az egész országban kimutatható polgári megmozdulásnak, amely döntően meghatározta a kifejlődőben lévő irodalomtörténet-írást.”²⁴

Az *Analecta Scepusii sacri et profani (Válogatás a világi Szepesből, 1774–1778)* máig használt forrásgyűjtemény a Szepesség történetére vonatkozóan. Négy kötetben adja közre a Szepesség történetére vonatkozó forrásokat: királyi kiváltságleveleket, bullákat, a szepesi elbeszélő forrásokat, a templomok-, épületek-, síremlékek feliratait, az egyházi és világi tisztségviselők történetére vonatkozó okleveleket és egyéb dokumentumokat és az egykor a Szepesség területén élő, de mára már kihalt családok (Szapolyai, Thurzó, Thököly és Warkocs) genealógiáját. Wagner munkájában még elvéve közöl genealógiai táblát, inkább egyetlen östől kiindulva egymás után felsorolja a családok egykor élt tagjait, és mellékeli hozzájuk a rendelkezésére álló forrást; történetírói szövegeket, alkalmi beszédeket, okleveleket. Az *Analecta* kötetét Zbirskó József Károly szepesi prépostnak ajánlja. Olvasóhoz címzett előszavában elmondja személyes indokait, amiért a válogatás munkálataiba kezdett: sok éve már, hogy felsőbb utasítás miatt (Majorum voluntate) a Szepességen tevékenykedik, ahol sem a csekély jelentőségű, sem az újabb iratok, kódexek és kéziratok nem tántorították el. Ahogyan az iratokat előásta, mindig mást és mást szemelgetett belőle, és közben az a gondolat foglalkoztatta, hogy kiválogassa és kiadja azokat. Amikor ez a szándéka eljutott a barátaihoz, nemcsak helyeselték, hanem erősen sürgették (non probabant modo, sed urgebant vehementer), hogy megtegye és ne álljon el tőle, sőt önzetlen módon a segítségére voltak. A *Collectanea genealogico-historica illustrium familiarum quae jam interciderunt* (Történeti-genealógiai gyűjteménye azon családoknak, amelyek már kihaltak, 1778)²⁵ című műve egy nagyobb vállalkozás kezdeteként látott napvilágot, amely végül ezzel az egyetlen megjelent kötetével – és tíz család genealógiájával – végül torzóban maradt.

Tanulmányosok Wagner szavai a családok kiválasztására vonatkozóan: tévednek azok – írja – akik azt hiszik, hogy az okleveleket és a régi iratokat azért ástam elő, hogy azokkal valakinek ártani, vagy valamit védelmezni szerettem volna. Nem más volt a szándékom, mintsem az, hogy a Szepest érintő homályt eloszlassam, és ahol tudtam, inkább megvilágítsam, majd arra törekedtem, hogy Magyarország történetéhez egyéb hozzájárulással szolgáljak.²⁶ Talán ez a megfontolás, ez a rágalomtól tartó túlzott óvatosság vezette arra, hogy munkáiban csak kihalt családok történetével foglalkozzon. Műveiben hangsúlyozza, hogy pusztán tudományos szempontok vezették, nem akar semmilyen gyakorlati érdeket szolgálni. Csalódnia kell az olvasónak – írja Wagner az *Analecta* negyedik kötetének bevezetőjében – ha azt várja, hogy olyan családokról olvashat, amelyek máig virágoztak, vagy most is virágoznak. Olyan családokat választott, amelyek korábban híresek voltak, és amelyek ágaikban már jó ideje kihaltak. Arra vonatkozóan, hogy miért ezeket a családokat választotta, Wagner szűkszavú és frapáns választ ad: „Az ok, amiért ezt tettem? Nem egy van, legfőképpen az, hogy így tetszett, a többit elmondani, nem ide tartozik.”²⁷

²¹ Kovachich Márton György véleményét idézi: Milota MALOVECKÁ, *Karol Wagner: Egy történész patriotizmusa*, ford. DEMMEL József, Sic Itur ad Astra, 2006/3–4, 116.

²² HÖLVÉNYI György, *Wagner Károly és a Bél-iskola*, Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V, 1970, 331.

²³ *Uo.*, 330; MALOVECKÁ, *i. m.*

²⁴ TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása = Uő., Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 16), 19.

²⁵ Carolus WAGNER, *Collectanea genealogico-historica illustrium familiarum quae jam interciderunt*, I, Budae, 1778.

²⁶ Non aliud propositum erat, quam ut Scepusio tenebras depellam et lucem, quoad possem, affundam, illud deinde curavi, ut ad Hungariae historiam accessiones aliquas faciam. WAGNER 1778, 2.

²⁷ Causa, cur id fecerim? Non una est, potissima, quod ita placuit, caeteras hic adferre nihil attinet. *Uo.*

Wagner előszavában a jezsuita Franz Xaver Mannhart művére²⁸ hivatkozva az okleveleket tekinti a történeti kutatás legmegfelelőbb forrásainak. A múlt tanulmányozásakor elsősorban ezekhez kell fordulnunk – írja – hiszen a császárok, királyok, hadvezérek, előkelő férfiak, nem kevésbé különböző püspökök, főpapok, egyéb előjárók méltóságát, hatalmát, kormányzásának nagyszerűségét (regiminis amplitudinem) az oklevelekből megismerjük: híres cselekedeteiket, jámborságukat, felebaráti jóságukat (liberalitatem in amicos), érdemeiket. Emellett megismerjük az előkelőknek és családoknak az eredetét, érdemeit, szolgálataikat, növekedését, változását, és pusztulását, amelyeket könnyen megérthetünk az oklevelek segítségével, mintsem a márványon és régi ércen tévesen kinyomoznánk.²⁹ Felmerül tehát a történeti hitelesség, az igazság kérdése, mégpedig abban az értelemben, hogy Wagner szerint pontosabban kideríthető az eredet az oklevelek segítségével, mintsem a régi feliratok vizsgálásával. Így van ez a magyaroknál is – folytatja – akik manapság arra vállalkoznak, hogy hazájuk híres dolgait kutatják kisebbités és magasztalás nélkül (nec parce, nec sine laude) ezzel az eszközzel bővíthetik a történeteket, és ezzel a támasszal erősíthetik meg az évkönyveket.³⁰ A genealógiáknak más hasznuk is van, hiszen ahogy azt már Lazius is kifejtette, segítségül szolgálnak a cselekedetek megértésében, magyarázatul szolgálnak a történelemre, és az ősök az utódok számára is példaként szolgálhatnak. Emellett megmutatja a területek neveinek megváltozását és előtárja az ottani előkelők és fejedelmek leszármazását, amely ágak a provinciában már kihaltak, az emlékezetüket ezáltal feléleszti és a provinciát, amelyben éltek, híressé teszi.³¹

Lehotzky András hagyománykövetése

Hasonlóan vélekedik Lehotzky András³² is, aki bizonyos szempontból a wagneri hagyomány folytatójának tartja magát. Alig húsz év múlva megjelent művének, a *Stemmatographia nobilium familiarum Regni Hungariae* (Pozsony, 1796) előszavában az ősök példamutatásáról szóló hasznosságot kiegészíti azzal a kíváncsisággal, amely a külföldi genealógiai szakmunkák soraiba való felzárkózást sürgetik. „Magyarország nemes családjainak a kezdetektől tartó családfáját és oklevelekből kiolvasható méltóságait kidolgoztam, azért, hogy növeljem Wagner Károly atya genealógiai-történeti gyűjteményét, megtartva az ő által használt szokásos helyet és időt, és a már így elkészített művet ajánlom: Első részében a Magyar Királyság nemeseinek sorát készítettem el (serie nobilium Regni Hungariae), akik a királyság kezdetétől fogva virágoztak, és politikai-történeti feljegyzésekkel világítottam meg bízva abban, hogy ezzel a mű teljességét szolgálom. A nemesi nemzetségeket aztán a mű második részében tárgyalom a családfa levezetésével, oklevél bizonyossága mellett (juxta diplomatum fidem) elkülönítve, a kezdetektől a méltóságokig adom majd a magyarázatokat. Ugyanis elsődlegesen az elmondottakból, és a mű második részében megírt családfák alapján szokásos felvilágosításként bárkinek elmondhatjuk, hogy a külföldiek között voltak olyanok, akik ösztönöztek minket erre, akik az ő férfiaiknak összefűzött életrajzukkal sok kötetet teleírtak, így tehát példájuk hasonló követésére vágyik a mi vidékünk is (provincia nostra). Ilyenek voltak Kevenhüller, Bucelinus, Spener, Ortelius de hasonlóan hozzájuk Zedler is lexikonjában.³³ A családtörténet igazi haszna szerinte, hogy híressé tegye a hazát. Cassiodorust idézve Lehotzky elmondja, hogy méltatlan lennél polgárjogodhoz, hogy ha lehetőségedet elmulasztva nem törekednél arra, hogy hazádat híressé tedd. „Hiszen azt bármely tekintetben gyönyörködtetni tudod. Gyönyörködtesd hát nappal és éjjel, fordulj az atyák emlékezetéhez, őrizd meg, vizsgálj meg a te nemzetségednek eredetét, viselt dolgait, évkönyvekben fennmaradt emlékeit.”³⁴

Lehotzky amellet, hogy művét Wagner folytatásának tekinti újszerűségét is kiemeli. A *Stemmatographia* közül először leszármazási táblákat, amely megnehezíti a kötetek nyomtatását. „Wagner atya volt, akivel megosztottam szándékomat, és akinek méltó kidolgozásait mind forma mind metódus tekintetében az állami méltóságviselők leírásánál használatba vettem, vállalva, hogy azt folytatom, bővítem és híressé teszem. A módszer nyomta-

²⁸ Az innsbrucki jezsuita Franz Xaver Mannhart (1696–1773) 12 kötetes művéből (*Bibliotheca domestica bonarum artium ac eruditionis studiosorum usui instructa et aperta*) Wagner a negyedikre, az oklevéltani munkára hivatkozik: *De re diplomatica, deque philosophia naturali et morali* (1762).

²⁹ Carolus WAGNER, *Analecta Scepūsii sacri et profani: Complectens bullas pontificum, caesarum, regumque diplomata, illustrium virorum epistolas, aliaque monumenta literaria ad notitiam scepūsii facientia*, I, Viennae, Trattner, 1774, 2.

³⁰ *Uo.*, 3.

³¹ WAGNER, *Collectanea genealogico-historica...*, i. m., 2.

³² Lehotzky a magyar nemzeti bibliográfia megteremtésére irányuló törekvéséről: POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella, *Lehotzky András Magyar Könyvtára és kapcsolatai a korai magyar könyvészetekkel*, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 16(2007), 52–57.

³³ LEHOTZKY, i. m., 2.

³⁴ *Uo.*, 3.

tása bizony a genealógiai táblák miatt nehéz, ámbar az olvasónak rövidebb és hasznosabb. Ha a gyűjtemény bárki számára üresnek, a kötetek néhol hézagosnak, az írás szétszórtnak tűnik, emlékezzék Seneca levelére »a rendezetlenség is hasznot rejt, ha van benne szabályosság.«³⁵

Elődei tudományos eredményeihez való viszonyát illusztrálva használja Lehotzky egy másik elterjedt toposzt: „Nem jobb a póknak hálója azért, mert önmagából növeszti szálait, nem csekélyebb a méh, aki a virágokból gyűjtöget.”³⁶ Seneca Luciliushoz írott nyolcvanegyedik levelében alkalmazza a méh-hasonlatot az írói mintakövetés illusztrálására, és amely hasonlat egészen Herderig végigkövethető a világirodalomban a kérdést illetően, hogy vajon hogyan kell viszonyulnunk az elődök adta hagyományokhoz.³⁷

A hasonlat a magyarországi írásbeliségben is megtalálható, ahol a pók a méhvel szemben egy eltérő tudósi viselkedést példáz. Pázmány Péter *Kalauz*ának előszavában a két szélsőséges írói magatartás közti középút kijelölésére használja ezt a toposzt: „Új találmányokat és magam fejből költött dolgokat tőlem senki nem várjon. Mert tudom a pókháló nem jobb a lépes méznél, noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját, a méh pedig virágokról szedegeti mézét. Azért igyekeztem azon, hogy a régiek nyomából ki ne lépjem, hanem az ő fegyverházából vegyek diadalmas kardokat, melyekkel a régi tévelygések nyaka szakasztatott. Azoknak való az újság, kik vagy elmefuttatásért, vagy bölcsességben való élességnek mustrálásáért írogatnak.”³⁸ Hasonlóan – ti. pókkal kiegészítve és a méhvel szembeállítva – alkalmazza a hasonlatot reneszánsz filozófia betetőzője Francis Bacon, aki az emberi megismerés természetére vonatkozóan tesz megállapításokat. A megismerés egyik módja Bacon szerint a pók útja: az ilyen bölcselő a tiszta tapasztalatból, tények nélkülözésével hozza létre tanait. Az ilyen spekulatív filozófust nevezi ő egyoldalú racionalistának. A második mód a hangya útja, azaz a szűk értelemben vett empiristáé, akinek tevékenysége megmaradt a tények pusztá gyűjtögetésénél, s nem törekszik elméleti következtetések levonására. A helyes út a méh útja, hiszen ebben az esetben az egyszerű tényeket „saját képességeinek megfelelően alakítja és rendezi át”, így sikerül a virágporból mézet formálnia.³⁹ Lehotzky annak illusztrálására használja ezt a hasonlatot, hogy habár szükséges a régi hagyományokat és eredményeket ismernünk, ezeket felhasználva törekednünk kell a fejlődésre és az önállóságra. Szegedi Mihály *Heroes Hungariae* (1743) című művére hivatkozva fejezi be a gondolatmenetet: „megvan a remény arra, hogy ahol az alapot bárki elkezdte, azt más folytatni fogja, mivel nemzetsége cselekedeteinek okait addig így még nem írta le senki.”⁴⁰

³⁵ *Uo.*, 4.

³⁶ Neque araneorum tela ideo melior, quod ex se fila gignant, nec apum vilior, quod ex floribus libant.

³⁷ Jürgen von STACKELBERG, *Das Bienengleichnis: Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Imitatio*, Romanische Forschungen, 68(1956), 273.

³⁸ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérlő kalauz* (1613) = PÁZMÁNY Péter *művei*, kiad., vál., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Magyar Remekírók), 261. A metafora elterjedtségére további példa, hogy Pécseli Király Imre retorikai kézikönyvében is szerepel, szintén abban az összefüggésben, ami az elődök mintakövetését hivatott szemléltetni. A figyelmet felhívja rá: KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika Tanulmányok), 76.

³⁹ Francis BACON, *Novum Organum: Aforizmák a természet magyarázatáról és az ember uralmáról* = *Uő.*, *Új Atlantisz, Novum Organum*, ford. SARKADY János, Bp., Lazi, 2001, 117.

⁴⁰ LEHOTZKY, *i. m.* 4.

Horváth Lajos, a horvát-szlavónországi küldött

Az 1867-es kiegyezéssel a horvát-ügy megoldását végérvényesen a magyarok gondjaira bízta Ausztria. Hazánk politikai elitjének vezető tagjai sajátos probléma megoldására vállalkoztak ezzel, hiszen Horvátország történetileg kialakult politikai autonómiával rendelkezett. Az országban a földbirtokos osztály meglehetősen erős volt, amely nagymértékben növelte a horvátok kiszolgáltatottságát. A magyar uralkodó osztály legfőbb külpolitikai célja a balkáni népek nemzeti törekvéseinek féken tartása volt, hiszen ezáltal megvalósulhatott a nemzetek feletti uralom. A szélesebb néptömegek politikai kezdeményezéseit mindenképpen el kívánták fojtani, a politikai életet a parlament és a pártklubok szűk körére szeretnék volna korlátozni. A viszonyok rendezését, mely egyre sürgetőbbé vált (főként a korábbi, 1866-os sikertelen kísérlet után), mindkét részről bizottságok gondjaira bízta.

Az első bizottság 1868. január 30-án kezdte meg működését, elsődleges feladata a közjogi viszonyok rendezése volt. A horvátok egy tizenkét fős bizottság felállítását valósították meg, melynek tagjai választás útján nyerték el tisztségüket. Magyarországon szintén tizenkét bizottsági tagot választottak, akiknek utánpótlásáról, cserélődéséről csak kihalásos alapon lehetett szó. (Lényegében újraválasztották az 1866-ban megbízott bizottsági tagokat.) 1868. március 30-án új bizottsági tagokat kényszerült választani a magyar országgyűlés. Az időközben elhunyt Siskovics József és három, akkorra miniszterré vált tag (báró Eötvös, gróf Mikó, gróf Andrássy) helyett választották meg Horváth Lajost, Botka Tivadart, Dózsa Dánielt és Vadnay Lajost.

1868. április 8-án elkészült a *Határozati javaslat a horvát ügyben kiküldött országos küldöttség javaslata folytán előleg megállapítandókra nézve*, amelyhez mindkét fél részéről nyilatkozat készült, benne felsorakoztatott érvekkel arra vonatkozóan, hogy melyik fél mit kíván, és ehhez milyen jogi alapja van. A magyar és horvát országos küldöttség április 28-án ült össze először Budapesten; a közös elnök ismét (1866-hoz hasonlóan) gróf Majláth Antal lett, előadóként Csengery Antal és Cár János vett részt. A bizottságok elhatározták, hogy közös értekezleten döntenek, de magántanácskozásokon készítik elő a kérdéseket. A továbbiakban még két közös értekezletet tartottak, az első május 6-án, Fiume ügyében – mely ekkor nem járt eredménnyel –, majd július 24-én, amikor az egyezményi javaslat szövegét állapították meg. Tartalmát tekintve a következők emelhetők ki: a király személye mindkét ország számára egy és ugyanaz, akit ugyanazon koronával, ugyanazon időben, helyen és koronázási ténnyel koronáznak királlyá. „Ez állami közösségből és összetartozásból foly, hogy Magyarország, s Horvát-Szlavon és Dalmátországek királya egy és ugyanazon koronával s egy és ugyanazon koronázási cselekménnyel koronáztatik meg, s a Szt. István koronája alatt álló összes országok részére, ez országok közös országgyűlésére közös koronázási oklevél állapítatik meg és állítatik ki.”¹ Valamint a közös ügyek is megállapításra kerültek, úgymint a közös alkotmány, közös országgyűlés és a közös külföldi képviselet. Az országgyűlést mindig Pesten tartották, ahol a közös ügyeket is megvitatták. Huszonkilenc horvát képviselő ült a parlamentben – később a horvát népesség növekedésének arányában ez negyvennégyre módosult. Az országgyűlések idején mindig ott lobogott az Országház tetején a horvát lobogó is, ezzel jelezve a külvilágnak az összetartozást.

A horvát képviselőknek joguk volt saját anyanyelvükön felszólalni és a kérdéseikre adott válaszokat is joguk volt horvát nyelven meghallgatni. Megtalálható a javaslatban a „Szent István koronája összes országainak mindegyikének az udvartartás költségeinek megajánlása. Közös ügy továbbá az újonczajánlás, a védrendszert és hadkötelezettséget illető törvényhozás.”² A javaslat ezen felül kimondja, hogy „az összes adórendszer megállapítása, az egyenes és közvetett adók megajánlása, az adóknak mind nemeire, mind számtételeire nézve, úgy szintén az adók kivetése, kezelése, és behajtása, új adók behozása, a közös ügyek költségvetésének megszavazása, valamint a közös ügyek költségeit illető zárszámadások megvizsgálása”³ közös ügynek számít. A kilencedik paragrafus arról is rendelkezik, hogy „közös ügyei a magyar korona összes országainak: a pénz, ércpénz és bankjegy-ügy is [...] s általában a kereskedelem, vámok, távirtda, posták, vasutak, országos utak, kikötők, hajózás és mindazon

¹ B.-A.-Z. m. Lt. XIV. – 34. *Horváth Lajos iratai 1861–1903*, II. doboz.

² *Uo.*

³ *Uo.*

közlekedési eszközök ügye, amelyek Magyarországot s Horvát-Szlavon és Dalmátországot közösen érdeklik.”⁴ Végül megállapítja, hogy „közös végre a törvényhozás, a tengerészeti, kereskedelmi, váltó és bányajogra nézve, mint szintén a biztosítási és egyesületi ügyekben, s az útlevél rendszert, az idegenek fölött gyakorlandó rendőrségek, az állampolgárságok és honosítások”⁵. Saját ügyek maradtak a közigazgatás, a vallás, az oktatás, az igazságszolgáltatás egy része, valamint a saját törvényhozás.

Az egyezmény módosította a báni tisztség politikai hatáskörét is. Az eddigiekkel ellentétben nem lehetett tovább katonai parancsnok, és számos más jogosítványától is megfosztották. Mindemellett új elvárásokat támasztottak a leendő bánnal szemben: nemesnek, katolikusnak, született magyarnak kellett lennie, és horvát földterülettel is rendelkeznie kellett. Ez nehézségek elé állította a jövő bánjait, hiszen a fenti feltételeknek csak nagyon kevesen feleltek meg. Az egyezményt a horvát országgyűlés szeptember 24-én könnyen érthető lelkesedéssel fogadta el, „69 szóval 5 ellen.”⁶ A magyar országgyűlés általánosságban és részleteiben szeptember 28-án „vita nélkül, közakarattal és lelkesedéssel”⁷ szavazta meg egy pár elvi kijelentés mellett. Ezek szerint az egyezményt megerősítés alá csak Fiume és kerülete haladék nélküli, tetteles visszacsatolása után terjeszti fel, valamint elfogadja Dalmácia s a Határőrvidék bekebelezésére nézve a küldöttség jelentését, s kijelenti, hogy a felmerülő határkérdésekben ez az egyezmény nem prejudikál. Ezzel Fiume sajátos közjogi helyzete nem oldódott meg, s a november 7-i királyi leirat sem tette tisztábbá a helyzetet: ebben az uralkodó újabb országos küldöttségek felállítását kéri, további egyeztetéseket javasol, s addig is óhajtja az egyezmény törvényerőre emelését. A tárgyalások végeredményeként november 26-án, mint az 1868. évi XXX. törvénycikkelyt szentesítették az egyezményt, melyet egyrésről az Erdéllyel egyesített Magyarország, másrésről a Horvát-Szlavon és Dalmátországot a köztük lévő államjogi kérdések kiegyenlítése iránt kötöttek. Az egyezmény elismerte Horvátország területi igényét a horvát-szlavon határőrvidékre, valamint Dalmáciára. Továbbra sem jött létre azonban megegyezés Fiume kérdésében, mivel arról még az unionisták sem voltak hajlandók lemondani. A fiumei olasz polgárság meg akarta tartani régi kiváltságos jogállását, nyelvi és közigazgatási autonómiáját a magyar kormány fennhatósága alatt. Ez kedvezett a magyar kormány terveinek, mely Fiumét a magyar tengeri kereskedelem bázisának szánta. (Többek között ennek első lépése volt, hogy a magyar kormány már 1867-ben királyi biztost állított a város élére.)

Fiume kérdésének rendezésére a képviselőház 1868. november 11-én egy háromtagú küldöttséget rendelt, melybe a maga részéről Deákot, Csengeryt, és Horváth Lajost választotta meg – november végén a közös disputa megszakadt, talán éppen a kiegyezési törvénynek köszönhető meglegedettség miatt. 1869 májusában és júniusában a tárgyalások ismét folytatódtak, közben az országgyűlés 1869. május 7-én a bizottságot megújítva, Deákot, Horváth Lajost és Éber Nándort választotta tagokká. Ennek ellenére július 10-én, Vukovics Sebő egy interpellációjára Deák csak azt jelenthette, hogy a horvát, a fiumei s a magyar nézetek nagyon eltérőek, s egyelőre csak a tárgyalások folytatásáról vagy megszakításáról lehet szó, ugyanakkor némi közeledés is tapasztalható.⁸ Mivel Andrassy is kiállt a tárgyalások folytatása mellett, a képviselők hasonlóképpen határoztak. 1870. március 15-én került a végleges bizottsági jelentés az országgyűlés elé, amely a következő javaslattal élt: Fiumében vezessenek be provizóriumot, a királyi biztos helyét kormányzó foglalja el, Fiume közös ügyei a magyar országgyűlésre tartozzanak, Fiume-megye pedig kerüljön az autonóm horvát kormány fennhatósága alá.⁹

Fiume területét továbbra is mindkét ország magáénak akarta, s a vitás kérdésben nem tudtak megegyezni, így végül az eredménytelen tárgyalások sorozata után az uralkodóhoz fordultak. Ferenc József a kérdést Fiume lakosainak népszavazásával döntette el, amely megmutatta, hogy maga Fiume Magyarországhoz kíván tartozni. Ennek eredményeképpen Fiumét a magyar korona különálló testeként határozták meg, s 1870. július 28-án létrehozták a fiumei provizóriumot, mely a dualizmus végéig fennállt. A város a magyar kormány fennhatóságába tartozó fiumei kormányzó igazgatása alá került. Fiume vármegyét Buccari város kiváltságos kerületével együtt (s később a Határőrvidék horvát részét is) Horvátországhoz csatolták. A döntésnek azonban sehol sem örültek: a magyarok úgy vélték, túl sokat adtak, míg a horvátok úgy érezték, semmit sem kaptak. Ez utóbbi részben helytálló volt, hiszen Horvátország nem volt többé állam, lakosainak nem volt horvát állampolgársága, s a magyar kormányok mindig arra törekedtek – sikerrel –, hogy Horvátországban a központi kormánynak magát teljesen alávető kormánypártot tartsanak uralmon.

⁴ *Uo.*

⁵ *Uo.*

⁶ FERENCZI Zoltán, *Deák élete*, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1904, III, 352.

⁷ *Uo.*, 352.

⁸ *Uo.*, 353.

⁹ B.-A.-Z. m. Lt. XIV. – 34. *Horváth Lajos iratai 1861–1903*, II. doboz.

Sajtónyelvi korpusz kvantitatív vizsgálatának médiaelméleti háttere

A sajtónyelvi szövegek stilisztikai és szövegtani vizsgálatát a hagyományos stilisztikai elemzések mellett kvantitatív módszerek bevonásával végeztem. Ezt azért láttam szükségesnek, hogy a szubjektív megállapítások mellé egzakt szám adatok kerüljenek.¹ Ezt az elgondolást támasztja alá Denis McQuail *A tömegkommunikáció elmélete* című munkájában is. „A matematikai kommunikációelmélet lehetőséget adott a kommunikációs szövegek elemzésének objektív megközelítésére. Az objektivitás alapja (a kvantifikáció) az a bináris (igen/nem) kódrendszer, amelyre a digitális számítástechnika épül.”² A vizsgálat akkor lesz teljes, ha a kapott eredmények segítségével fel tudunk tárni mélyebb szövegösszefüggéseket is. A kvantitatív elemzés során kapott eredmények azt mutatják, hogy a vizsgált időszakok között jelentős eltérések fedezhetők fel.

A változás okainak feltárására, megértésére nemcsak stilisztikai, hanem társadalmi és médiaelméleti keretekre is szükségünk van. A sajtónyelvet nem lehet kiragadva vizsgálni, csak az adott kor történelmi, társadalmi változásainak tükrében. A társadalom és a társadalmi viselkedés irányítja a nyelvhasználatot, de a nyelvhasználat is hatást gyakorol rá. A társadalmi változások lenyomatát megtalálhatjuk a sajtóban, és ezáltal a nyelvhasználatban is.³ A társadalomban végbemenő gyors változásokat a nyelv sajátosságainál fogva, csak lassabban tudja követni. „Minden nyelvnek megvannak a maga, csak rá jellemző sajátosságai, amelyek fejlődése során kialakultak benne, s oly erősen sajátjává, lényegévé váltak, hogy továbbfejlődésének módját is megszabják, irányítják, befolyásolják. Ezek statikusan nézve sajátosságok; mozgásukban, a fejlődést irányító működésükben nézve pedig: az adott nyelv fejlődésének belső törvényei.”⁴ Mielőtt rátérnék hazánk sajátos médiaszerkezeti és társadalmi összefüggéseinek tárgyalására, szükséges a médiaelmélet hátterének megalapozása.

A társadalomban a média különleges szerepkörrel rendelkező szervezetet testesít meg, melynek önálló szabályai, megjelenési formái vannak. Az információk hatalmas tömegében szükségesek olyan eszközök, amelyek segítségével könnyebben tájékozódhatunk, ismerhetjük meg a körülöttünk lévő világot. A 20. században a média szerepe megnőtt, és változtak társadalmi, politikai és kulturális vonatkozásai egyaránt. A média erős befolyását, véleményformáló erejét leginkább a politika és a kultúra területén figyelhetjük meg. A média szerepe az egész világon megnőtt, és hatása alól nem vonhatjuk ki magunkat. A média alakítja és formálja a világról alkotott nézeteinket, és alkalmas arra is, hogy erősítse vagy gyengítse identitásunkat, hiszen a média a kultúra része. A média feladatai közé tartozik az is, hogy tudást és értéket közvetítsen.⁵

Az időszaki sajtó megjelenése hatalmas áttörést jelentett a 17. században, és jelenléte azóta is töretlen. A hírlapok megjelenése egy új társadalmi, kulturális és irodalmi megnyilvánulás lehetőségeivé váltak. A technikai vívmányok nagymértékben segítették a sajtó átalakulását. A hírlap formailag és tartalmilag újdonságot hozott abban, hogy az olvasó napi tájékoztatása lett a központi célja.

A sajtóval szemben támasztott követelmények, elvárások kezdettől fogva napjainkig azonosak. A sajtó legyen szabad, tárgyilagos, pártatlan, és a tájékoztatása valósághoz hű legyen.⁶ „A médiumoknak a társadalom vagy közösség különböző érdekei és nézőpontjai fórumaként kell szolgálniuk.”⁷

¹ Vö. FÓNAGY Iván, *A szavak hossza a magyar beszédben*, Nyr, 84(1960), 355–360; TÖRÖK Gábor, *A statisztikai módszerű stílus kutatás lehetőségei*, NyudÉrt, 58(1967), 561–566; V. RAISZ Rózsa, *A kvantitatív módszer a stilisztikában = Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)*, szerk. SZATHMÁRI István, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 387–390; ZSILKA Tibor, *Stilisztika és statisztika*, Bp., Akadémiai, 1974, 76–85.

² Denis McQUAIL, *A tömegkommunikáció elmélete*, ford. SZALAY Éva, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Tankönyvek), 275 (a továbbiakban: McQUAIL 2003).

³ Vö. BENCÉDY József, *A nyelvi, nyelvhasználati változások belső hatóerőiről*, Nyr, 2001, 137–145.

⁴ DEME László, *A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez*, NyK, 1952, 31.

⁵ Vö. McQUAIL 2003, 14–72.

⁶ Vö. *Uo.*, 27–29 és 154–157; FÜLÖP Géza, *Sajtótörténet, sajtóismeret*, Bp., Tankönyvkiadó, 13–22.

⁷ McQUAIL 2003, 154.

Miután általánosságban összefoglaltuk a média és a sajtó legfontosabb jellemzőit, megvizsgálhatjuk, hogy milyen hatásai vannak a társadalmi változásoknak az általam vizsgált médiumra és a sajtószövegekre. Arra keressük a választ, hogy a média a társadalmi változás oka, vagy okozata.⁸

Peter Golding és Graham Murdock 1978-ban megjelent írásukban a társadalom és a média közötti kapcsolat két álláspontját különböztetik meg. A médiaközpontú álláspont szerint maga a médium az, ami a társadalmi változásokat generálja. A szociocentrikus álláspont pedig épp az ellenkezőjét állítja, vagyis a társadalmi változások alakítják a médiát.⁹

A médiakutatók széleskörű vizsgálatai azt bizonyítják, hogy a média akár pozitív vagy negatív hatása mindenképpen változást hoz létre a társadalomban és a kultúrában is. A társadalmi és kulturális változások a nyelven is nyomot hagynak, ahogy ezt már fentebb is említettük. A médiastruktúra alapvetően azonos alapelvek mentén épül fel, de mégis lényeges különbségeket mutat az egyes országokban. Ennek történelmi, földrajzi, politikai és kulturális okai vannak. A világ országai más-más történelmi fejlődésen mentek keresztül, és az ebből adódó sajtóosságokat megjeleníti a média is. Gondoljunk a magyarországi történelem főbb eseményeire, amelyek meghatározták a hazai média fejlődését is. Hosszú ideig nem volt önálló Magyarország, korlátozták a magyar nyelvhasználatot, és erős cenzúra alá is vonták, amely a hírlapírást is nagyban hátráltatta. Ezek a fejlődési sajátosságok vezettek hazánk sajtó médiaszerkezetének kialakulásához. A következőkben azt mutatom be, hogy a sajtónyelvi vizsgálat korpuszát képező szövegek milyen társadalmi változások után születtek, és ezekre milyen hatást gyakoroltak a változások.

A II. világháború után Közép-Kelet Európában a szocialista típusú állami berendezkedés vált általánossá, melyet erős szovjet befolyás jellemezett. Ezek a változások a médiastruktúrán is nyomot hagytak. Ezekre az országokra, így hazánk médiájára is jellemző volt, hogy a média nem a szabadpiacra épült, valamint a sajtó a kormányok és a párt ellenőrzése alatt állt. A megjelent sajtóorgánumok a párt elveit, ideológiáját és célkitűzéseit voltak hivatva messzemenően alátámasztani. Magyarországon az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltás után megteremtődtek azok az alapfeltételek, amelyek lehetővé tették a nyugati demokráciában már ismert piaci alapon nyugvó új, szabad sajtó kereteit. A rendszerváltás okozta változás még napjainkban is tart. A pártállami sajtó és elitjének jelenléte továbbélt, megmaradt. Közép-Kelet Európa országai közül ez a tendencia csak hazánkra jellemző. A jobboldal sajtója csak a 90-es évek második felétől kap nagyobb lehetőséget az egyéni sajtó megnyilvánulásra. A magyar sajtó politikai támogatottsága teljesen nem szűnt meg. A nagy múltú demokráciákban a hosszú fejlődési folyamat tette lehetővé azt, hogy a sajtóviszonyokat a szabad piac határozza meg. A demokratikus társadalmakban a törvény adta kereteken belül szabadon tevékenykedhetett a sajtó. Erre a hosszantartó fejlődésre hazánkban nem volt lehetőség. A szocialista típusú sajtót rövid időn belül kellett megváltoztatni és létrehozni mindazt, ami már nyugaton olajozottan működött. Emiatt igyekeztek hazánkban is adaptálni a már régen bevált módszereket, illetve átvenni a sajtót meghatározó normákat és alapelveket.¹⁰

A modern technikai fejlődés hatására, a számítógép és az internet elterjedésével a világ információinak áramlása felgyorsult. A globalizáció hatására a hírek is nagy tömegben és könnyen váltak elérhetővé. Megváltozott a tér-idő viszonylat és a földrajzi kötöttség. A globalizáció felveti azt a kérdést, hogy az eddigi zárt nemzeti tradíciók és a kultúra milyen módon tudnak fennmaradni.¹¹ A globalizáció hatására világméretűvé szélesedett a gazdaság, a politika és a társadalom területe. Ezek változásával egy időben a kommunikációs rendszerek is robbanásszerű fejlődésen mentek keresztül. A globalizáció hatással van a tradicionális társadalmakra, és a tradicionális emberi kapcsolatokra egyaránt, tehát megváltoznak az emberek életének személyes viszonyai. Ugyanakkor a globalizált média hatása miatt mégsem tűnik el a helyi kultúra, de azok korábbi egyértelmű szerepe megkérdőjeleződik. Ez a jelenség Giddens értelmezésében egyenlő a tradícióvesztéssel.¹²

Az urbanizáció is hatással volt a tradicionális emberi kapcsolatokra, megszűntek a régi jól működő közösségek, beszűkültek az emberi kapcsolatok. A modern városi élet elszigetelődést és gyökértelenséget alakított ki a társadalomban. Az urbanizáció és a tömegmédia együttes hatása a már meglévő negatív társadalmi változásokat még inkább felerősíti.

⁸ *Uo.*, 72.

⁹ Peter GOLDING–Graham MURDOCK, *Theories of communication and theories of society*, Communication Research, 1978/5, 339–356.

¹⁰ TÖLGYESSY Péter, *180 perc*, Kossuth Rádió, 2009.10.12.

¹¹ Vö. DESSEWFY Tibor, *Bevezetés a jelenbe*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004, 71–89.

¹² Vö. Anthony GIDDENS, *Elszabadult világ: Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?*, ford. GÁRDOS János, Bp., Perfekt, 2000, 23–35.

A globalizált társadalomban jól megfigyelhető egy új, a tudáshoz, információhoz könnyen hozzáférő és abban jól eligazodó elitréteg kialakulása, valamint egy olyan réteg is kialakul, amely ebben az információáradatban nem tud eligazodni, és ezáltal tovább fokozódik az elszigetelődése és tévesztése. Ehhez a jelenséghez nemcsak a technikai eszközök változása járult hozzá, hanem sok más szociális tényező együttes hatására alakult ki.¹³

A felgyorsult társadalomban az információ befogadásának feltételei és körülményei megváltoztak. Az embereknek a mindennapi életben egyre kevesebb idejük jut a mély tájékozódásra. Megelégednek a gyors, egyszerű tájékozódással, vagy a készen kapott, gyorsan pergő képekkel. Az emberek elvesztették az érdeklődésüket, és már csak egy szűk rétegnek van igénye arra, hogy komolyabb sajtóorgánumokat olvasson, és széles körben tájékozódjon. Ez az érdektelenség kihatással van a nyelvhasználatra is, hiszen a kevésbé művelt ember megelégszik azzal is, hogy egy kevésbé pallérozott nyelvet használjon. Az információs társadalomban a tudáshiányból fakadó elszigetelt és leszakadt csoportoknak kevés lehetőségük nyílik arra, hogy a kialakult tudáshézagot pótolják. Ez egyaránt érvényes a politika, a kultúra és a nyelvhasználat területére is. Ezek a tendenciák ahhoz vezettek, hogy a társadalom lassan az „elbutulás” stádiumába kerül, és a legelszomorítóbb ebben az, hogy a társadalom helyő igénye sincs meg arra, hogy felvegye a harcot a kultúra emeléséért és a nyelvművelésért. Megelégszik a silány műsorok nézésével, valamint az olcsó bulvárlapok és az ingyenes kiadványok adta információkkal. A *Blikk* 2003-ban átvette a legolvasottabb napilap szerepét a Népszabadságtól.¹⁴ A televízió által közvetített bulvárosodás hatást gyakorol a nyomtatott sajtóra is. Ez a hatás annyira erős, hogy a mértékadó országos napilapok is kénytelenek lépést tartani a tabloid¹⁵ szerkesztői elvekkel. Ez a tendencia fokozatosan jelenik meg 1990 óta, és napjainkban felerősödni látszik. A Népszabadság, a Népszava és Magyar Hírlap már a 90-es években is használt képeket a cikkek tartalmi illusztrálására. A három említett újság igyekezett minél hamarabb áttérni a színes kép-használatra. A Magyar Nemzet a mai napig viszonylag kevés képet tartalmaz, és azok mind fekete-fehérek. Ezáltal is próbálja megőrizni a mértékadó sajtó formáját.

Mind a négy napilap esetében megfigyelhető azonban az, hogy az újságírók egyre gyakrabban engednek a bulvársajtóban megszokott pongyolább stílusnak. A sajtótermékekben megjelenik az „utca nyelve”, valamint az ízléstelenség és a trágárság is. Egyre több olyan új szóalkotással is találkozhatunk, amelyek célja csak és kizárólag a hatáskeltés.

A kvantitatív elemzések eredményei is alátámasztják, hogy a négy országos napilap közül három: a Népszabadság, a Magyar Nemzet és a Népszava szerkesztésében még próbál a régi tradíciókhoz hű maradni. A Magyar Hírlap szerkesztésében azonban megfigyelhetjük, hogy az elmúlt néhány évben változás következett be. A cikkeket jóval kisebb terjedelemben és színesebben közlik, ami a tabloid jellegre utal. Ez a napilap a tömegigény kielégítésére változtatott először a lap struktúráján és a cikkek felépítésén. Ezzel a módszerrel kívánja megtartani és újból meghódítani az olvasóközönséget.

A rendszerváltozás óta bekövetkezett sajtóváltozásokból még hosszú távú előrejelzés nem adható, hogy ez a fejlődés milyen irányt fog venni, jelenleg nem jósolható meg, csak a pillanatnyi változásokat elemezhetjük. Azt leszögezhetjük, hogy a sajtó alkalmazkodóképessége révén idomul a változásokhoz és képes a megújulásra. A nyomtatott sajtó a médiában elfoglalt szerepét még a megváltozott viszonyok között is képes megőrizni. A sajtónak óriási hatalma van. Ez azt is lehetővé tenné, hogy a nyelvi igényesség szempontját is képviselje és ezáltal terjessze.

¹³ Vö. Zygmunt BAUMAN, *Globalizáció: A társadalmi következmények*, ford. FÁBIÁN György, Bp., Szukits, 2002, 208; Marshall McLuhan, *A Gutenberg-galaxis: A tipográfiai ember létrejötte*, ford. KRISTÓ NAGY István, utószó BENCZIK Vilmos, Bp., Trezor, 2001, 331.

¹⁴ GULYÁS Ágnes, *Bulvárlapok a rendszerváltás utáni Magyarországon*, Médiakutató, 2000/3, 12.

¹⁵ Eredetileg olyan, az utcán árusított újság megjelölésére szolgált, amely a megszokott újságméretnek mindössze a fele volt, és így azoktól eltérően a mindennapi élet legkülönbözőbb körülményei közepette, például utazás, vagy várakozás közben is könnyűszerrel olvasható volt. A magyar nyelvben nem a lap méretére, hanem az árusítás körülményeire utaló kifejezés, a „bulvárlap” szó terjedt el. CSÁSZI Lajos, *A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása*, Politikatudományi Szemle, 2003/2, 157.

***Szerkesztőváltás a centralista Pesti Hirlap élén
A nagypolitika hatása egy reformkori folyóirat szerkesztői stábjának összetételére***

Az 1843–44-es országgyűlésen a főrendi ellenzék tagjaként jelen lévő Eötvös József olyannyira reménytelennek ítélte a vitára bocsátott reformok helyzetét, hogy a többi centralista tudta nélkül emlékiratban fordult Metternich kancellárhoz, melyben a városok szavazatjogának kiterjesztéséről értekezett. Metternich válaszában kérte, hogy Eötvös más tárgyról is ismertesse meg a kormánnyal nézeteit. Eötvös a kérésnek eleget téve még ez év december 2-án újabb, általunk nem ismert szövegű emlékiratban foglalta össze reformelképzeléseit. Az ehhez mellékelte kísérőlevelben a szerző kifejtette, hogy Magyarországon a törvényhozás akkori berendezkedését figyelembe véve, csak akkor kerülhet sor reformokra, ha azt a kormány irányítja, így, ha javaslati megegyeznek a kormány elképzeléseivel, azok kivitelezésére felajánlja szolgálatát. Metternich nem fogadta el az ajánlatot, Eötvös jelentkezése azonban kapóra jött neki, hiszen ennek alapján utasította Landerert arra, hogy provokálja ki Kossuth felmondását a Pesti Hirlapnál, majd az így megüresedett szerkesztői széket kínálja fel a már régóta lap után vágyakozó centralistáknak, személy szerint Szalay Lászlónak, aki még aznap, 1844. január 2-án elfogadta a felkérést. Nem sokkal korábban maga Szalay is tárgyalta a kormány embereivel, akik hivatalt ajánlottak neki, melyet azonban ő elutasított.¹

Arra már Varga János, Gergely András és Fenyő István is rámutatott, hogy Metternich saját céljai elérésére használta fel a centralistákat, hiszen Eötvös „ajánlata megteremtette a kormányzat számára a lehetőséget, hogy a *Pesti Hirlapot* a reformerek kezén hagyja, de olyan szerkesztők kezére juttassa, akik a megyei autonómia védelme helyett annak korlátozását, a központi hatalom erősítését hirdetik.”² Metternich lépését az indokolta, hogy Kossuth a Pesti Hirlap szerkesztése során bebizonyította, a kor politikai életének alakításában egyre nagyobb szerepet kap a publicisztika. Ennek eredményeképpen a kormány most ezen a téren is igyekezett megszerezni az irányító szerepet. Első lépésként eltávolították Kossuthot a Pesti Hirlap éléről, és a lapot az ellenzék Eötvös által vezetett szárnyának kezébe adták, mivel arra számítottak, hogy annak a megyerendszer jogait a törvényhozás javára csökkenteni kívánó eszméi belső harcokat eredményeznek majd az ellenzéken belül. A Világ, a hazai konzervatívizmus orgánuma 1844 júliusától Dessewffy Emil személyében új szerkesztővel, új – Budapesti Híradó – néven, hetente négyszer jelent meg, és a másik konzervatív lap, a Nemzeti Újság vezetése és külseje is megújult 1845 elejétől.³ A Világ újjászervezése időben pontosan egybeesik a Pesti Hirlap szerkesztő-, és politikai irányváltásával, így egyértelmű, hogy a megújulásával sokkal színvonalasabbá váló konzervatív lap elsődleges célja a liberális sajtóorgánum elbizonytalanodó olvasóinak megnyerése a konzervatívok által propagált eszmék számára. Ebben a törekvésében szegődött mellé a néhány hónap múlva szintén megújuló, és immár heti négy alkalommal megjelenő Nemzeti Újság, miközben az egyre inkább a konzervatívok felé húzó Széchenyi Jelenkor nevű lapja saját szakállára vette fel a harcot a Pesti Hirlappal, mely csak hónapokkal a konzervatív lapok után, 1845. április 1-jétől jelenhetett meg hetente négyszer. Metternichnek azáltal, hogy a centralisták kezébe adta a Pesti Hirlapot, sikerült összetűzéseket generálnia Eötvösök és az ellenzék municipalistának nevezett része között. Az ellenzék túlnyomó többsége nem értett egyet a centralisták eszméivel, és nem is volt hajlandó járni az általuk szerkesztett lapot, melynek egyébként publicisztikai stílusa sem nyerte el a tetszésüket.⁴ A hirtelen minden irányból tűz alá kerülő Pesti Hirlap példányszáma alig egy hónap alatt a tizedére csökkent.

¹ Bővebben lásd FENYŐ István, *A centralisták*, Bp., Argumentum, 1997, 251–252; GERGELY András, *Liberalizmus és nemzet: Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években*, Világosság, 1990, 1. sz., 1–8; VARGA János, *Megegyezés és haladás a reformkor derekán (1840–1843) = Somogy megye múltjából*, Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1981 (Levéltári Évkönyv, 12), 155–195.

² *Magyarország története a XIX. században*, szerk. GERGELY András, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Tankönyvek), 227.

³ FENYŐ, i. m., 263; *A magyar sajtó története: 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, I. Bp., Akadémiai, 1979, 778–788.

⁴ A centralisták publicisztikai stílusának el nem fogadottságára lásd pl. *A magyar sajtó...*, i. m., 762; SZÁNTÓ György Tibor, *Csengery Antal*, Bp., Akadémiai, 1984 (A Múlt Magyar Tudósai), 44–45.

Míndeközben 1844 elején Metternich politikai irányváltást kezdeményezett a magyar belpolitikában, amivel az ellenzék visszaszorítását és a kezdeményezés visszaszerzését szerette volna elérni. Az irányítás az újkonzervatívok kezébe került, akik a kormány vezetésével megvalósítandó reformok segítségével akarták elnémítani az ellenzékét. A Magyar Kancellária irányítását gróf Apponyi György vette át, míg az Erdélyi Kancelláriát báró Jósika Samu. Az 1844 novemberében bevezetett adminisztrátori rendszer a kormányzat céljainak a megyékben történő megvalósulását volt hivatott biztosítani. A megyékben csak névleges hatalmat birtokló főispánok helyére adminisztrátorokat neveztek ki, akiknek fizetését az államkincstárból fedezték. Az ily módon fizetett állami alkalmazottnak tekinthető adminisztrátorok a választott alispánok szerepkörét is átvették. Feladataik megkivánták, hogy állandóan megyéjükben lakjanak, ahol személyesen irányították a megyei közgyűlés, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás munkáját, biztosították a rendeletek gyors végrehajtását, kormánypárti tisztikar megválasztását. Mindezek érdekében megyei felhatalmazás nélkül is rendelkezhetek a karhatalommal, ami azonban nem egyszer önkényeskedéshez vezetett. 1845 első felében a megyék több mint felébe került adminisztrátor.⁵ A kormány rendeletei és az adminisztrátori rendszer bevezetése, ill. a „főispáni helyettesek” intézkedései sűrű tiltakozást váltottak ki a megyékben, mivel vagy nyíltan törvényt sértettek, vagy az ellenzék érezte törvénytörésnek azokat. A tiltakozások azonban nem tudták meghátrálásra bírni a kormányt, mely tovább folytatta már megkezdett tevékenységét.

Apponyi politikájának hatására egyre inkább szűkült a liberális ellenzék bázisa. Ebben az 1843–44-es országgyűléshez fűzött remények meghiúsulása, a kormányzat által adott hivatalok és kitüntetések és az újkonzervatívok megtévesztő reformjelszavai mellett szerepet játszott az is, hogy sokak szerint a liberális követelések túllépték a még elfogadható határt. Egy 1845. novemberi becslés szerint a liberálisok már csak tíz megyében számíthattak többségre.⁶

A belső harcokban öröklődő liberálisok már csak azért sem tudtak egységesen fellépni a kormány intézkedéseivel szemben, mert már nem volt olyan politikai sajtóorgániumuk, mely meghatározta volna a követendő lépéseket, és mely körül csoportosulhattak volna. Kossuth a Pesti Hirlaptól való távozása után minden követ megmozgatott, hogy új laphoz jusson, a kormány azonban meghiúsította próbálkozásait. A centralisták kezére kerülő lap pedig nem propagálta a sérelmi politikát – mellyel az ellenzék vezetői korábban már többször is sikeresen fogták össze elvbarátaikat –, ehelyett inkább tovább folytatta a centralista reformelképzelések boncolgatását. Nem csoda hát, hogy a municipalisták egyre türelmetlenebbül figyelték a centralisták tevékenységét. Csengery szerint Batthyány Lajos egy ízben azt vágta a fejükhöz, hogy „Nem reformerekre [...], izgatóra, vérebre, mely folyvást a kormány fülén csüggjön, van szüksége most a nemzetnek!”⁷ Batthyány- illetve a Kossuth párti vezetők ingerültségében szerepet játszott az is, hogy azt hitték, Kossuth Szalayék miatt nem kap új lapot.⁸

A szakirodalom megállapításai szerint az ellenzék municipalista szárnya több mint egy évig tartó huzavona után kompromisszumot kényszerített a centralistákra. A megegyezést eredményező tárgyalást 1845. november 18-án tartották, melyen a résztvevők többsége amellet foglalt állást, hogy az ellenzék erőit jobban össze kell fogni és ennek érdekében a Pesti Hirlapnak az ellenzék közös lapjává kell válnia. Mindezek után a konferencia eltiltotta a lapot a centralista eszmék hirdetésétől, Eötvös József és Trefort Ágoston pedig megfogadta, hogy egyelőre nem írnak a lapba.⁹ A még a konferencia előtt, 1845. július elsején a szerkesztői székben Szalayt váltó Csengery Antal pedig a Pesti Hirlap 1846. január 1-jei számában¹⁰ közös ellenzéki programot tett közzé, és vállalta, hogy a fontosabb kérdésekben konzultál Batthyány Lajossal, Kossuth Lajossal, Teleki Lászlóval. A szakirodalom szerint ezt a kompromisszumot az ellenzék municipalista szárnya kényszerítette a centralistákra, véleményem szerint azonban Eötvösék is törekedtek ennek megkötésére.

Azt, hogy egy lap alapításakor vagy átvételekor a leendő szerkesztők hogyan látják a folyóiratban rejlő lehetőségeket, rendszerint leszűrhető a lap kiadójával kötött szerződésükből. Ez a legjobban talán Kossuth Lajos és Landerer Lajos Pesti Hirlappal kapcsolatban kötött szerződésein keresztül szemlélthető.

⁵ Magyarország története..., i. m., 225.

⁶ Uo., 226.

⁷ CSENGERY Antal, *Adalék Kossuth jellemzéséhez* = Cs. A., *Csengery Antal összegyűjtött munkái: Történeti tanulmányok és jellemrajzok*, Bp., Kilián Frigyes, 1884, II, 397–416.

⁸ EÖTVÖS József *Levelei Szalay Lászlóhoz*, bev. NIZSALOVSKY Endre, kiad. LUKÁCSY Sándor, Bp., Akadémiai, 1967 (Irodalomtörténeti Füzetek, 55), 155–162.

⁹ KOSÁRY Domokos, *Kossuth Lajos a reformkorban*, Bp., Osiris, 2002, 353.

¹⁰ CSENGERY Antal, *Pest, jan. 1-én 1846.*, PH, 1846. jan. 1., 1.

Kossuth szerkesztői tiszteletdíja Landererrel kötött első megállapodása szerint 2500 előfizetőig évi 1200 forint, minden újabb 100 előfizető után pedig további 50 forint.¹¹ Kossuth az első félév sikere, és a kiadó látványos gazdagodása után újabb és újabb, az addigiaknál egyre nagyobb szerkesztői díjakat harcolt ki magának.¹² Az 1841. október elsején kötött új szerződés a tiszta jövedelem harmadát – mintegy hatezer forintot –, biztosította Kossuthnak, míg az 1843 eleji megállapodás már minden egyes előfizető után 3 forint 50 krajcárt, vagyis az akkori 5200 előfizető után kb. 18000 forintot jövedelmezett a szerkesztőnek.¹³ Kossuth és Landerer szerződéseiből kitűnik, hogy a szerződő felek már a lap megindulásakor is számítottak arra, hogy a Pesti Hírlap nagy érdeklődésre tart majd számot, és ezt követően is mindig biztosak voltak abban, hogy az előfizetők száma növekedni fog. Ebben az elképzelésükben nem is kellett csalatkozniuk, hiszen a lap példányszáma folyamatosan emelkedett.

Szalay 1844. január 2-án kapta meg a felkérést a Pesti Hírlap vezetésére, és január 31-én már közli Heckenasttal, hogy 1844. július 1-jétől egy évre négyezer forint tiszteletdíj ellenében vállalja a szerkesztést.¹⁴ Az, hogy Szalay Kossuthtól eltérően nem az előfizetők száma szerint növekvő összeget kötött ki magának, hanem egy fix, és nem is túl magas summát, mely kevesebb, mint negyede volt a Kossuth által kapott díjazásnak, azt kellene, hogy mutassa, az új szerkesztő számított arra, hogy szerkesztése első évében a lap példányszáma drasztikusan csökkenni fog. Ez igazából nem lenne meglepő, hiszen – mint ahogy azt Szalay már beköszönő cikkében is jelezte¹⁵ – tudta, hogy a Pesti Hírlapot a legjobb korabeli publicista és szerkesztő kezéből veszi át, akit nehéz lesz feledtetnie az olvasókkal. A centralisták egymás közötti levelezése azonban arról árulkodik, hogy bíztak abban, hogy az általuk vezetett Pesti Hírlap legalább olyan népszerű lesz, mint korábban.¹⁶ Maga Szalay pedig 1844. március 10-én Heckenasthoz címzett levelében írja: „Unsere Aktien stehen über alle Begriffe gut. [...] Man ist hier der Meinung, dass wir gleich anfangs eine bedeutende Pränumeranten-Anzahl haben werden; dass nenne ich eine gute Meinung.”¹⁷ Szalay tehát e levél tanúsága szerint úgy gondolta, hogy a lap példányszáma minden eddiginél magasabbra fog emelkedni, és valószínűleg azért vállalta ilyen alacsony díjazás mellett a szerkesztést, hogy a bevételeinek csekély voltára panaszkodó Heckenast¹⁸ számára gazdaságossá tegye a Pesti Hírlap kiadását, és ezáltal biztosítsa a lap jövőjét.

Csengery Heckenasttal kötött szerződése ugyan nem maradt fenn, de részleteiről értesülünk abból a megállapodásból, melyet a Pesti Hírlap sorrendben harmadik szerkesztője Szalayval, Eötvössel és Treforttal azok Pesti Hírlapba írandó cikkei tárgyában kötött.¹⁹ A szerződésben Csengery kötelezi magát, hogy három társának közremunkálásáért tiszteletdíj fejében „azon 6000 ezüst forintból, melyekből szerkesztési díja áll, ha a P. Hírlap’ előfizetői a’ 2000 számot meg nem haladnák, – 380 ezüst forintot fizet”. Emellett Csengery arra is kötelezettséget vállal, hogy „3 ezüst forintot fizetendvén neki a’ kiadó mindenik előfizető után a’ 2001 től in infinitum, – a 2001ső előfizetőtől, a’ 3000dik előfizetőig neki járandó summát” a már „említett dolgozó társaknak szinte tiszteletdíj fejében átengedendi”. A szerződésből kitűnik, hogy Csengery – csakúgy, mint korábban Szalay – tiszteletdíjként részesül egy fix összegben. Szalayval ellentétben azonban Csengery arra az esetre, ha az előfizetők száma meghaladna egy bizonyos határt, minden további előfizető után további 3 ezüst forint honoráriumot kap, majd e jutalom egy előre pontosan meghatározott részét átengedi az egyébként egy fix, bár elég alacsony összeget már szintén zsebre tevő munkatársainak. Az, hogy Csengery kikötötte, hogy az előfizetők számának 2000 fölé emelkedése esetén további honoráriumot kapjon a kiadótól, és társai is előre jelezték, hogy igényt tartanak e plusz díjazás egy részére, azt mutatja, hogy a centralisták arra számítottak, hogy az előfizetők száma a szerkesztőváltás után gyorsan növekedni fog. A példányszám-növekedés rövidesen be is következett – 1847 májusában az előfizetők száma már elérte a 3400-at²⁰ –, mégpedig annak a kompromisszumnak a következményeképpen, melyet a centralisták az ellenzék municipalista szárnyával kötöttek, így valószínűnek tűnik, hogy e szerződések aláírásakor a centralisták már számítottak ennek a kompromisszumnak a létrejöttére, vagyis ekkor már töreked-

¹¹ *A magyar sajtó...*, i. m., 667.

¹² *Uo.*, 751.

¹³ *Uo.*

¹⁴ FENYŐ, i. m., 253; ESZTEGÁR László, *Adalékok Kossuth Lajos hírlapírói pályájához*, MKsz, 1901, 1–19.

¹⁵ SZALAY László, c. n., PH, 1844. júl. 4., 451.

¹⁶ FENYŐ, i. m., 253–255.

¹⁷ ESZTEGÁR, i. m., 14.

¹⁸ *Uo.*, 5–8.

¹⁹ *Szerződés Csengery Antal, Szalay László, Trefort Ágoston és báró Eötvös József között* = SZALAY László *Levelei*, kiad. SZALAI Gábor, Bp., Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1913, 113–114.

²⁰ [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Jósika Miklósnak, Pest, 1847. május 11. = KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, kiad. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi-ELTE, 2007, 103–104.

tek arra, hogy mindenki számára előnyös megegyezést kössenek Batthyányékkal. Ennek a kompromisszumnak a létrehozásához azonban egy olyan új szerkesztőre volt szükségük, akit a municipalisták is elfogadnak tárgyalópartnernek, és a centralisták is biztosak lehetnek a lojalitásában. Ezenkívül az illető személy kiválasztásakor arra is tekintettel kellett lenniük Eötvösöknek, hogy új szerkesztőjük elég hajlékony legyen ahhoz, hogy létre tudja hozni a kompromisszumot. Mindezen feltételeknek a lap munkatársai közül egyetlen ember felelt meg: Csengery Antal. A municipalistákkal sorra kerülendő tárgyalások megkezdésére ugyanis sem Eötvös, sem Szalay, sem Trefort nem volt alkalmas, hiszen Batthyányék szemében már oly mértékben kompromittálták magukat megegyezésszerű támadó írásaikkal, hogy biztosak lehetnek benne, adott esetben a nemesi ellenzék nem lenne hajlandó egyezkedésbe bocsátkozni velük. Ezzel szemben Csengery a szerkesztőváltást hírül adó közlemény²¹ megjelenéséig mindössze egy cikksorozatot publikált a lapban saját neve alatt,²² melyben azonban bizonyította hűségét a centralista elvekhez, így Szalay szemében sokkal kívánatosabb utódként tűnhetett fel, mint a *Külföld* rovatot szerkesztő későbbi márciusi ifjú Irinyi József.²³ Ráadásul Szalayt leszámítva a Pesti Hírlap munkatársai közül Csengery volt az egyetlen, akinek már volt lapszerkesztési tapasztalata, hiszen – ha hihetünk Pulszky állításának –, Szalay helyett már jó ideje ő szerkesztette a Pesti Hírlapot.²⁴ További, fontos érv lehetett Csengery kinevezése mellett, hogy ő már Kossuth alatt is munkatársa volt a lapnak,²⁵ így Batthyányék szemében a folytonosságot jelképezhette a Kossuth-féle és a centralista Hírlap között; valamint, hogy Csengery ugyanúgy a megyéből jött, mint a municipalisták többsége, így személye autentikusabb lehetett Eötvösökénél a nemesi ellenzék szemében. A döntés meghozatalakor nagy súllyal eshetett latba Csengery kompromisszumteremtő képessége is, mely már Irinyi megnyerésekor is megmutatkozhatott,²⁶ és amely Szalay szemében garancia lehetett arra, hogy utódja úgy oldja meg az egyre fenyegetőbbé váló politikai és anyagi problémákat, hogy közben még a lapot is sikerül centralista kézben tartania. Szalay valószínűleg mindezt végiggondolta és megtárgyalta Eötvössel és Treforttal, legelőbbi centralista társaival, mielőtt ténylegesen átengedte a szerkesztést Csengerynek.

Tudjuk, hogy Eötvös és Szalay 1845 tavaszán magukkal vitték Csengeryt Olaszországba,²⁷ amivel talán a megnyerését szerették volna biztossá tenni. Ezt nagyban valószínűsíti, hogy nem sokkal ez után az út után jelent meg a szerkesztőváltást hírül adó közlemény.

Szalay a lap szerkesztésének átadását azzal indokolta, hogy szeretne nagyobb részt vállalni a lap működésében „egyenes közremunkálás és cikkek’ írása által”, mint eddig tehette.²⁸ Én azonban nem tartom hiteles oknak a Szalay által hangoztatott indokot, mivel az őt jól ismerő Pulszky Ferenc emlékirataiban azt állítja, hogy Szalay „gyűlölte a rendszeres hírlapi munkát, hol rőfszámra kell írni a vezércikkeket, akár van az embernek kedve, akár nincs”. Véleményem szerint Szalay döntése mögött ennél mélyebb oknak kellett rejlenie, már csak azért is, mivel a lapot már jó ideje Csengery szerkesztette helyette, így Szalay megtehetné volna, hogy továbbra is ő marad a névleges szerkesztő, a lapot pedig ezután is Csengery szerkeszti, míg Szalay csupán az utódjánál jóval ismerőbb nevét adja a laphoz. Ehelyett azonban ő lemondott a szerkesztésről, és egy 23 éves, a hazai politikai és publicisztikai életben az ideig jóformán ismeretlen fiatalembernek adta át az egy évvel korábban még legjelentősebbnek számító magyar politikai lap irányítását. Véleményem szerint Szalay lépését az indokolhatja, hogy a centralisták már 1845 tavaszán belátták a municipalistákkal való kiegyezés szükségességét, és az ehhez vezető tárgyalások megkönnyítése érdekében egy annak megkötésére alkalmas szerkesztőt választottak a lap élére.

Az ellenzék egységesülésének szükségességét először Szemere Bertalan – akinek elvei egyébként eltértek a centralistákétól és Kossuthékétól is – fogalmazta meg nyíltan 1845. szeptember 25-én, egy fátylászene alkalmá-

²¹ SZALAY László, *Szerkesztői változás*, PH, 1845. máj. 6., 297.

²² A szóban forgó cikkek: CSENGERY Antal, *Városi ügy I*, PH, 1845. jan. 5., 9; Uő, *Városi ügy II*, PH, 1845. jan. 26., 55; Uő., *Városi ügy III*, PH, 1845. febr. 13., 96–97.

²³ Irinyi radikálisokkal való kapcsolattartására lásd *Magyarország története...*, i. m., 227.

²⁴ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, kiad., bev., jegyz. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958 (Magyar Századok), 210. – „Szalay László volt a névleges szerkesztő, de ő is gyűlölte a rendszeres hírlapi munkát, hol rőfszámra kell írni a vezércikkeket, akár van az embernek kedve, akár nincs, ugyanazért felhívta Váradról Csengeryt, ki a hírlapot azon világos fővel, szabatos eszmemenettel és választékos irállyal valóssággal szerkesztette, melyet annyira ismerünk s tisztelünk.” Pulszky emlékiratain kívül nincs több forrásunk arról, hogy Szalay helyett Csengery szerkesztette a lapot, de mivel Pulszky köztudottan igen jó barátságban volt a centralistákkal, beláthatott a lap belső ügyeibe is, így valószínűsíthetően állítása a valóságot tükrözi.

²⁵ FENYŐ, i. m., 283; SZÁNTÓ, i. m., 40.

²⁶ Fenyő István szerint Irinyi József Csengery közvetítésével került a Pesti Hírlaphoz. (FENYŐ, i. m., 283.)

²⁷ *A magyar sajtó...*, i. m., 766; SZÁNTÓ, i. m., 49.

²⁸ SZALAY, *Szerkesztői változás...*, i. m., 297.

val mondott beszédében.²⁹ Azt, hogy a centralisták mennyire vágytak a kompromisszumra, bizonyítja, hogy Szemere beszédét kétszer is lehozták a lapban, először szeptember 28-án a *Fővárosi Ujdonságok* rovatban, majd október 2-án önálló vezércikk formájában.³⁰

Mindemellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a centralisták a lap átvételétől kezdve az idő előre haladtával egyre jobban érezték a rájuk nehezedő nyomást. Kossuth már utolsó cikkei egyikében³¹ jelezte, hogy azok a kezek, melyekbe a lap került, jótakaró, becsületes, tudós, mégis idegen kezek, amivel mintegy már meg is kezdte a nemesi ellenzék centralisták elleni támadásainak sorát. Ezzel párhuzamosan elmaradtak a korábban segítséget ígérő ellenzéki vezetők cikkei, ami azt kellett, hogy mutassa Eötvösék számára, hogy az ellenzék túlnyomó része nem ért egyet elveikkel. Emellett a lap példányszáma alig egy hónap alatt 5200-ról 500-ra csökkent, ami mindennél egyértelműbben jelezte az olvasóközönség nemtetszését. Mindeközben a többi lap is megkezdte a polémiát a Pesti Hirlappal. Az ellenzéki vezetők támadásai Gergely András szerint már 1845 elejétől sűrűsödtek,³² amiben kétségtelenül nagy szerepet játszhatott az adminisztrátori rendszer bevezetése is. Valószínűleg mindezen események együttes hatása bírhatta rá Szalayékat a szerkesztőváltásra, és a tárgyalások megkezdésére az ellenzék többi részével.

Az ellenzék 1845. november 18-i konferenciáján hozott határozatoknak, és Csengery új programot adó cikkének nagy szerepe volt abban, hogy az ellenzék újra egységessé válhatott, hiszen az ellenzék centralistáktól eltérő elveket valló töredékei ezek következtében kezdték el újra sajátjuknak tekinteni a Pesti Hirlapot és cikkeket írni bele. A fentebb kifejtett gondolatmenet ismeretében azonban azt kell feltételeznünk, hogy eddigi ismereteinkkel ellentétben az ellenzék egységesüléséhez vezető megegyezést nem Batthyányék erőltették a centralistákra, hanem maguk a centralisták is felismerték ennek szükségességét, és egyengették az ehhez vezető utat.

²⁹ FENYŐ, *i. m.*, 322.

³⁰ *Fővárosi Ujdonságok*, PH, 1845. szept. 28., 211; *Szemere Bertalan' nézetei az ellenzék' jelen állásáról*, PH, 1845. okt. 2., 219. – A két párttöredék közeledését mutatja az is, hogy a tisztelgők szónokukul közmegegyezéssel Eötvöst választották. *Fővárosi Ujdonságok...*, *i. m.*, 211.

³¹ KOSSUTH Lajos, *Vezércikk (Partium 's Erdély)*, PH, 1844. jún. 27., 435.

³² *A magyar sajtó...*, *i. m.*, 228.

A népmondák és népballadák mint az uradalomtörténet-kutatás segédforrásai

„In seinem Göttern malt sich der Mensch.”¹
(Schiller)

Beszédéről, költészetéről ismerhetjük meg a népet, mivel ez a saját belső életét fejezi ki. A népi kultúra elsődleges célja a múlt számontartása volt. Az egyik pillér a múlttól a történelmi ismereteké, de mint tudjuk a történelem nem csak a nagy csaták történetét, és a királyi udvarok életének bemutatását jelenti. Ugyanúgy hozzátartozik a hétköznapiak és a hajdani parasztpótlak élete is, vagyis a mindennapok kultúrája. Ez a múlt megismerésének második pillére. A népi kultúráról pedig a néphagyomány tudósít bennünket. Az énekek, a regösök dalai, a regék és a mondák, valamint a mindennapok tapasztalatai apáról fiúra öröklődtek. Arany János szavaival kifejezve „szájról-szájra” hagyományozódtak évszázadokon át.²

Ilyés Gyula interpretálásában: „A népművészet korunkig eljutott kincseit legközvetlenebbül a jobbágyság, a parasztság mentette át, koronként formálva, gazdagítva. A jobbágyság korszaka letűnt, akár a feudalizmusé, reneszánszé. De a népművészet egykori és mindenkori alkotásainak tanulmányozása éppannyit mond az előretörőknek, akár az előbb említetteké.”³ A magyar irodalom és számos más művészeti ág képviselőire szintén századok óta jellemző az összefonódás a népművészettel. Említhetjük példaként Arany Jánost, Petőfi Sándort, Tompa Mihályt vagy Bartók Bélát is. Ez azonban már a folklorizmus területe.

A népi kultúra a társadalom alsó, írásbeliséggel nem rendelkező rétegeinek a kultúrája. Ezeket a rétegeket hosszú időn át a jobbágyok, parasztek alkották vagy a velük közel azonos szinten álló mezővárosi esetleg falusi, de mindenképpen paraszti viszonyok között élő és gazdálkodó kismemesi réteg. Ide sorolhatók még a paraszti kisiparosok is. A népi kultúra spektruma nagyon széles. Bele tartozik a népi díszítéstől kezdve a paraszti gazdálkodás munkafolyamatain át a népköltészetig minden. Éppen az utóbb említettek adnak aprópót arra, hogy a parasztság mindennapjairól tanúskodó történelmi forrásokban található adatokat a népi kultúra vizsgálatából vett eredményekkel színesítsük, esetleg kiegészítsük, alátámasszuk, vagy esetleg megcáfoljuk.

A népi kultúra kutatásával a néprajztudomány foglalkozik. A szó maga görög eredetű (az *etno* és a *graphos*, vagyis a nép és a leírás szavak összetétele), de a mai értelemben vett néprajztudományról csak mintegy két évszázada beszélhetünk. Hazánkban a tudományág elindulásának legjelentősebb képviselői Szeder Fábán, Ipolyi Arnold, Erdélyi János. A *folklore* szó megalkotása 1846-ban John Thomas nevéhez fűződik. Thomas a „nép tudása” értelemben használta ezt a kifejezést.⁴ Minden tudást és tapasztalatot ide értett, ami az írásbeliséggel nem rendelkező tömegek tudatában az évszázadok alatt felhalmozódott. Ma a folklór elsősorban a nép szellemi művészetével való foglalkozást jelenti. Ebbe beletartozik a népköltészet, a néphit és hiedelemvilág, a néptánc és a népzene kutatása egyaránt. Még a konkrét vizsgálatok előtt leszögezendő, hogy az írásbeliség hiánya nem jelenti feltétlenül az analfabetizmust, vagyis az írástudatlanságot is.

Az általam használt népköltészeti gyűjtésekben megjelent mondák és balladák az ún. leíró néprajz, az adatgyűjtés módszerével lettek rögzítve. Idős falusi parasztemberek mesélték el szüleiktől, nagyszüleiktől hallott történeteket. Ezek maximum a 19. század elejének rekonstruálását teszik lehetővé még hitelesen, de mint már említettem, ezek a szellemi termékek évszázados utat járnak be. Így megfelelő kritikát alkalmazva a korábbi időkre vonatkozóan is vonhatunk le következtetéseket. Mivel a mondák szájhagyomány útján terjedtek, ezért több variáns is kialakult egyazon történetből. Ezek a variánsok a népi kultúra közösségi jellegének köszönhetik megszületésüket, viszont a több variáns megléte több kritikát is kíván. Ha a 19. századnál régebbi időszakra

¹ *Tót népdalok*, ford. SZEBERÉNYI Lajos, LEHOCZKY Tivadar, TÖRS Kálmán, bev. SZEBERÉNYI Lajos, Pest, Kisfaludy Társaság, 1866 (A Hazai Nem Magyar Ajkú Népköltészet Tára, 1), 3.

² LISZKA József, *Ágas-bogas fa*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 1992, 10.

³ *Uo.*, 11.

⁴ *Uo.*, 13.

szeretnénk a falusi emberek történeteiből következtetéseket levonni, úgy mindenképpen segítségül kell hívnunk a levéltári forrásokat és esetlegesen a régészeti emlékeket is. Az összegyűjtött adatokat megfelelő szakmai kritikával kell kezelni. A mondákból kiszűrhető információkat mindenképpen magyarázni kell, hiszen önmagukban nem ítélni meg őket helyesen. Következtetések levonására újfent csak a történeti forrásokat kell segítségül hívnunk. A néprajzi jelenségek mélyebbre ható vizsgálatához tehát további segítséget nyújtanak a következő tudományágak: nyelvészet, irodalomtörténet, történettudomány, régészet. Itt szeretném még megemlíteni a néprajz és a nyelvtudomány kapcsolatát, ami szintén gazdag hagyományokra tekint vissza nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi tudományosságban is, hiszen egyik tudományág képviselői sem nélkülözhetik a másik által kiaknázott tudományos eredményeket. Az etnológia és a lingvisztika összefüggései között megemlítendő a dialektológia, vagyis a nyelvjárás, a szociolingvisztika, vagyis az egyes néprajzi területeken a falu és társadalmának a szókincsbeli sajátosságainak a gyűjtése és elemzése.⁵

A népmondák és népköltészeti emlékek számos dologról tudósítanak bennünket. A táj szépségei mellett szólnak annak érdekességeiről, sajátosságairól, tanúsíthatnak a falu kialakulásáról és azokról a jelentősebb történeti eseményekről, amelyek érintették a falu lakóinak az életét. Előadásomban elsősorban ezekkel a mondatípusokkal kívánok foglalkozni három Torna megyei település történeti forrásaira és mondáira hagyatkozva. Azt szeretném röviden szemléltetni, hogy hogyan segítheti a népköltészet egy uradalom parasztságának történeti kutatását.

Az említett tornai területen a néprajzi sajátosságokat egy egész sor vonás határozza meg, amelyek végső soron az eltérő domborzati viszonyokra vezethetők vissza. Ezekre a domborzati viszonyokra és a falvak fekvésére, a falusi helynevekre mind a mondákban, mind a történeti forrásokban találunk utalásokat, így az összevetés talán ezen a területen a legegyszerűbb. Szádelő, Áj és Torna is egy földrajzi egységhez, a Torna völgye vidékhez kapcsolódik. Ez a földrajzi behatároltság főleg a gazdálkodásban és a tárgyi kultúrában mutatkozik meg, a folklór szellemi részét csak közvetve érinti. Sok helyen archaikus vonásokat őrzött meg e táj paraszti gazdálkodása. A gyümölcs- és szőlőművelés északi határa pl. éppen a Torna-völgye volt. De a havasi gyűjtőgetéssel, vagyis az erdei gyümölcsök és termések gyűjtőgetésével is előszeretettel foglalkoztak a szádelőiek és az ájjak is. A karsztvidék természeti és domborzati viszonyai határozták meg Tornában az állattartás jellegét is. Az istállózó állattartással szemben mindig is előnyben részesítették a külterjes állattartást, ami a virágzó pásztorkultúra létrejöttét eredményezte. Főleg az igénytelenebb fajták, a kecske és a juh voltak előtérben.⁶ A mondák nagy számú fennmaradását az is elősegítette ezen a vidéken, hogy a nemesség aránya a lakosságon belül soha nem haladta meg az 5–6%-ot.⁷

A mondák keletkezésével kapcsolatban tehát három ihlető forrást nevezhet meg a kutató. A gazdag történeti hagyományokat, a változatos természeti viszonyokat, valamint a teremtő képzeletet. A történeti mondák tekintetében gyakran megfogalmazódó kérdés az eredetiség kérdése, vagyis hogy mekkora mértékű lehet az irodalmi hatás. 1864-ből éppen a Szádelői-hasadék környékén élők szájhagyományára utalóan maradt fenn egy forrás: „A nép, valamit az aggteleki barlangban, úgy itt is, saját felfogásában mért elnevezéseket osztogatott a sziklacsoportok egyes alakjainak. Sőt a népies képzelet is hozzájárult, hogy életet öntsön regéivel és meséivel e csodás völgy sziklaóriásaiba és nyájasabb ligeteibe.”⁸ Tompa Mihály ennek alapján népregéi egész sorát a Torna megyei folklórból merítette. 1864-ben a Vasárnapi Újság szintén a Szádelői-völgyről közölt egy cikket, melyben Korponay János Abaúj megyei főlevéltárnok a vidéken még élénken élő hun eredetet számon tartó helyi mondákat mutatta be.⁹

Három jelentősebb történeti mondakört említhetünk még meg a vidékkel kapcsolatban. Az első a hun eredet magyarázó mondakör, majd a Szent László királyhoz kapcsolódó mondák, végül a IV. Béla király személye köré összpontosuló történetek. Magyar Zoltán gyűjtéséből is kiderül, hogy a hun-székely származásmondák a Szádelő–Szádudvarnok–Torna háromszögben keletkezettek, de erősen meggyökeresedtek Ájban is. A szádelőiek eredetmondája a legautentikusabb a honfoglalás korát idéző mondák sorában, míg Áj falu nevének eredetmondája szinte minden fontosabb történelmi hőssel kapcsolatban előfordul. A Szent László kultusz meglétének a tanulmányozott vidéken először Tompa Mihály ad hangot a *Népregék, népmondák* című kötetében

⁵ SÁNDOR Anna, *A néprajzi és dialektológiai ismeretek kölcsönös hasznosításának lehetőségei = A honismerettől a kulturális antropológiáig: Lehetőségek, módszerek és eredmények a szlovákiai magyarság néprajzi vizsgálatában*, szerk. PUSKO Gábor, Kulturális Antropológia Műhely, Tornaalja, 2001, 9.

⁶ MAGYAR Zoltán, *Torna megyei népmondák*, Bp., Osiris, 2001, 43.

⁷ *Uo.*, 47.

⁸ STIBRÁNYI Gusztáv, *Szádelői regék*, 1993, kézirat, 6.

⁹ MAGYAR, *i. m.*, 76.

azt helyi mondaként említve. A IV. Bélához kapcsolódó népi hagyományokat Bél Mátyás említi először geográfiai munkájában, mely szerint Béla király Torna megyén keresztül menekült Lengyelországba a tatár pusztítás után, de Pesty Frigyes is tesz erről említést 1864-es helységnév tárában.¹⁰ Ami a kutató számára a mondákból mindenképpen érdekes lehet, azok az esetlegesen előforduló helynevek, kisebb helyi tájegységek elnevezései, valamint a gazdálkodásra utaló feljegyzések.

A legértékesebb népi eredetű forrás, a helyi mondák csoportja. Ezek a mondák az egyik legrégebbi elemei a folklórhagyományoknak, ezek szólnak a barátokról, a falusi egyházakról, kolostorokról a falu szélén, a határbeli táj különleges formáiról és képződményeiről, a csodás építésekről, de ide soroljuk az ún. alagútmondákat is. Ami egy ilyen típusú vizsgálódás szempontjából fontos lehet, az a helynév magyarázó mondák és a falucsúfoló történetek köre. 1780-ban Windisch egyenesen azt írta a tornaiakról, hogy buták és együgyűek, lévén hogy sok-sok haszontalanságot beszélnek róluk.¹¹ Az előadásom és dolgozatom témájául szolgáló történeti adatokat Bél Mátyás Torna megye leírása, valamint a Mária Terézia-féle úrbérrendezéséhez kapcsolódó levéltári források, mint például a kilenc kérdőpontos paraszti vallomások, az úrbéri tabellák, valamint a telkes jobbágytság és a szellérek összeírása szolgáltatja az 1771-es évből, valamint az 1787. évi népszámlálás adatai, és Pesty Frigyes helynévtára adják. Ezzel kívánom összevetni a Magyar Zoltán által gyűjtött népregék és népmondák anyagának, azon momentumait, amelyek kiegészíthetik, illetve befolyásolhatják a történeti forrásanyag által nyújtott információkat.

Bél Mátyás 1735 körül elkészült megyeleírásának eredeti címe *Historia comitatus Thornesis*. A mű kéziratban maradt fenn. Batthyány József érsek vásárolta meg a szerző özvegyétől az Esztergomba a főszékesegyház könyvtára számára. Ebben a Batthyány-féle gyűjteményben a Hist. I. sss. jelzet alatt szerepel. A rendelkezésre álló források sajnos szinte semmit nem árulnak el a megyeleírás keletkezésének a körülményeiről, így csak a szerző által hivatkozott forrásokra hagyatkozhatunk. Jelen vizsgálódás során azért érdekes a leírás, mert nagyjából az úrbérrendezés időszakában keletkezett, és a természeti értékek leírásán kívül tartalmazza a falusi gazdálkodás leírását és az egyes települések rövid történeti leírását is birtokos nemeseinek nevével együtt.¹² A Mária Terézia-féle úrbérrendezés kilenc kérdőpontos paraszti vallomásaiból, az úrbéri tabellákból és a falu lakosainak saját bevallásából értesülhetünk lakóhelyük életének, lehetőségeinek, hátrányainak, valamint gazdálkodásának 18. századbeli állapotairól.

Pesty Frigyes adatgyűjtése, bár a 19. század második felében készült, mégis érdemes bevonni egy korábbi korokra vonatkozó vizsgálatba is, hiszen az egyes településekre vonatkozó adatgyűjtés, az alábbi szigorú kritériumok alapján készült. A megye vagy járás neve ahol a vizsgált település fekszik, hányféle neve él a köztudatban a községnek, és van-e ezek között olyan ami nem ismert országosan, volt-e a községnek valaha más elnevezése, mikori a település első hivatalos, történetileg is alátámasztható említése, honnan népesedett be, mit lehet tudni a közhagyományból a név eredetéről, valamint ha ismertek a község határában topográfiai nevek, mező, hegy, dűlő, szántó, puszta, kaszáló, erdő, liget, fennsík, forrás, akkor ezen topográfiai nevek leírása. Ezek eredeténél az előbb említett pont kritériumai a követendők, különösen figyelembe véve azt, hogy fekvésük is megnevezve legyen. Az adatokat az egyes településekre vonatkozóan általában a falvak műveltebb emberei, tanítók vagy a helyi bírák szolgáltatták.¹³ Már Pesty kezdeményezéséből is kitűnik, hogy a történetiség mellett a népi emlékezetből való merítést, a nép körében fennmaradt tudást is ugyanolyan fontosnak tartotta forrásként. Ezen források és a belőlük lesűrhető történeti adatok, valamint a már említett mondagyűjtemény alapján a következő következtetések és megállapítások szűrhetők le az egyes településekre lebontva.

Szádelő Bél Mátyás leírása alapján Udvarnok táján, egy szikla üregénél fekszik. Kicsiny szűk határa van, ami kövecses és fővenyes, de a hegyek déli oldalán kicsiny szőlők vannak. Látszik még a tatársánc falmaradványa is. A hasadék a leírás időpontjában kocsival nem átjárható egy nagy kőomlás miatt. A szerző egyetlen Szent László mondáról tesz említést, ami a hasadékhoz köthető, holott a népmondák közvetítésével sokkal többnek a fennmaradásáról tudunk. A patakon, ami a falun keresztül folyik két malmot említ. Az egyik közvetlenül a völgy bejáratánál, a másik pedig beljebb helyezkedett el. Külön említésre méltónak tartja, hogy különleges pisztrángokban gazdag a víz.¹⁴ Uradalomtörténet-kutatás szempontjából fontosak az általa felsorolt birtokos családok nevei is. E szerint a falu birtokosai a 18. század első harmadában: Keglevich grófok, Toporci György,

¹⁰ *Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében*, szerk. RÉMIÁS Tibor, Bódvaszilás–Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2002, 301.

¹¹ MAGYAR, *i. m.*, 97.

¹² *Torna vármegye ...*, *i. m.*, 53.

¹³ *Uo.*, 267–268.

¹⁴ *Uo.*, 100.

görgői Bartók, a Roll család és özvegy Tornallyainé Jánoky Zsuzsanna.¹⁵ Az 1787-es népszámlálás adatai szerint a falut ekkor 168-an lakták.¹⁶ Pesty Frigyes helynévtára Szádelőt Torna megye Felső járásához sorolja, és a leírásban szereplő névén kívül nem említi más ismert nevet, ahogy ő fogalmaz, „régie neve nem puhatolható.”¹⁷ Nem tudta megnevezni a falu első írásos említésének időpontját sem, mint ahogy a lakosok eredetéről sem ad számot. Az általa leírt, a falu határában ismeretes nevek már annál érdekesebbek: Kisegér-, Kúti-, Órállóalja-, Répaföld-, és Lápa dűlő. Birsalmás út, Órálló domb, még a tatárok idejéből, Ernye barlang, ahol a falu lakói a vészek idején elbújhattak. Szádelő völgye, ami már ekkor országszerte nevezetes hely, valamint a Szár patak, ami malmokat hajt és pisztrángokban bővelkedik. Pesty adatszolgáltatója Münster Tivadar alszolgabíró volt.¹⁸ A harmadik történeti forráscsoport, már a mondák vizsgálata előtt némileg ellentmond az előzőeknek. A kilenc kérdőpontos paraszti vallomásokot 1771-ben vették fel. Bél Mátyás 1738-as jegyzékéhez képest sokkal több nemeset említi a faluban és átfedésekkel nem is találkozunk. Pl.: Gedeon János, Bornemissza István, Dobozi János, Ketskemétné asszony, Turnoszkyné asszony, Boronkay Tamás, Szatthmárj Miklós. A falu gazdasági életére enged következtetni, hogy bevallották volt szőlőjüket, gyümölcsös kertjüket, káposztás kertjeiket. Szántóikon megtermelt a tiszta búza és a kétszeres is. Marhával végzik a robotot és a szekerezést, sör, bor, pálinka kocsmájuk van. Viszont a sziklás hegyoldal miatt kaszálóik és rétjeik nincsenek, azokat a szomszéd helységektől kell bérelniük.¹⁹

Mit tudhatunk meg ezzel szemben vagy e mellett a Szádelőben fennmaradt népi regékből és mondákból? A faluban nagyszámú és igen színes mondák maradtak fenn. Ezek alapján akár Bél Mátyás, akár Pesty Frigyes is találhatott volna magyarázatot a helység nevének eredetére és a lakosság származására is. Ezen a vidéken él ugyanis a legerősebben a már említett hun eredetet magyarázó mondakör, ami egyenesen a hunoktól eredezteti a terület lakóit. Egyik mondájuk, aminek történetét még a honfoglalás korára vetítik vissza, arról számolnak be, hogy az ide betörő magyarok amikor elkezdték pusztítani a vidék lakosságát, és le is igázták őket, a csata után meglepetten tapasztalták, hogy a helyiek, akik halottaikat keresték a vesztett csata színhelyén ugyanazon a nyelven beszéltek mint ők maguk, és ezért nagyon megörültek, hogy nem ellenséges területen járnak.²⁰

Érdekes, hogy egyikük sem tud magyarázatot adni a falu nevének eredetére, holott a helyi mondákban úgy magyarázzák, hogy a *szád* ősi magyar szó, ami *nyílást*, *száját* vagy *torkot* jelent, és az *elő* szavak összetételéből jött létre, ami a *hasadék*, *nyílás*, *előtt* jelentéssel bír.²¹ A lakosság eredetéről sem tudnak semmi biztosat mondani. Ha a dűlőneveket és a faluban megtalálható vezetékneveket vesz alapul a kutató, valamint figyelembe veszi az erősen élő hun mondakört, a székely származásra is következtethet, és vannak is erre vonatkozó elképzelések. Valamint a helyi mondákban máig él az a tudat, hogy a falu lakói javarészt azért reformátusok, mert még az ellenreformáció idején itt telepedett le a Torna mezővárosából elüldözött protestáns jobbágyság.²² Gazdagon él a helyi mondahagyományban Szent László és IV. Béla király alakja is. Ezek a történetek a történeti mondák körébe sorolhatók. Ha egy falu életére vonatkozóan szeretnénk belőlük következtetéseket levonni egy adott időszakra vonatkozóan nem igazán használhatóak. Jelen kutatásomban annyit szeretnék megemlíteni róluk, hogy bizonyos topográfiai nevek ugyanúgy fellelhetőek ezekben a mondákban, mint a történeti forrásokban. Ilyen például Szádelő esetében az Órálló, vagy ahogyan a parasztok saját bevallásuk szerint hívták az Irálló dombja, valamint a már Bél Mátyásnál említett tatársánc is, amit védelmi vonalként emeltek a falubeliek a tatárok betörése előtt.²³ Külön érdekességként megemlíthető, hogy a két malomról, amelyet mindhárom vizsgált történeti forrásban megemlítenek maradt fenn egy-egy helyi monda. Az ún. felső- és alsó malom tulajdonosának is fennmaradt ebben a formában a neve. A felső malom Gazdag Máté nevezetű személyé volt, mégpedig olyan formában, hogy azt a földesúrtól örökbéres szerződésben birtokolta. A mondában külön kiemelik azt is, hogy a szerződést nem a saját nevében, hanem Molitoriszként írta alá.²⁴ Sem a kilenc kérdőpontos paraszti vallomásban, sem az úrbéri tabellában nem találkozunk egyik fent említett névvel sem. Mint ahogy a Kerekdomb elnevezéssel sem találkozunk sem Bél Mátyásnál, sem pedig Pesty Frigyesnél annak ellenére, hogy szintén egy helyi mondában

¹⁵ *Uo.*, 101.

¹⁶ *Uo.*, 246.

¹⁷ *Uo.*, 301.

¹⁸ *Uo.*, 302.

¹⁹ *Uo.*, 165.

²⁰ STIBRÁNYI, *i. m.*, 12–15.

²¹ MAGYAR, *i. m.*, 278.

²² *Uo.*, 207.

²³ *Uo.*, 261.

²⁴ STIBRÁNYI, *i. m.*, 18–19.

fennmaradt, hogy a felső malom ezen a dombon volt. Az ún. alsó malom mondájából pedig kiderül, hogy ott egy Kuruczi nevezetű személy volt a molnár. Az ő neve szintén nem kerül elő a történeti forrásokban.²⁵

Amivel még kiegészíthetők a történeti források információi, azok a különböző típusú mondákban fellelhető mezőgazdasági termékek, a faluban tartott állatok és az esetlegesen előbukkanó késztermékeknek a megnevezései, ami a száraz és tényszerű adatközlés mellett, amit a történeti források szolgáltatnak, pontosíthatják, színesíthetik a paraszti gazdálkodásról kialakult képet az adott települést illetően. Szádelő tekintetében Pesty Frigyes helységnévtárából a benne felsorolt helyi topográfiai nevek alapján a következőket tudjuk levonni. A falu népe valószínűleg foglalkozott répatermesztéssel, ami a kérdéses földterület nagyságát figyelembe véve cukorrépa lehetett, valamint a birsalmás út kifejezésből adódóan a gyümölcsstermesztés keretein belül foglalkozhatott ezzel is a szádelői parasztság. Számos mondában találunk viszont utalásokat arra, hogy a vidék népe a földrajzi viszonyokból kifolyólag is foglalkozott a pásztorkodással. Főleg juhokat és kecskéket tartottak. A táplálékokból, amiket ezekben a mondákban olyan vonatkozásban találunk meg, hogy a juhász felesége ezt vitte ki a legeltető férjének ebédre, azt szűrhetjük le, hogy az így tartott állatok tejéből sajtot és túrót is készítették. (Pl.: Túrókó mondája, A megkövesedett juhász mondája.)²⁶

Szádelővel kapcsolatban végül, de nem utolsó sorban szeretném megemlíteni a völgy természeti alakzatai, sziklaképződményei köré csoportosuló mondák közül a legjelentősebbet, ami az ún. Cukorsüveg, vagy népiesen a Túrókó mondája. Ez már magában sokat mond a kutató számára. Cukorsüveggént főleg a nem paraszti származású emberek emlegették, hiszen nekik módjukban állt, hogy hozzájussanak az akkor még egyáltalán nem elterjedt, és meglehetősen drága cukorhoz. Amelyik monda Cukorsüveggént említi a sziklát, az témájában is mind a helyi nemességhez kapcsolódik, általában a nemes leány kérésválasztásához. Általában csak ahhoz hajlandó hozzámenni a nemes leány, aki meg tudja mászni a meredek sziklafalat. Egy ilyen mondában maradt fenn Józsa Klára és a szegény pásztorlegény Turi József neve.²⁷ Ami ebből a szempontból érdekes lehet, hogy a Turi család nevét valóban megtaláljuk a falu jobbágyait számba vevő 1771-es összeírás nevei között.²⁸ Miért Túrókó? Ez az elnevezés főleg a parasztság körében élt, mondván úgy keletkezett a hegy, hogy egy nagy halomba túrót hordtak össze a helyi juhászok.²⁹

Áj Bél Mátyás 1730 körüli leírása szerint két igen magas szétváló hegynek a torkában fekszik kősziklás köves hegyen. A falun egy patak folyik keresztül, viszont síkságon fekvő szántói vannak, rétjei meredek nehezen megközelíthető hegyoldalakon fekszenek, a lakosok legfőképp magyarok, de szlovákok és oroszok is vannak itt. (A szomszéd település Hacava/Falucska lakói a mai napig vallják, hogy ruszin eredetűek.) A szőlőművelésnek már csak alig látható nyomai vannak. Birtokos családok a faluban, gróf Keglevichék, görgői Bartók, Horváth, Zorger, Cseh és Csemisziczky családok.³⁰ Az 1787-ben felvett népszámlálási adatok szerint a falu lakossága ekkor 445 fő.³¹

Pesty Frigyes 1864-es helységnévtárában a következőket találjuk. Áj, Torna megye Felső járásában van, csupán jelenleg ismert nevével van tudomás. Már a 14. században is létezett, a 15. században husziták dúlták fel, aminek régészeti leletei is vannak. A népesség eredetéről nincsen tudomás, mint ahogy a falu nevének jelentéséről sem. A falu határában fellelhető topográfiai nevek: Mogyorós-, Bercs-, Vízrejáró-, Negyedrészek-, Hársasallya-, Alájáró dűlők. Cserjés, Tompatiszta, Siroke polya, Meszesek s nyilasok, Küszöbök, és Zsellér rétek. Lótanya, Isten koczik, Sugó tető, Kecskető, Bodnárka erdők. Miglinczi-pusztá major, Darázkó bánya, valamint a töröksánc romja. Az adatszolgáltató ebben az esetben is Münster Tivadar alszolgabíró volt.³²

Az 1771-ben felvett paraszti vallomásokból kiderül, hogy a falu birtokosai közé tartozott még ekkor is a Keglevich család. Három nyomásra felosztott szántóföldjén megterem a tiszta búza és a kétszeres. A kopár legelőkön nem csak juhot, de szarvasmarhát is tartottak. A rétekre vezető utak viszont olyan rosszak és meredek, hogy kaszálni azokat azért nem tudják, mert tudnák hazaszállítani a szénát. Lakosai örökös jobbágyok. Erdejük van elég így a sertések számára makkolásuk is. Hasznosak a gyümölcsöseik, de kocsmájuk nincsen. A falunak van malma is.³³

²⁵ MAGYAR, *i. m.*, 303.

²⁶ *Uo.*, 262.

²⁷ *Uo.*

²⁸ *Torna vármegye...*, *i. m.*, 165.

²⁹ MAGYAR, *i. m.*, 262.

³⁰ *Torna vármegye...*, *i. m.*, 97.

³¹ *Uo.*, 246.

³² *Uo.*, 283–284.

³³ *Uo.*, 116–117.

A mondavilág fennmaradt emlékei alapján a következőkkel kiegészíthetők a történeti források. A falut eredetileg nem a mai helyén építették, hanem a Bercs patak folyása mellett a Somodi felé vivő út mellett.³⁴ Annak ellenére, hogy sem a megyeleírás sem a helységnévtár nem említi, mondai eredete van a falu elnevezésének. Az egyik vallási eredetű, mely szerint Jézus Krisztus és Szent Péter miközben járták az országot, hogy sorban elnevezzék annak a településeit Jézus meg szeretett volna pihenni és felkiáltott: „Állj!” Ezt értette félre Szent Péter és már jegyezte is fel, hogy a következő település neve ez: Áj.³⁵ A másik ide köthető monda, a már említett és a környéken erős gyökerekkel rendelkező IV. Bélához kapcsolódó mondakörhöz tartozik, mely szerint a tatárok elől menekülő király szintén meg szeretett volna pihenni és a sereg élén vonulva felkiáltott: „Állj!”³⁶ Az áji gyűjtésben fedezhető fel biztos „bizonyíték” arra vonatkozóan, hogy ezek a mondák már a 18. században is ismertek voltak, hiszen az egyik mesélő, aki a Lapisok elnevezésű török sánccról adott tudósítást a nagyszüleiére hivatkozik, akik még a 19. század elején születtek, és hogy ők is úgy mesélték neki ezt a történetet, hogy a szüleiiktől hallották, akik még a 18. században éltek.³⁷ Szintén a töröksánccal kapcsolatban említenek meg egy forrást, ami soha nem száradt ki, holott a 9 kérdőpontos paraszti vallomásokban azt olvashatjuk, hogy ha szárazság sújtotta a vidéket a patak is kiszáradt. A malommal kapcsolatban utalásokat találunk rá, hogy ott kukoricát és kersit őröltek, amiből aztán puliszka készült.³⁸ A fent említett Isten koczik dülőnevet a mondavilágban is számon tartja a falu népe. Eredetét arra vezetik vissza, hogy Jézus megkövesedett lábnymai láthatóak a hegyoldalban, ugyanakkor a mondában szerepel az is, hogy ezen a területen fát és szénát szoktak gyűjteni.³⁹ Az Ájjal kapcsolatos mondák azok, amelyek a legtöbb személynevet tartalmazzák: Andó János, Márton Józsi, Györgyi András. Történeti forrásokból az Andó család jelenléte bizonyítható be ténylegesen, hiszen ilyen vezetéknevű jobbágyok többen is szerepelnek az 1771-ben elkészült úrbéri tabellában.⁴⁰

A jobbágyvilággal kapcsolatos mondák is Ájból maradtak fenn a legnagyobb számban, melyekben főleg az adózást vagy a földesurak megtorló intézkedéseinek az emlékeit őrizték meg. Ilyen például több olyan monda is, mely az uraknak történő szekerezést említi, merthogy a tornai várhegyen láthatóak a jobbágyok szekérének a nyomai, amivel az élelmiszert hordták fel a várba. Vagy az a mondatöredék, melyben konkrétan elmesélték, hogy három napot kellett úrbérben dolgozni az úrnak. Aki nem fizette a dézsmát, azt deressel sújtották, de az akasztóbérc elnevezés is arra utal a környéken, hogy ott jobbágyokat akasztottak fel az engedetlenségük miatt.⁴¹ A vizsgált települések közül a legjelentősebb az egykori mezőváros, a megye székhelye, Torna. Bél Mátyás leírásában úgy szerepel, hogy kies és nyílt helyen fekszik a szomszédságában egy igen magas hegygel, melynek tetején az azonos nevű vár is áll. A várhoz tartozó uradalomnak pallosjoga is van. (Ezt az előzőekben felsorolt jobbágyvilág mondák is alátámasztják.) A városon keresztül folyik egy patak, amit közönségesen Tornavízének neveznek. A síkon fekvő szántói mindenütt fővenyesek és homokos a földjük. A szomszédos hegyek oldalában a már teljesen elpusztult szőlőművelés nyomai láthatóak. A Keglevich grófok kastélyának a kertje gazdagon be van ültetve gyümölcsfákkal, és itt található egy tó is, amin az uradalom malma van. Ez a tó valami hőforrásnak köszönhetően soha nem fagy be. Található itt egy serfőző műhely és egy égettbor házának nevezett pálinkafőző is. Évente 6 alkalommal tartanak itt vásárokat. Nemesei gróf buzini Keglevich József és Gábor, marosnémeti gr. Gyulai Ferenc, valamint a Putnoky a Nagy és a Terncséri családok.⁴² Az 1787-es népszámlálási adatok szerint a mezővárosnak ekkor 1314 lakosa volt.⁴³ Pesty Frigyes leírásában mint Torna megye Felső járásának mezővárosát említi, aminek csak ez az egy neve ismeretes mindössze annyi módosulással, hogy régen Turnának írták. Már a 11. században fennállt, 1274-ben már önálló parókiája volt, hogy honnan népesített be az sem tudható. Hiteles forrásokat említi, melyek szerint a város a nevét a negyed óra járásnyira fekvő azonos nevű fellegvárról kölcsönözte. A várat már 1230-ban Thornai Margit és kereszties Bálint birtokában említik. A település határában ismeretes topográfiai nevek: Kenderföldek, Alsó-Zsigárd, Alsó-, és Felső-Debrégy, Hídalja, Kápolna, Bercsalja, vár alatti pusztá föld, Széllesek-alsó és Széllesek-felső, keskenyek, Alsó- és Kis-Csákányszög. Ezek mezők és a település határában művelés alatt álló dülők nevei. Pusztá-tó, Vároldal és Gyűr legelők. Hídfő, Földláb,

³⁴ MAGYAR, *i. m.*, 123.

³⁵ *Uo.*, 279.

³⁶ *Uo.*

³⁷ *Uo.*, 204.

³⁸ *Uo.*, 255.

³⁹ *Uo.*

⁴⁰ *Torna vármegye...*, *i. m.*, 198–199.

⁴¹ MAGYAR, *i. m.*, 169.

⁴² *Torna vármegye...*, *i. m.*, 96.

⁴³ *Uo.*, 246.

Töltésmelnye, Hídeleje, Gólya, Tornavize, Kis-, és Nagysák kaszállók. Kerekbik és Mátyus erdők. Miglinczipusztá, Tókert és Vároldal nevezetű szőlők, valamint a Csiga nevű szilvás kert. De beszédes a Koplaló elnevezésű városrész is. Az adatokat ebben az esetben is Münster Tivadar alszolgabíró szolgáltatta Pestynek.⁴⁴

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásaiból kitűnik, hogy a malom 1722-től kizárólag a földesurak tulajdona. Az állattartás kapcsán megemlítik, hogy a legelők jók, csak távol esnek a várostól fent a hegyekben. A szántóföldekről pedig azt írja, hogy jó minőségűek és rajtuk a gabona három héttel korábban érik be, mint a környéken másutt. Bél Mátyás alig 30 évvel korábban keletkezett leírása után itt azt látjuk, hogy frissen ültetett szőlőkről beszél a forrás, amelytől a későbbiekben nagy hasznot remélnek. Érdekes még, hogy a forrás beszámol egy nem sokkal korábbi tűzvészről, mely miatt az épületre való fájuk igen megfogyatkozott, viszont ennek a vésznek a nyomai a mondai anyagban nem maradtak fenn. Az uradalmi malom mellet még egy malmot említ a forrás.⁴⁵

A történeti források kiegészítésére Torna városából is rengeteg monda áll a kutató rendelkezésére, sajnos ezek legtöbbje kifejezetten a várhoz kapcsolódik, de utalásokat találhatunk bennük a jobbágyság életére vonatkozóan is. Főleg az adót nem fizető jobbágyság büntetéseivel kapcsolatban. Az áji patak felett van a Koplaló szikla, melynek elnevezése megegyezik a már Pestynél is említett városrész elnevezésével. A helyi monda szerint ha a tornai uradalomban a jobbágyot meg akarták büntetni erre a dombra hozták bezárni, de a bezárás mellett megvonták tőle az ételt és az italt is.⁴⁶ Ezért lett a hegy és valószínűleg az ilyen szegény, adót fizetni képtelenek lakta városrész neve is Koplaló. Az ugyancsak Pestynél említett Csiga elnevezésű szilvás kertnek is van mondai gyökere. A történet keletkezésének az idejében még nem gyümölcsöskertként hasznosították a területet, hanem egy csiga segítségével innen juttatták fel a várba a falusi emberek a vizet.⁴⁷ Ugyancsak a várhoz kapcsolódó különböző mondákból értesülhetünk arról, hogy a tornai uradalom népe nagy számban foglalkozott a juhászat mesterségével, juhokat és teheneket tartottak. Táplálkozásukra és az általuk a földesuraknak adott ajándékokra is találunk utalásokat a helyi mondákban. Ilyen például, hogy lepényt sütöttek és azt is adták földesuraknak ajándék gyanánt vagy gyakori momentum a sajt készítése és ajándékozása is.⁴⁸ A városban említett pálinkafőzőben pedig a környékbeli hegyeken nagyon gyakori somot dolgozták fel. Itt is élnek a már korábban említett mondák a várhegyen található kerékvágtat formájú mélyedésekről, és itt is a jobbágyság által a várba adó gyanánt élelmiszert szállító parasztok kocsijának kerekét látták benne.⁴⁹ A helyi nemesek elnevezései olyan korai időszakokra utalnak vissza, hogy abból a vizsgált korszakra következtetéseket levonni nem igazán lehet.

Összefoglalóan elmondható, hogy ha a kutató nem csak az ún. hiteles történeti forrásokban található információkra hagyatkozik, hanem a rendelkezésére álló népművészeti adatokat is vizsgálat alá veszi. Talán színesítheti vele kutatásainak eredményét, talán olyan dolgokra talál lehetséges magyarázatot, amire a száraz történeti lejegyzések alapján nem is gondolt volna. Annyi bizonyos, hogy közelebb kerülhet az általa vizsgált települések vagy uradalmak életéhez, ha az ott élő emberek emlékezetében nemzedékről-nemzedékre megőrzött tudást is elismeri forrásként, hagyatkozik rá és nem fél bevonni kutatásaiba, így hozván közelebb egymáshoz a „hiteles” és „nem hiteles” forrásokat mint a történeti/irodalmi vizsgálódások alapját.

⁴⁴ *Uo.*, 312–313.

⁴⁵ *Uo.*, 181.

⁴⁶ *MAGYAR, i. m.*, 169.

⁴⁷ *Uo.*, 168.

⁴⁸ *Uo.*, 159.

⁴⁹ *Uo.*, 168.

„Képvita” a felső-magyarországi hitvitában
Tipográfia, illusztráció, medialitás

A felekezeti és politikailag megosztott 17. századi Magyarországon az 1610–20-as esztendőket tekinthetők a hazai hitvitázó irodalom egyik virágkorának. Az 1650-es évek után azonban már Európában és hazánkban is egyre kevesebb egyházpolitikai és vallási tétje volt a polémikus irodalomnak, és a vitairatok száma jelentősen csökkent. Ezért egészen különös, igen érdekes jelenség, hogy a Magyar Királyság területén 1657-től kezdve ismét felélénkült a hitvitázás. Ennek háttérében azok az elsősorban politikai változások álltak, amelyek felborították azt a viszonylagos egyensúlyt, amely a század közepén a magyar katolikus és protestáns rendek között fennállt.¹ Erdély államiségének meggyengülése és az erősödő katolicizmus egy „ütközőzónában”, az addig elsősorban protestáns túlsúlyú felső-magyarországi régióban érezte leginkább hatását. A térségben jelentős változásokat hozott az özvegy fejedelemszöveg, Báthori Zsófia és fia I. Rákóczi Ferenc rekatolizációja, valamint a jezsuita missziót támogató földesúri ellenreformáció.² Szintén meghatározó volt a térvesztést csak lassan felismerő, ám sokszor egymás ellen is küzdő protestáns prédikátorok tevékenysége. Ennek eredményeként a szembenálló egyházak képviselői ismét polemikus szövegeket tettek közzé. Az 1660-as évekre kibontakozó, mintegy 13 hitvitát és több mint 100 vitairatot számláló hitvitázó irodalom azonban számos, csak az adott időszakra jellemző sajátosságot mutatott föl. A Kassa–Sárospatak–Eperjes tengelyhez köthető hitvitázás során ugyanis kialakult egy olyan sajátos irodalmi élet, amely szorosan kapcsolódott a felekezetek meglévő intézményeihez. Mind a jezsuitáknak mind a protestáns felekezeteknek voltak iskoláik a térségben, Kassán és Sárospatakon pedig nyomda is működött. Mindez alapfeltétele volt annak, hogy a vitázók sokszínű, írói tehetségüket is jobban felszínre hozó, gyakran személyes jellegű, intellektuális csatározásnak tűnő vitairatokat hoztak létre.³

Dolgozatomban a szakirodalom által *felső-magyarországi hitvita*⁴ néven ismert polémia néhány fontosabb szövegét vizsgálva szeretném bemutatni a korszak hitvitázó irodalmának medializáltságát. A polémia, melynek fő résztvevői Sámbar Máttyás jezsuita páter, Pósházi János pataki református tanár és Matkó István felsőbányai prédikátor voltak, 1663–1672 között zajlott, s az iratváltásoknak csak a császári katonák erőszakos cselekedetei, a megújuló protestánsüldözés vetett véget. Vizsgálatom során a medialitás szerteágazó kérdéskörét persze eleve leszűkítem, és elsősorban a szövegek tipográfiai sajátosságait, az iniciálék, könyvdíszek, illusztrációk, fametszettek szövegekkel való összefüggéseit igyekszem feltárni. Ezek ugyanis többek voltak egyszerű díszítő elemeknél, fontos szövegértelmezési szerepet tölthettek be, sőt a felekezetek egymástól eltérő képelfogását is megjelenítették az érintett hitvitában.

¹ HELTAI János, *Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben [Vieorucné polemiky a literárny život v Kosiciach okolo roku 1660] = 350. Vyrocie Kosickej Univerzity: jubilejny zbornik prispievkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Kosice 27. februára 2007*, ed. Cyril HIŠEM, Košice, 2007 (Katedra História), 39–43.

² PÉTER Katalin, *A református gyülekezet első száz esztendeje Sárospatakon = A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1993, 113–122; PÉTER Katalin, *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988, 103–117.

³ HELTAI, i. m., 41.

⁴ „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitákról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 275–299; ZOVÁNYI Jenő, *Sámbar Máttyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, *Theológiai Szemle*, 1925, 264–271; Uő., *Szóbeli hitviták Sárospatakon és Kassán*, *Theológiai Szemle*, 1933/34, 139–148; HORVÁTH Lajos, *Sámbar Máttyás élete és munkái*, Bp., 1918.

A polémia első irata az 1663-ban Felső-Magyarországon Sámbar Mátyás által terjesztett, de valójában 1661-ben Nagyszombaton nyomtatott *Három üdvösséges kérdés*⁵ címmel megjelenő jezsuita traktátus. A könyv szerzője Sámbar Mátyás, a korszak meghatározó térítő személyisége⁶ e vitairattal nyitotta meg sárospataki tevékenységét. A kis könyvecske, amely a korszak megszokott témájaként a katolikus egyház és vallás régiségét taglalta, egy remekbe szabott allegorikus ajánlást tartalmazott Nádasdy Ferenc országbírónak címezve. Ezt az allegóriát a Nádasdy vadkacsát és nádaszt ábrázoló címere nyomán bontotta ki, melyben Sámbar Magyarországot a vallási szakadások és tévelygő értelmek áradásától elposványosodott tóhoz hasonlította, amely azonban a Szentlélek szikrájának köszönhetően ismét *nádassá* válhat, s e szikra megtestesítője maga Nádasdy volt. Ezt a képet nyomatékosította a beékelt címerábra is, amely rögtön multimediálissá alakította a vitairatot.⁷

E szerzői intenció mögött azonban több rejtőzhetett egy allegorikus kép kibontásánál. Talán nem véletlen, hogy Sámbar, aki még a győri jezsuita kollégium tanáráként jelentette meg a *Három üdvösséges kérdést*, s írta hozzá a Nádasdynak szóló ajánlást, a sárospataki misszióban is ezzel folytatta térítő tevékenységét. Ennek háttérben az állhatott, hogy az 1660-as esztendőben lezajlott *sárospataki hitvitának* tevékeny részese volt a dunántúli főúr, akinek igen nagy szerepe volt abban, hogy Báthori Zsófia és fia végül is rekatolizált.⁸ Ezután ugyanis a jezsuiták térítése főúri támogatással indulhatott el a felső-magyarországi területeken. A hitvita ajánlása és a benne feltüntetett címerábra tehát több volt, mint szokásos írói gesztus. Az adott politikai és felekezeti helyzetben sajátos többlettértelem közvetítettek a protestáns és a katolikus olvasók számára is. A vitaszöveg, amely szökött szolgálknak titulálta Luthert és Kálvint, egyébként is az egyház régiségéből adódó magabiztos retorikai pozícióból szólt, s felidézhetette a jó emlékezetű olvasókban az 1660-as *sárospataki hitvitát*, valamint az azt követő fejlődési rekatolizációt. Így egy többértelmű, az egyházi és világi tekintély közvetítésére is alkalmas könyvecskévé lett. Talán ezt nyomatékosította az ajánlás végén látható bőségszaras fej könyvdísz is, amely a nagyszombati egyetemi nyomda egyik jellegzetes képe volt.⁹ A kis dísz szintén a Nádasdyak gazdagságát és az ajánlószövegben megfogalmazott bőkezűségét erősíthette. A szövegben fellelhető olvasói bejegyzések, helyeslő margináliák¹⁰ arról tanúskodhatnak, hogy e vitairat valóban meggyőző módon közvetítette a katolikus vallás igazát. Emellett az is érdekesnek tűnik – és a polémia során volt is „visszhangja” –, hogy a katolikus irat a könyv végén imádságokat is közölt.¹¹ Ez a vallási cselekedetet előhívó gesztus egy másik, a katolikus egyházban oly jelentős médium, a szertartás¹² felé terelte az olvasót, aki az imádságok által – melyeket akár némán akár hangosan is olvashatott¹³ – megélhette a könyv által közvetített lelkiséget.

⁵ SÁMBAR Mátyás, *Három üdvösséges kérdés. Első: A lutheránusok és kálvinisták igaz hitben vannak-e? Második: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A pápisták ellenkeznek-e a Sz. Írással, avagy inkább a lutherek és kálvinisták?*, Nagyszombat, 1661, RMK I. 979.

⁶ Sámbar szerzteágazó munkásságáról újabb adatokat közölt: MOLNÁR Antal, *Az udvarhelyi „Missio Siculica” kezdetei az 1650-es években* = M. A., *Lehetetlen küldetés: Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., L'Harmattan, 2009 (TDI Könyvek), 195–211, 200–206.

⁷ A korabeli nyomdászban gyakran előfordult, hogy a címlapon a kiadói- és nyomdászjelvények helyett egy-egy város vagy mecénás címere tűnt fel. Itt azonban nem a címlapon szerepel a Nádasdy címer, hanem az ajánlószövegbe ékelve, és elsősorban az ott felvázolt allegória köthető hozzá. V.ECSEDY Judit, SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800*, Bp., Balassi–Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 7–28, 20.

⁸ KULCSÁR Árpád, *A sárospataki hitvita (1660. szeptember 30.–október 1.) = Fialat egyháztörténetesek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999. <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/kulcsar.htm>

⁹ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 134.

¹⁰ A hitvita több szövegében is felfedezhetőek ilyen bejegyzések. TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália: Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” (Esettanulmány)* = „Tenger az igaz hitről való...” i. m., 175–197.

¹¹ Az imádságok címei: 1. Az eltévelyedettekért, 2. Mise alatt imádság, 3. Boldog asszonyhoz mindennapi könyörgés

¹² ASA BRIGGS, PETER BURKE, *A média társadalomtörténete: Gutenbergtől az internetig*, ford. GÖBÖLYÖS Magdolna, Bp., Napvilág, 2004, 16.

¹³ Az olvasás Szent Ágoston megtérésének (is) egyik kulcsmomentuma. SIMON Attila, *Olvasás és vallomás. Balogh József Szent Ágoston-értelmezése = Szerep és Közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006 (Ráció-Tudomány, 9.), 223–235.

Hogy e lelkeséget mennyire „élték át” a protestáns felekezetek prédikátorai, arról gazdagon tanúskodnak a válaszul született szövegek. Pósházi János *Summás választétel*¹⁴ címmel megjelenő irata már a címlapon reflektált Sámbar címeres könyvére. Az itt megjelenő élőfa-ábra¹⁵ az országot elposványosodott tóhoz hasonlító képre utalhatott, vizuális elemekkel demonstrálva a protestáns álláspontot. Emellett az általa használt álnévnek, Xenocosmus-nak is mögöttes értelme volt, mely szerint az a „Világban bujdosott, mintegy ideig való vendéget (...) tézsen”.¹⁶ Ennek hátterében az állt, hogy Pósházi ajánlásában párhuzamba állította a protestáns felekezetek megújuló üldözöttségét és Szent Pál zsidók elől való elmenekülését. Egyértelmű utalás volt ez arra, hogy miként is alakult a felekezetek sárospataki élete. A vitás kérdésekről szóló szövegrészben szintén visszakapcsolt a Sámbar által létrehozott Nádasdy-allegóriához, mint írja: „De minémű nádszálakkal ellenünk csatázik, értsük röviden”.¹⁷ Tehát a Sámbar által az ajánlószöveggel és a címerábrával¹⁸ létrehozott és közvetített allegória több szinten is érvényesült, és választ nyert. Pósházi nemcsak az élőfa-ábrával, de vitaszövegének felépítésével is erre reflektált.

Sámbar: Nádasdy címer

Sámbar: Bőségszarus fej könyvdísz

Pósházi: élőfa-ábra

Sámbar válaszó vitairata ugyan elveszett,¹⁹ de Pósházi következő könyvében²⁰ is felfedezhetőek olyan szövegrészek, amelyek a *Három üdvösséges kérdés* tartalmára vezethetők vissza. Hogy csak egy példát említsek: Pósházi első könyvét Rédey Ferencnek, a másodikat pedig Zemplén vármegyének ajánlotta. A Rédeynek szóló ajánlás egyértelműen a világi tekintély bevonását jelölte, a Zemplén vármegyének való ajánlás hátterében viszont az állhatott, hogy a sárospataki kollégium 1663-ban Bocskai István zempléni főispán valamely birtokára menekítette a nyomdai felszerelést, amelyet ott rejtettek, s 1663–1665 között nem is használtak.²¹ A jezsuiták előretörése és a fejedelemszönyorú áttérése tehát fontos következményekkel járt a könyvnyomtatás terén is, s ez még akkor is igaz, hogyha e hitvitázók felekezettől függetlenül viszonylag gyorsan meg tudták jelentetni műveiket. A Zemplén vármegyének tett ajánlás tehát hálaadó gesztus lehetett a nyomdai felszerelés megőrzése miatt.

¹⁴ PÓSHÁZI János, *Summás választétel. Amaz csalóka könyvecskére: kinek cégére hogy már. Három idvességes kérdés. Írattatott egy Xenocosmus szerzetén lévő fráter által*, Kassa, 1666, RMK I. 1047.; BORDA Lajos, *Pósházi János: Summás választétel (RMK I 1047). Egy példányról eddig ismeretlen nyomtatott hitvita*, MKsz, 2000/ 4, 493–500.

¹⁵ A faábrázolásoknak egyébként is nagy hagyománya volt a nyomdászatanban, de ennek okai nem teljesen tisztázottak. V. ECSEDY, SIMON, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon...i. m.*, 17–19.

¹⁶ A Xenocosmus értelmét maga a szerző is kénytelen egy következő vitairatában magyarázni. BORDA, *i. m.*, 494.

¹⁷ PÓSHÁZI, *i. m.*, A3b.

¹⁸ Érdeemes idézni egy szövegrészt, amely talán pont a címer avagy 'cégér' kapcsán született, mert a szerző a *Némely előljáró dolgokról* című bevezető szövegrészben külön kitér Sámbar könyvének megjelenésére: „Mikor pedig és kik által jöve e könyvecske világra, akarod-é megtudni. Elsőben a Nagy-Győri COLLEGIUM dugá ki ennek cégérét: annak utána 1663-ban Sámbar Mátyás Jezsuita kezdé itt a mi földünkben árulni. Nem szintén mézes mályi bornak kell annak lenni, amelyet hol alább, hol feljebb kezdenek.” *Uo.*, A3a–A3b.

¹⁹ SÁMBAR Mátyás, *Az három kérdésre lött summás válasz-tételre írott felelet*, Kassa, 1666, RMK I. 1049.

²⁰ PÓSHÁZI, *A három kérdésre való summás válasz-tételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyobb megerősödése és azon feleletnek megrázogatása*, Sárospatak, 1666, RMK I. 1050.

²¹ V. ECSEDY, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó...i. m.*, 130; TAKÁTS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 51.

1666-ban egy másik szerző, Matkó István is bekapcsolódott a hitvitába. A *Fövenyen építet ház romlása*²² címmel megjelent műve szintén a *Három üdvösséges kérdésre* adott választ. Könyvének a vitában újszerű mediális elemei elsősorban a szöveg tipográfiai elrendezésének sajátosságaiában érhetőek tetten. Használja a hagyományos iniciálét mint díszítő elemet, de emellett nála figyelhető meg leginkább, hogy a szövegek optikai megjelenítésével, vizuális, térbeli elrendezésével segít az olvasónak eligazodni a vitakérdésekben, idézetekben.²³ Nála a legkönnyebb különbséget tenni a provokáló katolikus szövegrészek és az arra adandó válaszok között. E megkülönböztetést a válaszokat és feleleteket összekötő kapcsos zárójelek segítségével teszi még inkább láthatóvá. Hogy egy közismert „elődöt” említsek, Robert Burton *A búskomorság anatómiája* (1621) címmel megjelent műve használja ezeket az optikai eszközöket tartalomjegyzékében az olvasók könnyebb eligazodását segítőként.²⁴ Matkónál e kapcsos zárójelek lehetnek egészen kicsik, de van, hogy oldalakat is átkötnek, s ezzel tagolják a szöveget, kötik össze az egymáshoz tartozó retorikai részeket, szillogizmusokat. E mellett a jegyzetek, margináliák is kisebb betűmérettel, változatos elhelyezkedéssel, de mindig jól megkülönböztethető módon jelennek meg a lapon. Így a tipográfiai lehetőségek kiaknázásával és azok variálásával a vitaszöveg belső rendezettségébe visszaturbozódik a szövegtérben is, és a polémia megértését a szöveg vizuális képe is segíti. Fölvetődhet a kérdés, hogy a korszakban népszerű szóbeli hitvitákat vajon a szövegek optikai hatása által is meg akarták-e jeleníteni? Avagy létezhetett-e arra vonatkozó igény, hogy az írásos hitvita egyfajta „szövegoptikai csellel” megidézzék a szóbeli disputát, a szembenálló felek beszédét, textusát? Hiszen a *felső-magyarországi hitvita* iratai is tanúskodnak róla, hogy a jezsuiták megjelenése a szóbeli disputákat is felelevenítette. Ha létezett is erre vonatkozó szándék, az minden bizonnyal alárendelődött a nyomdatechnikai lehetőségeknek, illetve a nyomtatott szövegek nagyobb tekintélyének. Így csak az állapítható meg, hogy egy-egy szerző különböző módon, de tudatos szövegelrendezéssel vezette olvasóját a vitás kérdések és látható sorok között. Matkó könyve jól szemlélteti ezt az írói szándékot, s természetesen művének végéről nála sem hiányozhatott a díszítő elem.

Említést kell tennem Szöllősi Mihály beregsurányi prédikátor *Bajnok Dávidka*²⁵ címmel megjelenő vitairatáról. E munka azért tűnik érdekesnek, mert könyvdíszei, illusztrációi ugyancsak az elposványosodott tóallegóriára adott vizuális válasznak tekinthetők. Művében az iniciálé mellett három olyan könyvdísz is felfedezhető, amely valamilyen élő növényt, virágot ábrázol. Sőt, záró könyvdíszre pontosan ugyanaz az élőfa-ábra, amely Pósházi *Summás választételének* címlapján is felfedezhető. Szöllősi tehát így ugyanazt az allegorikus-vizuális olvasatot közvetítette, amely Pósházinál is megjelent, s amely megerősítheti abbéli feltevésemet, hogy ezen könyvillusztrációk nagyon is intenciózusan, többletfunkcióval rendelkezve jelentek meg, s lényegi elemei voltak a szövegértelmezésnek.

Erre egyik legszemléletesebb példa a következő lehet. A hitvita már előrehaladott szakaszában Sámbar Mátyás egy összevont könyvvel, az *X, ut Tök*²⁶ irattal válaszolt Pósházi és Matkó munkáira. A címet és a vitairat vezérfonalának tekinthető kártya-allegóriát Matkó szövegéből kölcsönözte, emellett azonban állandó jelzőkkel illetve ellenfeleit, Matkót „Hazug Bányásznak”, Pósházit „pataki deáknak” titulálta. Egyik, a vitában elejtett mondatának, mely így hangzott: „sárral tapaszt, akinek mesze, vagy igazsága nincsen”²⁷, fontos következményei lettek. E sártapasztás és bányászság említése ugyanis azt eredményezte, hogy Matkó István következő vitairata a

²² Matkó István, *Fövenyen épített ház romlása, avagy három kérdések körül gőgösen futkározó Sámbar Mátyás jezsuita ina szakadása. Melyben világosan megbizonyítatik a Szent Irásból, I. Hogy a pápista vallás nem igaz vallás, II. Hogy csak az egy apostoli vallás igaz, mellyet a kálvinisták állhatatosan vallanak. III. Hogy a pápisták ellenkeznek a Sz.írással és a régi római vallással, nem a Kálvinisták. Kézdi Vásárhelyi Matko István, Felső-Bányai eklézsiának együgyű tanítója által, Szeben, 1666, RMK I. 1043.*

²³ A tipográfiai eszközök, mint médiumok, már Zolnai Béla kutatásaiban is jelentősek voltak. KOVÁCS Béla Lóránt, *Médium és stílus. A nyelv optikája és akusztikája Zolnai Béla életművében = Szerep és Közeg...*, i. m., 149–168.

²⁴ BRIGGS, BURKE, *A média társadalomtörténete...*, i. m., 25.

²⁵ SZÖLLŐSI Mihály, *Sion leánya artatlan ügyét védő Hitnek Paissa, avagy a Györi Collegium harmadik kérdése ellen, az Úr hadait viselő, s igaz ügyért kikelő Bajnok Dávidka, ki amaz Collégiumnak, harmadik kérdésében lévő mindentüzes nyilait végképpen vissza veri, és Sion Leányának szüzességének... becses jeleit...az igaz Chatolica Ecclesiának minden hüvséges fainak követésre tárgyul ki-teszi a Jesus verfyelyes zászlója alatt vitézkedő N. Szöllősi Mihály, surányi lelki tan. Által, Debrecen, 1668, RMK I. 1068.*

²⁶ SÁMBÁR Mátyás, *A három üdvösséges kérdésre a Lutter és Kálvinista tanítók mint felelnek? Ugy. amint Matkó István mondja, fol. 128. X. ut Tök. Imé azért Matkó hazugságinak megtorkollása, és Pósházi mocskainak megtapodása, Kassa, 1667, RMK I. 1056.*

²⁷ *Uo.*, 18.

*Bányász csákány*²⁸ nemcsak címében, de egy külön erre az alkalomra készített képpel válaszolt a peres félnek.²⁹ A címlapon ugyanis látható egy négyzet alakú fametszet, melynek felső részén babérkoszorúba foglalt, keresztbe fektetett bányász csákányok vannak, alul pedig két csákányos bányász között egy jezsuita egy asztalon sárgombócokat gyúr. Az egyik bányász: „Gyúrjad Sámbar” – szavakkal bíztatja. A másik csákányával döngeti, mondván: „Rádverem gyúrjad” – mely felirat tükörrírással látható. A reformáció nyilvánosságára jellemző illusztrációs gyakorlat, amely már a 16. században vizuális és verbális jeleket egyaránt tartalmazó hibrid médiumokat hozott létre tehát a *felső-magyarországi hitvitában* is megjelent. E kép egy teljesen profán, Sámbar Máttyás jezsuitát ábrázoló karikatúra,³⁰ amely a címmel és az egész vitaszöveggel együttesen a „bányász olvasóknak”, avagy az olvasó bányászoknak szól. A vitairat tehát minden mediális elemével, de leginkább a képpel egy megnevezett és megrajzolt társadalmi réteget szólított meg. Ugyanakkor a kép és a vitaszöveg megértése elsősorban akkor volt lehetséges, ha az olvasó ismerte a korábbi vitairatokat. Tehát e kép elsődleges funkciója nem az volt, hogy az írástudatlanok is megértsenek valamit, hiszen a középkori ikonotextekhez hasonlóan magában a képpen is volt szöveg, hanem hogy az olvasók a kép segítségével egyértelműen értelmezzék, megértsék a vitaszöveg allegóriáját, sőt hogy jól szórakozzanak. Ez a vizuális elem azonban arról is árulkodik, és mint médium azt közvetíti, hogy a teológiai diskurzus és vita már rég átlépte a megszokott vagy elvárható kereteket, sőt a bányászok megszólításával közösségformáló célja is lehetett. E mellett Matkó megint csak iniciálét és kapcsos zárójellel összefogott, szemmel jól követhető tipográfiai elrendezést adott, s vitairatának végén a bányászos kép jellegét nyomatékosító gúnyverset is közölt. Első sorai:

Sámbar oda van már mondjad *ECHO* ámbár,
 Ámbár? nem szánod-e? Nem had pirullyon bár:
 Bár? hát mit érdemel! Korpás csalán is kár:
 Kár? kár; mert előtted jó gyöngy is sár.³¹

Ez a versike, amely a vitairat lezárásaként jelent meg, explicite elsősorban a bányászos képhez kapcsolódott. A könyvben elfoglalt szöveghelye miatt azonban implicite úgy is értelmezhető, mint a katolikus iratokban gyakran megjelenő, a szövegek végén szereplő imádságokra, a szertartáshoz köthető leírásokra adott gúnyos válasz. Mintegy a katolikus szertartás médiumára adott, az echós visszhangjáték megjelenítésével közvetített protestáns fricska.³²

Matkó: Bányász csákányos kép

Illyefalvi: Kálvária kép

²⁸ MATKÓ István, *X ut Tök könyvnek eltépése, avagy Bányász csákány, mellyel amaz főnyenyen építetett s már leromlott házát, elébbi főnyenyre sikertelen sárral raggatni akaró és 1000. mocskokkal eszelőssen színlő s mázoló Sambar Máttyas nevű tudatlan sárgyúró megcsákányoztatik Kézdi Vasarhelyi Matkó István mostan zilahi ecclésiának együgyű lelki pásztorja által. Ki Sámbarától Bányásznak nevezetett, Sárospatak, 1668, RMK I. 1072.*

²⁹ A kép értékét növeli, hogy Matkó könyve az egyetlen régi pataki nyomtatvány, amelyet fametszet díszített. TAKÁTS, *i. m.*, 46.

³⁰ A karikatúra mint műfaj már komoly hagyományokkal bírt a korban. SZALAY Károly, *Karikatúra és groteszk a magyar középkorban*, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003 (Életműsorozat).

³¹ MATKÓ, *Bányász csákány...*, *i. m.*, 459–460.

³² Érdeemes megjegyezni, hogy Czeglédi Istvánnak, aki a korszak ismert hitvitázója volt, 1670-ben gúnyverse jelent meg a mise ellen. CZEGLÉDI István, *Az Úr frigy szekrénye előtt. Dagon le-dülése*, Kolozsvár, 1670, RMK I. 1100. II. 184. Szövegkiadás: RMKT XVII/10. 16; 49–50.

Igen érdekes volt a hitvita egyik katolikus záró darabja, amelyet Illyefalvi István írt professzora, Sámbar Mátyás védelmében. A *bányász csákánynak tompítása*³³ címmel megjelent könyv rögtön a kérdéskör közepébe vágott, és címlapján egy kálváriát ábrázoló kis fametszetet közölt. A képen feltűnt két alak, János és Mária, akik a megfeszített Krisztus kereszttjénél imádkoznak. A metszet mellett két verssor volt olvasható. Baloldalt: *Krisztusnak sz. képét / mint illik tiszteljed*, jobboldalt: *De csak akit jelent / imádással illyed*.³⁴ Az ábra a katolikus tanítást, a képek tiszteletét és az imádságot közvetítette, s szövegében a teológiai magyarázatot, tant foglalta össze az olvasóknak. Persze a vitairatokban már valamennyi szerző kifejtette saját felekezetének a képek tiszteletéről alkotott véleményét, és a megszilárdult hittételek, az igazságok³⁵ fényében természetesen parttalanul alakult az ezzel kapcsolatos polémia is. Ám ismerve, hogy a megelőző protestáns iraton Matkó egy bányászcsákányos karikatúrát közölt, igen érdekes, a hitvitát immár a címlapon is képítetvé alakító harc jelent meg. A Sámbar Mátyást csákányozó bányászos képet ugyanis rendkívül nagy orcátlanságnak tekintették a katolikusok. Maga a páter érdemben nem is válaszolt rá, helyette egyik tanítványa felelt, külön kifejtve véleményét a bányászos fametszetről: „Matkó, Bányász Csákánynak nevezte írású, úgy a Czigány nevezetiről, Czigány Kalapácsnak nevezte volna, annál inkább, hogy a Kálvinista Patrónusok Pénzéből, hamis képet vert Könyve elejére, holott az igaz képet igen gyűlölik a Kálvinisták.(...) De nekünk, a Krisztus Juhai oltalmazására rendelt személyeknek (...) nem illik, hogy Czigány Kalapácsokkal, Bányász Csákányokkal, Görcsös botokkal nyúllyunk az Isten Anyaszentegyházának oltalmazásához...”³⁶ Illyefalvi tehát hamis képnek titulálta a bányászos metszetet, s álláspontja szerint efféle képeket és hozzá kapcsolódó szövegeket nem is illett volna hitvédelmi céllal kibocsátani. Ám a megilletődöttség és felháborodás mellett a felekezetek különbözősége abban is érzékelhető, hogy míg Matkó könyvének fametszete mai fogalmainkkal élve is szinte botrányos volt,³⁷ addig Illyefalvi válasziratának címlapja a keresztény tanítás legmeggrázóbb eseményét, Krisztus szenvedését és kereszthalálát ábrázolta. A *hamis* képpel tehát szembeállított egy *igaz* képet. A sokszor személyeskedővé váló hitvita és a megjelenő képek, illusztrációk jól mutatják, hogy a könyvek minden eleme, még a legapróbb kis virágos dísz is funkcióval volt ellátva. Minden kép és minden ábra szorosan kapcsolódott a polémiahoz, és azon túl, hogy a szöveggel vizualitását erősítette, a szövegértelmezés nélkülözhetetlen részévé vált.

Matkó és Illyefalvi sajátos képcsatája jól tükrözi a korszak protestáns és katolikus képfelfogásának ellentétét.³⁸ Matkó a reformáció, a 16. századi röplapok hibrid médiumainak hagyományához kötődött, Illyefalvi viszont a katolikus tradíciót jelenítette meg. Mindkét fél használta azokat a medialitásban meglévő eszközöket, amelyeknek ekkorra már egyik s másik oldalon is volt hagyománya. Nem csak a hittételek, a dogmatika, de a medialitás terén is saját felekezetük módszereit, szokásait, elfogadott és használt, a tanok közvetítésében már hagyománnyal bíró elemeit alkalmazták. A felekezeti különbözőség és tradíció tehát egyrészt a vallási kérdésekben, másrészt a médiumok használatának különbségeiben is megjelent.³⁹ Persze sokszor hasonló eszközökkel

³³ ILLYEFALVI István, *A három idvösséges kérdés igassága ellen költ bányász csákánynak tompítása, avagy Vásárhelly Matkó István hazugságainak (kiket tisztelendő professorom ellen írt vala) mmásodszeni meg-torkolása, kiből mind a Görcsös botok, mind a Cigány pallérozások, mind az Igasságra vezérő kalauz ellen való rothatt Istápok, mind az gyermeki Japhetkék könnyenmegczáfoltathatnak. Irta Illyefalvi Istvan, kassai Kisdiarium seminarium-béli philosophus és theologus*, Kassa, 1669, RMK I. 1083.

³⁴ Hasonló kis versike volt olvasható majd egy évszázaddal korábban Monoszló András pozsonyi prépost szentek tiszteletéről készült könyvében, Pécsi Lukács verseit idézve: „valamit ez kép tanet, es ielent/ isten az: ezt ezt nem tartom mint Isten: / Böchüllöm, de elmemmel tisztelen/ Az mit mutat, es ielent en nekem.”; BITSKEY István, *Képtisztelet vagy bálványozás?* = „Tenger az igaz hitrül való...” , i. m., 67–78, 68.

³⁵ Hans Robert JAUSS, *A hitvita = Az irodalom elméletei*, szerk. THOMKA Beáta, ford. JÓZSA Edina, Pécs, Jelenkor, V, 1997, 143–179.

³⁶ ILLYEFALVI, i. m., xxx.

³⁷ A bányászos fametszet egyéb többlettértelmet is kaphat: egyrészt a sárgyúrás utalás lehet Sárospatakra, másrészt az ábrázolás nagyon hasonlít a katolikusok átváltoztatást megjelenítő szentképeire, ahol Krisztus egy asztal felé hajolva kenyeret tör szét. Az ikonokon sokszor kosárszerű kenyértartó is található, és a tanítványok két oldalról fogják körül Krisztust. Innen nézve eléggé blaszfémikusnak is tűnhetett a bányászos képecske.

³⁸ *Ikonográfia ökumenikus megközelítésben*, szerk. XERAVITS Géza, Bp., Pápai Református Teológiai Akadémia–L’Harmattan, 2005.

³⁹ A protestánsokat valószínűleg váratlanul érte, hogy a jezsuita misszió sikeresen használta a szentképeket a térítések során. Erre utalhatott Czeglédi István *az Országokban való sok romlásoknak okairól* (RMK I. 941) címmel megjelent könyve, melynek végén 505 oldalas *Toldalék* olvasható a képtisztelet ellen. Valószínűsíthető, hogy a szerző a jezsuiták térítési szoká-

éltek, de a képekkel kapcsolatos ellentét a fametszetek használatában is tükröződött. A felső-magyarországi eseményeket figyelembe véve az is felvetődik, hogy Matkó bányászos képe eleve egy demonstratív vizuális válasz volt arra, hogy a jezsuiták térítő tevékenységük folyamán – és erre Sámbar szövege is rámutatott – szívesen alkalmazták a képek médiumát.

Illyefalvi művének más részeire is érdemes kitérni. Ajánlása a „tekintetes krompáki Hollo Sigmondnak”⁴⁰ szólt, akinek neve – akárcsak Sámbar 1661-es iratában Nádasdyé – lehetőséget adott egy kis írói játékra.⁴¹ Illyefalvi – bevonva a szövegjátékba saját nevét is – patrónusát oly hollónak mondta, aki a „lelki szárazság idején sok Illyéseket táplál a kassai *Kisdianum* seminariumban.”⁴² Már itt felfigyelhetünk Holló Zsigmond nevének tipográfiai elemekkel felnagyított alakjára és egy díszítő iniciáléra. De csak az *előljáró beszéd* kezdő iniciáléja volt igazán érdekes „tüneménye” a vitairatnak, hiszen díszei az A betű körül lombokon üldögélő hollók, amelyek nyilván az ajánlás allegóriájára, s magára Holló Zsigmondra utaltak. E betűforma Komlós András 1560-as évekbeli debreceni nyomdájában volt fellelhető, majd Daniel Schultz használta a 17. században Lőcsén és Kassán, s feltehetően innen maradt meg.⁴³ Hasonló állatos iniciálédísz egyébként még egyszer, a vitaszöveg kezdetén, egy P betűben is megjelent, ahol viszont már Péter Sámbar Mátyás nevét gazdagították a madarak. Illyefalvi tehát a könyvdíszek, iniciálék és a könyv elején feltüntetett Krisztus kép felhasználásával egy multimediális, a *felső-magyarországi hitvitát* nemcsak továbbíró, de azt ábrázoló könyvet adott ki.

Összegzésként elmondható, s talán e rövid kis elemzés is bizonyította, hogy a vizsgált hitvitában a szerzők a szerény nyomdai lehetőségekhez mérten is gazdagon próbáltak meg élni a különböző vizuális elemekkel. A médiumok interakciója során szinte valamennyi képi, vizuális elem többletértelemmel gazdagította a hitvitát. Sőt, a felekezetek eltérő képfelfogását is közvetíteni tudták. Így nemcsak a vallási kérdések különbözőségére, de a két fél eltérő mediális tradíciójára, hagyományaira is rámutattak. E mellett a szövegek tipográfiai tagolása, a szövegszerkesztés eltérő módjai vagy a szövegekben feltüntetett imádságok, gúnyversek is e kérdéskörhöz kapcsolhatók. Mindezek tükrében enyhe túlzással azt is mondhatom, hogy szerzőink a hitvitában egy kisebb képcsatát is vívtak egymással.

sai miatt egészítette ki eredeti művét. MARTIS Zsombor, *Egy kassai prédikátor politikai nézetei*, Miskolc, ME BTK Szakdolgozat, 2009, kézirat.

⁴⁰ Holló Zsigmond legendás, példaértékű alakja volt a korszak jezsuita iskoladrámáinak is. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A jezsuita ifjúság 17. századi példaképe: Holló Zsigmond = Historicus Societatis Jesu, Szilas László emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Szeged, Metem, 2007, 322–331.

⁴¹ Mint olvasható: „Az istennek Sz. Lelke szép dicsérettel emlékezik a Hollókról, [...] megparancsolván nekik, mint valami okos állatoknak, hogy a rettenetes szárazságnak kegyetlenségében, Illyés Profétát eledellel táplálják.” ILLYEFALVI, *i. m.*, x2.

⁴² *Uo.*, x2.

⁴³ V. ECESEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., Balassi–Országos Széchényi Könyvtár, 2004, 156., 417.

JELENTÉSELMÉLET ÉS HERMENEUTIKA SZEKCIÓ

A szekció elnöke:

Dr. Forrai Gábor intézetigazgató egyetemi tanár

TORMA ANITA

A kimerültség fenomenéjei

A kimerültség, a fáradtság, az álmoság olyan pszichikai jelenségek, amelyek közös sajátossága, hogy, bár még az éber állapotot jellemzik, már egy erős vonzás tapasztalható bennük egy nem éber állapot irányába. E problémák szorosan összefüggnek a testi léttel. Ennünk kell, pihenni, aludni, hogy testünk újra energiát nyerjen, de ez is csak néhány évtizedig lehetséges, mert a regenerálódás egyre nehezebb, s a test végül mindenképp elpusztul. A test mindenféle értelemben véges és más testekre utalt, változásai pedig szellemünket, lelkünket is érintik és fordítva, bárhogy is fogjuk fel e kettőt. A klasszikus test-lélek problémához érkezőnk, s ezt kell megvilágítanunk a fenomenológia eszközeivel elkerülve a naiv metafizikai előfeltevéseket. Husserl az *Ideen II.* kötetében¹ tárgyalja a materiális természet, az animális természet vagy lélek, illetve a szellemi szféra különböző konstitúciós szintjeit, amelyek egymásra épülnek. A fáradtság kapcsán a C-jelű kéziratokban² találunk néhány rövid megjegyzést, amelyek a kiindulópontot adták, de ezek megvilágításához az *Ideen II.* elemzéseiből, illetve a passzív szintézisekről szóló kötethez³ fogok fordulni.

Amikor észlelek valamit, ez az észlelés elválaszthatatlan a testemtől, vagyis egy kitüntetett, kettős módon konstituálódó dologtól, amit a testemnek nevezek. Ez egyfelől fizikai dologként jelenik meg számomra, amely kiterjedéssel rendelkezik, másfelől benne és vele érzek. Érzek vele, de ez a szubjektív „testben lenni”-érzés nem fizikai sajátosság. A fizikai tárgyakat éppen e test („Leib”) révén tapasztalom éppen úgy, ahogy. A tárgyakat testileg, testemhez képest lokalizálom, sajátos módon érzékszerveimmel különféle módon észlelem, látom, hallok, tapintom, azok az érzékszerveimmel korreláló sajátos érzetek során konstituálódnak, s nemcsak a többi fizikai test, hanem saját testem, a tapasztaló szubjektum észlelési „szerve” is. Mindez egy rendkívül összetett kinezetikus rendszerre utal, ahol a szervi mozgások rendszereinek modifikációi a megjelenésmező modifikációival korrespondálnak.

Hogyan függ össze a két réteg, azaz a materiális és az érző, megélt test? A fizikai dolgok számunkra mindig a jelenségeken keresztül konstituálódnak, az immanens élményekben, tudati aktusok révén adódnak. Ennek az oldalnak korrelátuma a konstituált, a valós tudattartalmakhoz képest transzcendens tárgy. Immanens tudattartalmaink azonban nem korlátozódnak a figyelem középpontjába került tárgyra, ugyanis Husserl szerint léteznek nem-intencionális pszichikus élmények is, mint például az érzetek. Ezek a nem-intencionális mozzanatok képezik a materiális hordozóját minden tárgyi értelemnek. (*Hülének*, illetve az időelemzésekben ősbnyomásnak is nevezi őket Husserl.) Nem érzetadatok, hanem az élmények elsődleges tartalmai, s őket egy formai elv lelkesíti át, a tudat értelemadó működése által válnak intencionális tárgyakká. Nem minden érzet, hülé válik azonban a tudat számára tárggyá. Figyelmünket részben annak megfelelően fordítjuk ezek irányába, amilyen mértékben afficiálnak bennünket. Az affekció tudatszerű inger, sajátos vonzás, amelyet egy tárgy gyakorol az énré, illetve más aspektusból az én afficiáltsága, ugyanis az affekciót nem szabad oksági hatásként felfognunk. Ellentmondást fedezhetünk fel a között, hogy a hülétikus momentumok rendelkeznek afficiáló erővel, és az között hogy az ént mindenkor egy tárgy afficiál. Jelen munkának nem célja, hogy ezt a kérdést bontogassa, ám a feszültség minden bizonnyal arra utal, hogy az affekció nem pusztán elszívődés egy hatásnak, hanem egy két aspektusból tekinthető jelenség, amikor nem csupán a materiális momentum, hanem az én értelemadó tevékenysége is közreműködik. Az észleleti mezőhöz tartoznak például azok a háttérészleletek, amelyek felé nem fordul kifejezetten a figyelem. Ennek ellenére ezek a tartalmak is elérik az ént, és részt vesznek az értelemkonstitúcióban háttérként.

¹ Edmund HUSSERL, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution*, Hg. Marly BIEMEL, Haag, Martinus Nijhoff 1952 (Husserliana, Gesammelte Werke, 4) (a továbbiakban: HUSSERL 1952).

² Edmund HUSSERL, *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929–1934): Die C-Manuscripte*, Hg. DIETER Lohmar, Dordrecht, Springer, 2006 (Husserliana, Materialien, 8) (a továbbiakban: HUSSERL 2006).

³ Edmund HUSSERL, *Analysen zur passiven Synthesis (aus Vorlesungs- und Forschungsmanuscripten 1918–1926)*, Hg. Margot FLEISCHER, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1966 (Husserliana, Gesammelte Werke, 11).

Mindezeket túl Husserl szerint megkülönböztethetjük a valós, tényleges affekciótól az affekció puszta potencialitását is, amikor a hatás nem éri el az ént annyira, hogy az odaforduljon. Az affekciók tehát rendelkeznek egy gradualitással, amelynek egyik véglete a teljesen ellenállhatatlan előretolakodás, míg a másik a nullához közelít. Ezen szintek között pedig három különböző területet találunk. Az első szint, amikor az affekció és az én odafordulása oly erőteljes, hogy azt mondhatjuk, figyelünk a tárgyra, az én aktívan fordul felé. A második a már említett háttérelmények szintje, amikor az én ugyan kifejezetten nem figyel rájuk, azonban szekunder módon feléjük fordul, az éberség módozatában pl. egy tárgy háttéréként jelennek meg, de ide tartoznak érzések, hangulatok, vonzalmak is. Még ezekben az esetekben is az én receptivitásáról beszélünk, ami Husserl szerint az én-aktivitások alsó szintje. A harmadik szint egy ún. sötét háttér, ezekről tulajdonképpen nem mondhatunk semmit, csak azt, hogy ez az a talaj, amelyből előbukkannak az ingerek. Voltaképpen ez Husserl számára a tudattalan területe, amely azonban nem feleltethető meg a tudattalan különböző pszichológiai fogalmainak.

A személyes élmények szféráját tehát az eddigiek alapján Husserlt követve kibontakozásukkal, fejlődésükkel együtt tekintve két egymásra épülő konstitúciós szint alapján oszthatjuk fel. Egyrészt egy szellemire, amely elsősorban az én tulajdonképpeni aktivitásaival azonosítható, ez az intellectus agens szférája, másrészt egy lelki-re, amely az én aktivitásainak hátterét képezi, s amelynek tartalmi az ént afficiálják. Ez a háttér a voltaképpeni érzékiség szférája, amely a maga törvényszerűségeivel rendelkezik, és Husserl szerint részben abban mutatkozik meg, hogy az én nincs a puszta retenciókra utalva, hanem az asszociáció törvényszerűségei alapján előzetes adottságként bukkannak föl számára tartalmak, előírt utak az újra aktívvá alakuláshoz. A lelki szféra az én „tulajdona”, egy „Habe”.

Ezek között találjuk az „ősérzékiség” birodalmát, amely nem tartalmaz semmit az intellektusból, amely érzékiség nem asszociációk eredménye, tartalmi egyszerűen ott vannak, egyszerűen fellépnek. Továbbá megkülönböztet Husserl egy igen gazdag területet, a másodlagos érzékiség szféráját. Ide tartoznak az ún. „leüledett” értelmességek. Ez esetben arról van szó, hogy az aktívan létrehozott szellemi teljesítmények, cselekvések, vélemények, tapasztalatok egy sötét háttérbe merülnek, leülednek, s ezek az asszociáció működése folytán részben maguktól felbukkannak, részben szándékosan reaktíválhatók. Ez a kettő együtt az érzékiség területe. Végül az őserzékiséggel ellentétben áll az ősertelem, ami a tiszta, szabad énszerű aktivitások címszava. Az említett három terület nem különíthető el egymástól, az én mindig előfeltételez érzékiséget, mint affekciót, ingert, mindig van valamije (Habe). Az őserzékiség pedig az ősbirtoka.

A szellemi én, az aktív személyiség tehát mindig is egy sötét alaptól függőnek találja magát, a karakterjegyek, rejtett diszpozíciók alapjától, másképp az animális természettől függőnek. „A szellem egész életét végigkísérik – írja Husserl – [...] ösztönök, érzések [...], sötétből felbukkanó tendenciák, amelyek a tudat további futását vak szabályok szerint meghatározzák.”⁴ Ezek a szabályok persze nem jelentenek teljes irracionális, káoszt, itt is működik egy rejtett ész, csupán ezek nem tudatosak, és csak annyiban megismerhetők, amennyiben a sötét háttérből előbukkanva láthatóvá válnak. Mindezek pedig nyilvánvalóan szoros összefüggésben kell, hogy álljanak a szellemi és az animális szféra mellett egy harmadik régióval, a materiális természettel, melynek fő karakterjegye a kiterjedtség. Ez a régió nem más, mint „lehetséges megjelenéseknek és az egyes szellemek lehetséges érzetkomplexumainak interszubjektív módon fennálló szabálya.”⁵ Ez „a szubjektív környezetből konstituált objektív világ és a szellemek objektívan meghatározható környezete”⁶, és ide tartozik a „Leibkörper”.

Ezek után nézzük, milyen értelemben függ a szellem a testtől (Leib), illetve milyen módon hathat a testre és közvetten más tárgyakra pusztán akarásával. A szellem ugyanis nem gyakorol kauzális hatást. A saját test eltekintve a fizikai realitástól sajátosan kettős funkcióval rendelkezik. Az egyik értelmében beszélünk az érző-érzékítő testről, amely a materiális (ámde nem fizikai) testtől, a „Leibkörperből”, személyes környezettől, megjelenések sorától függő realitás. Ez a réteg szolgál alapként a második szinthez, azaz az akarattal rendelkező test számára. Végül az érzéki alap, azaz a lélek, és a személyes, szellemi szféra a legmagasabb konstitúciós szinten (a szellemi) tulajdonképpen egy egységes összefüggő empirikus egységet képeznek, miközben a pátens, aktív személyes szubjektum ebből voltaképpen csak kidomborodik. A lélek így: „Geistesseele”. Ezen a szinten a szellemhez tág értelemben tartozik annak alapja, az animális természet. Mint láttuk, az animális test függ a materiálistól (Leibkörper), ami interszubjektív szabályt fejez ki, s ugyanezkor természetesen a szellem is függ tőle. De milyen értelemben?

⁴ HUSSERL 1952, 276.

⁵ *Uo.*, 279.

⁶ *Uo.*

A fő nehézség éppen az, hogy a dolgok világa nincs a szellemi nélkül, hogy ezek csak az ész közreműködésével konstituálódnak. Husserl számára döntő jelentőségű, hogy megkülönböztessük a szellemi környezetet (geistige Umwelt) és a fizikait. Előbbi ahhoz a szférához tartozik, amelyet németül „Geistessele”-ként emlegetünk, és egy összefüggő egészet alkot. Ide tartozik a megjelenő test és a szellem, miközben akarattal mozgatja testét ez a mozgás, mint „szellemi” lesz végrehajtva a „szellemi környezetben”, miközben a materiális környezetben is változás történik. Ez nem pszichofizikai parallelizmust fejez ki, hanem a Husserl kifejezésével a szellem a testben kifejeződik.⁷ Ezt egyrészt az élmények tárgyi korrelátumaként foghatjuk, ám ez önmagában még nem elég a magyarázathoz, érthetetlen marad a függőség fordított irányban.

Térjünk végül vissza kiindulási fenomenünkhöz. Miért érdekes a fáradtság, az álmoság? Husserl szerint a növekvő fáradtság egyre csökkenő érdekeltséget jelent abban, hogy részesei legyünk a dolgok folyásának. Az aktivitások egyre gyengülnek, mindezzel együtt egyre erősebb ingerekre van szükség ahhoz, hogy azok elérjenek bennünket. Amelyek pedig elérnek hozzánk, azokat egyre zavaróbbnak találjuk, szeretnénk csendet, nyugalmat, stb. Az akarás az, ami egyre jobban alábbhagy, az affekciók, amelyekkel találkozom, tovaáramlanak, egyre kevésbé ragadják meg figyelmemet, illetve az ingerekhez való odafordulást nem követi egy törekvés, hogy az elének kerülő tárgy tapasztalata egyre gazdagodjon, nem kelti fel az érdeklődést. Az éberség, az én odafordulása vagy potenciális odafordulni tudása lesz egyre gyengébb, tehát az akaró én, a személyiség, a szellem hatása gyengül, „kidomborodása” a lelki háttérből egyre csekélyebb. Másfelől hajlamosak lehetünk a fáradtságot a test „ellenállásaként” értelmezni, biológiai korlátainkból kifolyólag leszünk fáradtabbak. Hogyan egyeztethető ez a kettő össze? Csakis úgy, ha test és szellem nem feszül egymásnak, mint két ellentétes dolog. A törekvések, motivációk alapja, mint láttuk, a lelki szférában fekszik, így irányítanak hajlamok, ösztönök, megszokások. Természetesen beszél Husserl tiszta szabadságról, amely az ős-értelemhez kötődik, s amely következőképpen nem lehet alárendelve testnek, érzékiségnek, ám ez személytelen törekvés. Husserl fenomenológiai rendszerében nehéz helyet szorítani a szabadságnak, bár kétségkívül ragaszkodik hozzá, hogy van. A lélek, mint a szellem sötét háttere egyre inkább visszavonja utóbbit, bár – amíg ébredés, regenerálódás, visszatérés a bódulatból lehetséges – csak ideiglenesen. Ameddig élünk az újraaktivizálódás potencialitása megmarad, ami annyit jelent, hogy a habituális sajátságok megőrződnek és reaktiválódhatnak. A fáradtság álmoság, kimerültség fenomenjei tehát arra csábíthatnak, hogy a tisztán szelleminek vélt akarásokat is az érzékiség erejének, hatásának rendeljük alá. Ennek a csábításnak nem engedve marad fenn az ősértelem érzékiségtől mentes szabad törekvéseinek lehetősége, amely nem más, mint az, amely a filozófust a fenomenológiai epoché végrehajtására, érdekmentessé, szemlélővé válassza sarkallja. Ez a törekvés pedig a késői Husserl-írások szerint valamiféle személytelen, halhatatlan erő, teleologikus fejlődés mozgatórugója.

⁷ HUSSERL 2006, 288.

Autenticitás, inautenticitás és lelkiismeret Heidegger filozófiájában

1. Inautentikus, autentikus lét az irodalomban

Dolgozatom címe *Autenticitás, inautenticitás és lelkiismeret Heidegger filozófiájában*. Ezzel a címmel pedig ki is jelöltem a feladatomat, hiszen tisztáznom szükséges, valójában mit is jelentenek ezek a fogalmak. Világosságra való törekvésben maga Heidegger volt segítségemre, hiszen a *Lét és idő*ben utalást tett egy irodalmi alkotásra. Irodalom lelhető fel tehát filozófiában, amely jónak tűnő elképzelés az interpretáció elindítására. Hogy mely alkotás kapcsolódik az analízishez, amelyben a heideggeri filozófia számára oly fontos emberi tapasztalatok vannak leírva? Ez a következő idézetből derül ki: „Gyötrelmei közül a hazugság volt a legnagyobb, az a hazugság, amelyben – ki tudja, miért – mindenki egyformán részt vett: hogy Ivan Iljics csak beteg, de nem haldoklik, csak viselkedjék nyugodtan, és kövesse az orvosok előírásait, és akkor minden jól végződik.”¹

Az irodalmi alkotás tehát Lev Tolsztoj *Ivan Iljics halála* című elbeszélése, mely 1886-ban jelent meg először. Az elbeszélés tizenkét fejezetben mutatja be egy jómódú orosz vizsgálóbíró életének különböző részleteit, melyeknek az az érdekessége, hogy közelgő halálának tudatával néz rájuk vissza a haldokló. Ez egészen megfelelő – de nem a végső – magyarázat arra, hogy miért is utal rá Heidegger. A filozófus hivatkozásában egészen pontosan így fogalmaz „Tolsztoj az Iván Iljics halálában ábrázolta a megrendülés és az »ember meghal« formula összeomlásának jelenségét.”² A filozófiai műben az utalás kitételekor arról van szó, hogy a halállal szembenézni képtelen jelenvalólétek gyakran még a haldoklóval is elhítetik, hogy nincs végveszélyben és fel fog épülni.

Véleményem szerint az elbeszélés ennél azonban több ponton érintkezik a heideggeri filozófiával. Ezekre a kapcsolatokra szeretnék is rámutatni, hiszen az előadásom címében megjelölt fogalmakat töltik meg tartalommal. Tolsztoj megfogalmazásában szinte megelevenednek a heideggeri filozófia akárki (inautentikus) létének³ szereplői. Először is az tűnhet fel, hogy a körülmények kiválóan mintázzák az akárki lét elfedő létmódját, szokásainak uralmát. Azt olvashatjuk az első fejezetben, hogy tulajdonképpen mindenki megkönnyebbült Ivan Iljics halála után, s „örültek, hogy a másik halt meg, nem ők. Lám, meghalt, én pedig élek.”⁴ Az elbeszélés szereplői itt, tipikus emberi magatartással elutasítják maguktól a minden ember életének részét képező halált. Ez pedig az a pont, melyet a heideggeri terminológia inautentikusnak jelöl. Az akárki lét szokásának hatalmára utal a teljes első fejezet, amelyben mindenki valamilyen homályos elképzelésnek – az akárki tetszésének - tesz eleget, amikor a halottat búcsúztatja.⁵ Kiváló példája ennek, amikor az orosz feleség franciául, s nem oroszul az anyanyelvén jelenti ki, hogy szenved. Majd a barát nem tudja miért, de keresztet vet a halott mellett, és kezét szorít az özvegygel, hogy valamiről, maga sem tudja miről, meggyőzze őt. Pontos egyezésnek érzem azt az utalást is,

¹ Lev Nikolaevic TOLSTOJ, *Ivan Iljics halála: Elbeszélések*, ford. SZÖLLÖSY Klára, Bp., Európa, 1992, 232.

² Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, gör. és lat. szöveg. gond. HORVÁTH Judit, Bp., Osiris, 2004², 295.

³ A jelenvaló lét világban – benne – létét analízise első részében vizsgálja Heidegger. Ekkor még a nem tulajdonképpeni jelenvaló létet nézi, aki nem tétélezhető önmagában, csakis együttesen, másokkal egyszívtálva. Ezek a mások nem különböznek az én-től, létük terét is megosztják egymással. Másokkal való együttléte során azonban a jelenvaló lét nyugtalanodik, azon van, hogy a többiek utolérje. Így mondható, hogy az „egymássaléte mások fennhatósága alatt áll”. HEIDEGGER, *i. m.*, 153. A mások és az én jelenvaló léte így tömörül, nincs köztük különbség. A másik pedig, aki a jelenvaló léten uralkodik, nem más, mint az akárki.

⁴ TOLSTOJ, *i. m.*, 185.

⁵ Az akárki csendes „terror” alatt tartja az együttléte jelenvaló léteket, meghatározza véleményüket, erkölcsüket, mindennapjaikat. Átlagossá teszi őket és elnyomja a kiemelkedőket. Ennek az átlagosságnak nincs meg az a jó tulajdonsága, hogy elsődleges viszonyban álljon a létezővel, sőt. Egyáltalán nem is kíváncsi a dolgokra, nem folyik bele az értelmezésükbe. Kiváló hivatkozási alap viszont, aki leveszi a jelenvaló lét válláról a terhet pl. döntései során megmondva neki, hogy hogyan kell cselekednie. Legfontosabb érve arra támaszkodik, hogy mi az általánosan bevett szokás. Az akárki irányadó véleménye miatt viszont a jelenvaló léteket önmaguktól vannak megfosztva. Akárkiként senkivé válnak. Ebben a létmódban vannak a nem-tulajdonképpeniségben levő, önállóan létezők.

amikor az özvegy a gyászszertartást intézve „róla gondoskodik.”⁶ Itt a jelenvalólét a belevettségben a gondoskodás módusában nyilvánul meg. Többször előfordul a szövegben az *elfed* kifejezés, mely arra utal, hogy Tolsztoj is több szinten megvalósulónak látta az élet létmódjait. Ami Ivan Iljics-et önmaga autentikus létének szituációjába hozza, az rövidesen bekövetkező halálának tudata és az ezzel együtt járó előbb vissza-visszatérő majd állandósuló fizikai fájdalom. Számára meglehetősen későn jön a felismerés arról, hogy hiába élte életét, valahogyan elszalasztotta azt.

Ivan Iljics haldoklása szinte teljesen leírható a heideggeri terminológiával. Betegsége során, halálával szembenézve Ivan Iljics eltávolodik az akárki léttől, gondba való belevettségében, betegségében pedig egyre inkább feltáruul önmaga számára és ezzel tulajdonképpeni lesz. Lelkiismeretének hívó szava pedig olyan szituációba sodorja, amelyben elhatározhatja, hogy könnyít terhein és családjáén. Tolsztoj irodalmi megoldása az, hogy Ivan Iljics fizikai fájdalma elmúlik és a halálban fény várja. Halálába vezető útja azonban megfelel a heideggeri önmaga tulajdonképpeni cselekvő léteire ébredő bűnös jelenvalólétnek. Ebben az esetben az írói fantázia választotta a történetet egy haldokló búcsúzásának leírására valószínűleg azért, hogy az olvasót elgondolkodtassa. Heidegger ennél nagylelkűbb, s lehetőséget ad a jelenvalólétnek, hogy még élete folyamán önmaga tulajdonképpen valóságát elérhesse lelkiismeretével való kapcsolatba lépésekor, „szavának” meghallásakor.

Az irodalmi példán keresztül egy halálba menő ember szembesülését, s önmagára ébredését láthatjuk. Ugyanakkor fontos azt is tudni, hogy a halálhoz való előrefutás csak ontológiai lehetősége a tulajdonképpeni létnek. Hogy a lehetőség megvalósul-e a mindennapi létben az egy megválaszolandó kérdés, és Heidegger a lelkiismeretben próbálja fellelni előfordulását. A lelkiismeret fenomenéjére vonatkozó vizsgálódásai során tehát, a jelenvalólét egy olyan tanúsítását keresi, amely tulajdonképpeni önmaga lenni tudást mutat fel. Hogy mit is jelent a tulajdonképpeni önmaga lenni tudás, az pedig a fenomené értelmezésén keresztül válik világossá. (A lelkiismeret elemzése során nagyon tisztán mutatkozik meg a fenomenológiai vizsgálat metodológiája, vagyis a fenomenéban magában keresni a kérdésre a választ, hogy mi is az. A dolgokhoz való visszatérés ahogyan azok vannak, pedig a fenomenológia jelszava.)

Heidegger vizsgálatát a jelenvalólétre jellemző különböző fenomené redukciójával, valamint hermeneutikai értelmezéssel végzi. Ilyen fenomené az előbbiek alapján a halál, amelynek lehetőségével szembesülve a létünkre való szabadságot érhetjük el. Másik fenomené pedig a lelkiismeret, amely Heideggernél kiemelkedő fontosságú, hiszen a jelenvalólét számára ez olyan léttapasztalat amelyben, illetve amelynek segítségével képes tulajdonképpeni önmaga-lenni-tudását megvalósítani mindennapi létében. A lelkiismeret vizsgálata során is felmerül a szabadság jelentősége, mégpedig cselekedeteink vonatkozásában.⁷

2.1. A halál fenomenéje

A halál fenomenéjének⁸ vizsgálata Heideggernél mások halálával kezdődik. Miután a jelenvalólét halálának teljességében megválnak jelenvalóságától, így nem tudja értelmezni a fenomenét. Mások halála viszont objektíven rendelkezésre áll. A mások halálával való találkozás azonban mégsem teszi megragadhatóvá az állapotot, hi-

⁶ TOLSTOJ, *i. m.*, 190. Heidegger szerint a jelenvalólétek egymás közti kapcsolata a gondozásban nyilvánul meg, amely kétféleképpen mutatkozhat meg. Egyrésztől egyik jelenvalólét átvállalhatja a másik gondját, levéve azt a válláról. Másrésztől pedig az is lehet, hogy megtartja a másik gondját, de csak azért, hogy a másik később ismét felvegye azt. Ebben a gondolatmenetben pedig utóbbi jelenvalólét „a gond számára szabad lesz.” HEIDEGGER, *i. m.*, 149.

⁷ Schwendtner Tibor tanulmányában arról ír, hogy Heideggernél „A Lét és idő felépítésében, a mű gondolatmenetének kialakításában három kitüntetett tapasztalati mező játszik kulcsszerepet: a szorongás, a halál felé való lét és a lelkiismeret tapasztalata.” SCHWENDTNER Tibor, *Husserl és Heidegger: Egy filozófiai összecsapás analízise*, Bp., L'Harmattan, 2008 131. Ezek a tapasztalatok pedig olyanok, mint a „mély hasadékok” a geológus számára, aki a felszínen maradvá sohasem tudott volna olyan mélyre ható vizsgálatot folytatni, mint amilyenre a segítségükkel képes. *Uo.*, 132.

⁸ A halál fenomenéjének vizsgálata Heideggernél mások halálával kezdődik. A tapasztalás együtt jár egy speciális fenomené megértésével: a jelenvalólétekből már – nem jelenvalólétebe távozik a másik, vagyis kéznélletté válik. Tovább értelmezve a már nem élő állapotát láthatjuk, hogy először egy „életét vesztett nem-élő kerül az utunkba” (HEIDEGGER, *i. m.*, 270.) aki továbbra is a gondozás tárgya. Ezzel is azt mutatja, hogy nem egy kézhezálló eszköztől való pusztá gondoskodást jelent ez az állapot. A mások halálával való találkozás azonban nem teszi megragadhatóvá az állapotot, hiszen bár a jelenvalólét az együttlétben a helyettesíthetőséggel a legtöbb esetben élhet, ám más halálát nem lehet másnak elszenevni. Fontossá válik a fenomené, hiszen a halál, mint bevégződés a jelenvalólét egész-voltának alakítója, ugyanakkor leszögezhető, hogy más halálának tapasztalata nem vezet el az ontológiai fogalomhoz.

szen más halálát lehetetlen másnak elszenvedni. A halál lehetősége mégis „a tulajdonképpeni egzisztencia lehetősége.”⁹ Azért pusztán lehetőség, mert a „jelenvalólét mindenekelőtt és többnyire a halálhoz viszonyuló nem-tulajdonképpeni/inautentikus létben tartózkodik.”¹⁰ A halál lehetőségével való szembenézéssel nem mindegyik jelenvalólét birkózik meg. Segítségükre van ebben az akárki mindennapi elfedő léte, amely eltereli a jelenvalólétet önmaga feltárástól. Előfordulhat akár az is, hogy a jelenvalólét halála a hanyatlás létmódján történik, vagyis a létező nem néz szembe életében halálával. (Ivan Iljics esetében nem ez történt, hiszen az ő életéhez való viszonya teljesen megváltozott, mert betegsége szembenézésre készítette.)

Az analízisben Heidegger a halál fenoménjével kapcsolatos bizonyosságot keres. Kérdése az, hogy vajon a tulajdonképpeni létben megértheti-e a jelenvalólét a maga legsajátabb lehetőségét, „vagyis tartózkodhat-e a végéhez viszonyuló tulajdonképpeni létben?”¹¹ Ekkor ugyanis a jelenvalólét nem fordulhat el legsajátabb lehetősége elől, vagyis benne utolérhetőek a nem-elfedő, nem-menekülő létmozzanatok. Mivel a halál lehetősége feltárja a jelenvalólét számára legsajátabb lenni-tudását, melyben saját létéről van szó, így nyilvánvalóvá válhat számára az akárkitől való függése, s a tőle való elszakadás lehetősége. A halál lehetőségéhez való előrefutásban nyilvánvalóvá válik a jelenvalólét számára, hogy legsajátabb lenni tudása önmagának egyedüli feladata. A halál fenoménje így kisajátítja a jelenvalólét létét, hiszen mintegy feltárástól a jelenvalólétnek.

Kérdés lehet mindezek után, hogy miért van egyáltalán szükség a lelkiismeret vizsgálatára, ha a halál fenoménje elég támpont a jelenvalólét tulajdonképpenié válásához. Erre ad választ a következő fejtegetés. Mivel a heideggeri elgondolás szerint a jelenvalólét elsődlegesen mindig belevetett létező, ezért egzisztenciáját az akárki-önmaga határozza meg. A tulajdonképpenié vált önmaga így csakis az akárki önmaga modifikációja lehet. A kérdés tehát az, hogyan érhető el az önmaga modifikált létmódja, mit kell érte tennünk? A válasz pedig az, hogy tulajdonképpeni önmagunk választása az akárki nivelláló elfedő létéből „egy választás pótlásaként kell, hogy végbemenjen. A választás pótlása viszont a választás választását, a tulajdon önmagunkból eredő lenni-tudásunk melletti döntést jelenti. A jelenvalólét csak a választás választása által teszi lehetővé tulajdonképpeni lenni-tudását.”¹²

Felmerül az elképzelés, hogy vajon tehát a választás megvalósulása úgy történhet meg, ha az akárkibe való belevetett létben már eleve felbukkan egy lehetséges önmaga-lenni-tudás? S ennek lenne manifesztációja a lelkiismeret hangja? Fehér M. István megfogalmazása megerősít ebben: „Az autentikus egésként való egzisztálás – mint ontológiai lehetőség – a ténylegesen egzisztáló ittlét részéről való ontikus megerősítést kíván; olyan tanulságot, melyben az autentikus egzisztencia ontikusan legalábbis lehetségesként [...] jelenik meg. [...] A szóban forgó fenomén az ittlét mindennapi önértelmezése számára a lelkiismeret hangjaként ismeretes.”¹³

Mindezek után úgy tűnhet, hogy a tulajdonképpeni (autentikus) önmaga létünk kérdése egy speciális létszint megjelenésére utal. Ám ez a benyomásunk nem igazolódik teljesen. Abban tér el várakozásainktól az eredmény, hogy megmutatja: bár a jelenvalólét kiemelten vizsgált létező, mégsem valamilyen elérhetetlen entitás, amelynek kiváltsága lenne a tulajdonképpeni lét. A heideggeri gondolatmenet szerint, a lelkiismerettel való találkozásra, illetve hangjának meghallására minden jelenvalólét képes, s így a tulajdonképpeni önmaga lét elérésére is. (Ez az egyik eredménye a heideggeri ontológiának, hiszen a fenomén feltárása során „megtalál” lehetőségek, létre vonatkozó megállapítások az univerzalitás igényével lépnek fel.) Másrésztől viszont azért felel meg várakozásainknak, mert igenis a lét mélyebb megértése és átélése történik a tulajdonképpeni lét során, melyet azonban nem minden jelenvalólét sajátít el.

2.2. A lelkiismeret fenoménje

A lelkiismeret fenoménjének elemzésekor Heidegger „e fenomén semleges vonásából indul ki: a lelkiismeret valakinek valamit valami módon értésére ad. A lelkiismeret feltár...”¹⁴ A fenomenális horizontot rajzolja meg ezzel a szerző, mellyel a jelenvalólét feltárultságához vezet vissza a fenomént. Itt van ugyanis arra lehetőség, hogy a jelenvalólét az akárkibe való belevetettséget megértse. Itt történhet az is, hogy felmérje: egzisztálása során valójában az akárki lehetőségeit engedi saját maga számára megtörténni. (Ez a felismerés már egy szembe-

⁹ HEIDEGGER, *i. m.*, 305.

¹⁰ *Uo.*, 302.

¹¹ *Uo.*, 301.

¹² *Uo.*, 311.

¹³ FEHÉR M. István, *Martin Heidegger: Egy XX. századi gondolkodó életútja*, Bp., Göncöl, 1992, 174.

¹⁴ HEIDEGGER, *i. m.*, 313.

sülés, mely annak lehetőségét villantja fel, hogy meglátunk egy másik lehetőséget is.) Itt tudja önmagát „utolérni” és a beleveszett akárki fecsegésének hallgatását megszakítva önmagára hallgatni, mégpedig a lelkiismeret hallgatva hívása során. Ezért kiemelkedő fontosságú a fenomen.

A fenomenológiai tisztázás alapján, a lelkiismeret fenomenjében az akárkibe beleveszett önmagát hívja fel a hívó a hallgatás módusában tulajdonképpeni önmagalétére, vagyis önmaga legsajátabb lehetőségének elsajátítására. A további fenomenológiai vizsgálat során, a mindennapi átlagos tapasztalataink során hallott bűnös lét felé fordul a filozófus. Azzal kezdi vizsgálatát, hogy ha a jelenvalólét bűnösnek gondolja magát, akkor ennek megfelelően a jelenvalólét mindennapi létének analizisében fel kell lenni a bűnös lét jeleit. Ha pedig a mindennapi elfedő létben azt mondjuk, hogy „én bűnös vagyok”, az már elegendő alap a bűn fogalmának megalkotásához. Először azt láthatjuk, hogy a bűnben adósnak érezhetjük magunkat, illetve okai lehetünk valamilyen bűnnek anélkül, hogy adóssá válnánk. A bűnös lét fogalmának vulgáris variánsaiból indulva, a jelenvalólétet egzisztenciájában szemlélve Heidegger megkezdí a hermeneutikai értelmezést.

Megállapítása szerint, a fogalomban benne van a nem, vagyis a hiány, adósságaink nem teljesítése okán. Ez azonban problémát okoz, hiszen a nem/ hiány, nem az egzisztáló jelenvalólét meghatározottsága (hanem a kéznéllevő létezőké). A másik összetevő, az oka/ alapja lenni valaminek. A két alkotóelemből létrehozott formális bűn fogalom így hangzik: „alapja/oka lenni egy olyan létnek, melyet valamilyen Nem határoz meg – azaz valamilyen semmisség alapjának lenni.”¹⁵ A bűn elkövetése során tehát, valamilyen hiányt okozunk magunknak, vagy másoknak. Ez a meghatározás azonban mégsem állja meg a helyét a jelenvalólét egzisztenciájára vonatkoztatva azért, mert a nem/hiány egzisztenciális fogalma kizárja, hogy az egzisztáló jelenvalólétben felleljük (hiszen ez kéznéllevő létmódban fordulhat elő). Így viszont az alapként létezőt (a bűnös létet) nem tekinthetjük hiányosnak, vagyis bűnösnek. A két ellentmondó premissza feloldása a következő: „Az alapnak nem az általa megalapozottból kell nyernie a maga semmisségét. Ebben viszont a következő rejlik: a bűnös- lét nem valamilyen bűn elkövetésének a következménye, hanem megfordítva: a bűn elkövetése csak az eredendő bűnös- lét »alapján« válik lehetségessé.”¹⁶ A következetes érvelés eredménye tehát egy egészen új bünfelfogás, mely a bűn elsődlegességét állítja. A furcsa, a köznapi értelmezésre paradox módon felelő lelkiismeret felfogásban a lelkiismeret hangjának felébredése pozitívumként értelmezhető. Bűnös létünkre ébredésünkben lehetünk ugyanis elhatározottak életünk szituációira, vagyis bűnös létünk elérése inkább „jó”, mintsem „rossz”. Eredményként pedig megkapjuk, hogy „az autentikus lét olyan lét, amely tudatában van annak, hogy mit jelent létezni.”¹⁷

Az elgondolás szerint „a felhívás helyes meghallása eszerint azonos a legsajátabb lenni- tudásban való önmegértéssel, vagyis azzal, hogy magunkat legsajátabb tulajdonképpeni bűnössé válni tudásunkra vetítjük ki.”¹⁸ A folyamatot leíró fogalmak, a hívás–megértés–választás, megvalósulása során a lelkiismerettel bírást választja a jelenvalólét, mely tudomással van eredendő bűnös létéről. Ugyanakkor szabadságát is elnyeri, hiszen önmaga tud felelősségteljesen, a lehetőségek és eredmények tükrében cselekedni. A lelkiismeret hívásakor tehát megtörténik a jelenvalólét tulajdonképpeni lenni tudásának tanúsítása, amikor „felhívja önmagát arra, hogy szembesüljön legsajátabb lenni-tudásával.”¹⁹ Ez pedig Heidegger kezdeti feltétele volt. A lelkiismeret ontikus tapasztalata során megmutatkozik tulajdonképpeni jelenvalóléte. Így lehet az, hogy a tulajdonképpénivé vált jelenvalólét elhatározott legyen élete szituációira. Ugyanakkor megnyílik előtte egy tágabb perspektíva, amely nem pusztán önmagára vonatkozik, hiszen „csak az önmagára vonatkozó elhatározottság teszi lehetővé, hogy a jelenvalólét az együttlétező másokat legsajátabb lenni-tudásukban hagyja »lenni«, és az elébe ugró – felszabadító gondozásban e lenni-tudásukat velük együtt feltárja. Az elhatározott jelenvalólét mások »lelkiismeretévé« válhat.”²⁰ Felmerül tehát a kérdés, hogy a „mások lelkiismeretévé” válás mennyiben teremt kiindulási alapot etikai lehetőségek megfontolására a heideggeri filozófiában.

¹⁵ *Uo.*, 329.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ *Uo.*, 168.

¹⁸ *Uo.*, 333.

¹⁹ *Uo.*, 334.

²⁰ *Uo.*, 345.

20. századi női mentalitásminták

A 20. század viharos történelme átsiklott a nemek háttérbe szorult forradalmán. A feminizmus, az emancipáció, az esélyegyenlőségi törekvések jelezték, hogy valami megváltozott, és a nők *ellenszeles* harcukban messzire jutottak: a 21. század elején már természetes számukra, hogy addig *férfiasnak* ítélt feladatokat végeznek: boldognak tanulással, vezető szereppel, önfenntartással, alkotással. Mindamellet el kell viselniük, hogy a férfiak időről-időre elmarasztalják őket, amiért nem képesek hagyományos szerepek szerint viselkedő nőkként működni. Vagyis karrieristák, kemények, célratörők – a férfiak számára erénynek számító tulajdonságokkal. Aki nő léte ilyen az lehet, hogy nem is *igazi* nő? Egyesek számára ez vált a kulcskérdéssé.

A társadalmilag konstruált előírások évezredek óta meghatározzák, milyennek kell lennie a férfinak és milyennek a nőnek. A „társadalmi nem” (gender) fogalmán „*a nők és a férfiak közötti pszichológiai, társadalmi és kulturális eltérések*” értendő, melyek valamely társadalmi doxa eredményeként alakulnak ki. A társadalmi nemet az elsődleges, másodlagos és harmadlagos nemi jellegtől az különbözteti meg, hogy a társadalmi nem tisztán társadalmilag konstruált kategória.¹ Kialakulásának módjai következők:²

a./ a társadalmi nem külsődleges tényezők (társadalmi berendezkedés) vagy örök, lényegi társadalmi sajátosságok következménye

b./ a lényegi társadalmi sajátosságok közül a szokások rendszere vagy a hatalom léte termeli ki a társadalmi nemi különbségeket

c./ a hatalom szerepének elsődlegessége esetén a hatalom apriorisztikus természetű a társadalmi gyakorlattal szemben vagy a gyakorlat eredménye

A társadalmi nem fogalma a hétköznapi nyelvhasználatban kissé elnagyoltan az elvárt, jellemző viselkedési normákkal együtt értendő biológiai hovatartozást jelöli, holott valójában a szocializálódással tanult férfi, illetve női nemi viselkedési formát jelenti, mely tradicionális és aktuális paradigmákra épül. Amíg a nők számára a köz- és magánszféra között éles határ húzódott, a társadalmi nem meghatározása egyszerűbb volt. Az életmódformák fejlődésével a férfi és a női viselkedésmód közötti természetes különbség fokozatosan áterjedt a gazdasági, politikai, szociális területekre. A nemek közötti eltérést az adott szituációkhoz alkalmazkodás, illetve a helyzetek kezelésében mutatkozó különbség mutatja, ami érzékenyen hat a férfi-nő viszonyra. Férfi és nő tehát itt sem létezhet egymás nélkül, és erre a nőtudományok most már rendszeresen felhívják a figyelmet.³ „A társadalmi nem kifejezés legegyszerűbb használatában szinonimája a »nő« szónak. [...] A »nők« [kifejezés] helyettesítőjeként jelenti azt is, hogy a nőkről szóló információk egyben információk a férfiakról, hogy az egyik nem vizsgálata magában foglalja a másik nemet. Ez a használat azt hangsúlyozza, hogy a nők világa része a férfiak világának, abban és az által jött létre. Ugyanakkor elveti a különálló szférák mint értelmezési eszközök gondolatát, fenntartva, hogy a nők elszigetelt vizsgálata állandósítaná azt a tévhitet, amely szerint az egyik nem tapasztalatai nem vagy csak elenyésző mértékben kapcsolódnak a másik nem tapasztalataihoz.”

A nő mentális képességének felszínre kerülése, alkotóereje, műveltsége és nyíltszíni *felzárkózása* a férfiéhoz természetes folyamat eredménye, és csak az évezredek patriarchátus szokásrendszeréhez mérten szokatlan teljesítmény. Ez ellen szóló érv, hogy vannak mindenkori matriarchátusok is: például a mezőgazdaságban, a háziiparral foglalkozó közösségekben, ahol bevett szokás, hogy a nő termelőtársa és helyettesítője a férfinak, távollét-

¹ Ld. Anthony GIDDENS, *Szociológia*, szerk. MELEGH Attila, ford. ACSÁDI Judit, Bp., Osiris, 1995.

² Robert W. CONNELL, *A társadalmi nem elmélete = Szex: Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény*, szerk. TÓTH László, Új Mandátum, Bp., 1996, 46–60.

³ Joan Wallach SCOTT, *Van-e a nőknek történelmük?* ford. GRESKOVITS Endre, Bp., Balassi, 2001, 130.

ében pedig a család feje. De felmerül a kérdés, helyes-e a munkamegosztásban betöltött szerep és a hatalom gyakorlása közé egyenlőségjelet tenni? Valódi presztízs kérdéssel állunk szemben. A szerepek újraelosztásakor egy másik fontos kérdés is felvetődik: ha például egy nő eltér a tradicionális szkripttől, *inautentikusnak* mondható-e a viselkedése? Hogy mihez képest tért el az persze szubjektív megítélés alá esik, mint ahogyan az is, *ahová* eltért, azon belül pedig addigi, ha úgy tetszik *autentikus* viselkedésformáját mivel és hogyan helyettesíti.

Minden társadalomnak van egy többé-kevésbé világos elképzelése arról, milyen a *jó férfi* és milyen a *jó nő*, vagyis az a típus, amilyenre az egyének válnia kell. Az előfeltevések, jutalmazások, büntetések és a maximák a *hasznos* kialakítására ösztönzik a társadalom tagjait. A viselkedési minták követése a tömeg (sokaság) részéről a konvenciók automatikus másolásából áll és a tökély minden koron a tökéletes másolat elérése. A társadalmi közmegebecsülés is az ideális típus megközelítéséért jár, ami ugyanazon személyiségjegyekkel bíró egyéneket jelent. Az eligazodás nem könnyű, mert a mintakövetés szempontjából kétféle valóság létezik: az empirikus, és a konszenzuális. Az empirikus úton szerzett minták hosszú és fájdalmas/kellemes élményeken keresztül tanítgatják az embereket; a konszenzuális minták pedig készen kapott tapasztalatok, amit *mások mondanak*, és amit az emberek feltétel nélkül elfogadnak, s társaiktól is elvárják. A kitételek helyességét vagy aktualitását senki sem ellenőrzi, mert magától értetődő információk vagy kijelentések; hiszen *mindenki tudja*. Általában társadalmi örökségnek vagy tekintélynek nevezik. A tradicionális szerepek követésének vizsgálatok a kultúrakutatók a tömegkommunikáció jelentőségét taglalják. Elemzéseikből viszont éppen a nők nyilvánosság előtti szereplésének bemutatása, illetve annak elégtelenségének megjegyzése hiányzik. A közéleti és politikai nyilvánosságot általában a férfiak terítójának tartják, míg a nőket egyszerűen kihagyják belőle. Fontos azonban megjegyezni, hogy a közélet nemcsak kizárólag a politikai életet jelenti. Ezt olykor még a modern feministák is hajlamosak csak arra a területre korlátozni.⁴

Az önálló gondolkodás visszaszorulása, és a tömeg szájába rágott, kész viselkedési sémák kritikátlan követése elkényelmesíti a közönséget, és a nézők a non-stop szórakoztatás fejében hajlandók gondolataik és elképzeléseik képviseléséről is lemondani. Ily módon a népesség az utóbbi évtizedekben az uniformizálódás útjára lépett. A közéletet és a médiát – a reklámoktól eltekintve, amelyek a nőket eszközként használják – állandó női alul reprezentáció jellemzi, ebből adódóan hiányoznak a mintaképek, például a sikeres női karriertörténetek. A súlyozott témákban leginkább férfiak nyilatkoznak, és hiteles hírforrásként, véleményalkotó összegzőként sem nőket hallhat/láthat a közönség. A médiumok a férfiak túl-reprezentációjával azt az elvárást erősítik, hogy a nő csak maradjon háttérben. Némely *femokrata* vélemény (a kifejezés felülvizsgálandó) szerint a nők közéletbe lépésével nem történt egyéb, minthogy a férjeiktől való függőségüket felváltották az államtól való függőségre; alárendeltségük alig változott.

Egyenlőség helyett marad az egyenlőtlenség, és újra meg újra bebizonyosodik, hogy nem ismerünk társadalmat, amely a társadalmi nemi szerepekben a nőt a férfinnál kedvezőbb helyzetbe hozná. Ugyanakkor az a társadalmi szemlélet, amely felé araszolunk – az univerzalista egalitarizmus –, elméleteiben szemben áll a társadalmi egyenlőtlenséggel. Ennek felismerése sem új keletű, vizsgálata viszont nem túl régi, amely alatt „*a nők és a férfiak közötti pszichológiai, társadalmi és kulturális eltérések*” meghatározása értendő.⁵

A férficentrikus kultúrákban a nemi szerepeket élesen szétválasztják, és a nőies tulajdonságokat egyértelműen a magánszférához, a férfiasakat a közzsférához rendelik. A férfiakról asszertív cél- és eredményorientáltságot, a hatalom feltétlen gyakorlását, a versenyhelyzetek keresését és abban kemény helytállást várnak el. A jutalom külső megjelenési formája a társadalmi elismerés, a munkahelyi pozíciónyerés és a gyűjtött vagyon. A férfiak életük folyamán ennek büvkörében élnek, céljuk a megélhetés és az anyagi jólét elérése, mely családjuk élet-színvonalát biztosítja. A nyolc hagyományosan női tulajdonság közül öt (takarékoság, érzelmi gazdagság, megértés, lelki érzékenység, családi harmónia biztosítása) magát a termelést és a *termelő* munkájának elősegítését, a nők család-háztartás és magánszférabeli szerepét hangsúlyozza. Az összes közül négy (lélekjelenlét, okosság, beszédkészség és határozottság) az említett női emancipált mentalitás kategóriájába esik vagy annak férfikompetenciára kiterjesztett változatát jelenti. Ezek azonban statisztikára épülő tipizálások, a valóságban el kell különíteni a nemtől függő és a nemre jellemző tulajdonságokat, a biológiai és a felvett jellegzetességeket. Ennek kapcsán szükséges megismételni egy fontos fogalmi különbséget. A *nemtől függő* és a *nemre jellemző* tulajdonságokat sokszor egyforma jelentésűnek vélik, holott előbbiek genetikai adottságok (gyermeknemzés, szülés), utóbbi-

⁴ Vö: Jürgen HABERMAS, *Further Reflections on the Public Sphere*, Calhoun, 1992, 421–461, és Nancy FRASER, *What's Critical About Critical Theory?: The Case of Habermas and Gender*, *New German Critique*, 1985/35, 97–131.

⁵ GIDDENS, *i. m.*, 180–186.

ak pedig a csoportra jellemző statisztikai érték szerinti jellemzők. Világos határt vonni pedig azért fontos, mert a nemre jellemző tulajdonságok sem feltétlenül a biológiai nemhez kötődnek.⁶

Létezik azonban olyan megközelítési mód, ami a társadalmakat a szokásos társadalmi nemi szerepek és elvárások figyelembevételével férfias vagy nőies kategóriába sorolja. Eszerint az egyén a tradicionálisan elfogadott társadalmi nemi szerepét akár azzal ellentétes jellegű társadalomszemlélet közepette gyakorolja. Például a nőies típusú társadalomban a férfiak, a férfias jellegű társadalomban a nők kénytelenek viselkedésükkel az ellenkező nem mentalitásához igazodni. Geert Hofstede nyolcvanas évekbeli interkulturális kutatásában arra a kérdésre keresett választ, hogy adott társadalomban milyen jellemvonások uralkodnak a nemzeti kultúrában, s azok mennyire befolyásolják a szervezeti kultúrát és az egyéni viselkedésformákat. Célja egységes kultúraelemzési szempontrendszer felállítása volt. Kiindulópontnak vette, hogy minden nemzetnek létezik domináns mentális programja, amit a társadalom nagy része elfogad. A sok ezer kérdőívben adott válasz alapján a nemzeti értékrend-különbségek négy egymástól elkülönülő faktorát állította fel.⁷

1. Hatalmi távolság
2. Bizonytalanságkerülés
3. Individualizmus–kollektívizmus
4. Férfiasság–nőiesség

A *hatalmi távolság-index* a hatalomgyakorlás módját és az ahhoz kapcsolódó magatartásformákat mutatja, ami a társadalom tagjainak egymástól függőségét jelzi. A *bizonytalanságkerülés-index* a bizonytalanságkerülést és a változások iránti nyitottságot mutatja, a szabályalkotás mértékét, és a kockázatvállalást. Az *individualizmus–kollektívizmus-index* az egyéni és a csoportos cselekvéssel szemben/mellett megjelenő társadalmi toleranciát vagy elutasítást mutatja; az egyének által diktált viselkedés az individualista, a család-munka-hazafias értékekre irányuló lojalitás a kollektivistákra jellemző. A *férfiasság–nőiesség-index* a nemi szerepekben jelentkező különbségekre utal. Mivel minden társadalomban jelen vannak csak az egyik vagy csak a másik nemre jellemző viselkedésformák, azokon keresztül a nemzeti kultúra jellegére is lehet következtetni. Eszerint a társadalom lehet a nemekhez kapcsolódó területeken magabiztos vagy szerény, követelhet tagjaitól rámenősséget vagy megértést. Hofstede maszkulinnak tartja azt a társadalmat, ahol a siker elsődleges fokmérője az anyagi siker, ahol a férfiak kemények, a nők háttérbe vonulók és inkább az életminőségre koncentrálnak. Feminin az a nemzeti kultúra, amelyben a férfiak és a nők is szerények, gyöngédek és inkább az életminőség érdekli őket; vagyis a tradicionálisan női attitűdnek megfelelő tulajdonságok dominálnak.

Hofstede indexeiben arra következtetett, hogy az értékrendbeli különbségek az egyén sajátos tulajdonságaiban, személyes szinten is jelen vannak. Összehasonlítási alapot képeznek a *mentális programok*, melyek háttérben önkéntelenül a tradicionális férfi és női viselkedésformákat sejtjük.

⁶ Hartmut A. G. BOSINSKI, *Geschlechtlichkeit und Sexualität unter dem Aspekt der Biopsychosozialität des Menschen – Ein Versuch = Interdisziplinäre Aspekte der Geschlechterverhältnisse*, Hg. K.F WESSEL, H. A. G. BOSINSKI, 1992, I (Berliner Studien zur Wissenschaftsphilosophie & Humanontogenetik), 314.

⁷ Hofstede kutatásáról: Geert HOFSTEDE, *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA. Sage, 1980; Uő., *Cultures and organizations: Software of the Mind*, London, Harper Collins Publishers, 1991. Uő., *Culture's consequences: comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*, California Thousand Oaks, Sage Publications, 2001².